

A. KAÝUMOW, I.SAFAROW, M.TILLABAÝEWA, W. FEDORKO

GEOGRAFIYA

DÜNÝÄ SOSIAL-YKDYSADY
GEOGRAFIÝASY



Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan umumy orta bilim berýän mekdepleriň
9-njy synp okuwçylary üçin derslik hökmünde hödürlenen

Gaýtadan işlenen we doldurylan başinji neşir

DAŞKENT – «O‘ZBEKISTON» – 2019

UO‘K 33.91(100) (075)

KBK 65.04ya721

Q 33

Syn ýazanlar:

Geografiya ylymlarynyň kandidaty, dosent **P. Gulamow**,

Özbeğistanyň Halk mugallymy **H. Inogamow**,

Andijan döwlet uniwersitetiniň geografiya kafedrasynyň müdiri, geografiya ylymlarynyň kandidaty, dosent **R. Kadirow**,

Daşkent şäheriniň Mirabat tümenindäki 213-nji mekdebiň mugallymy **S. Berdiyewa**,

Daşkent şäheriniň Almazar tümenindäki 278-nji mekdebiň mugallymy **M. Awezow**,

Özbeğistan Respublikasynyň İçeri işler ministrliginiň ýöriteleşdirilen mekdep-internatynyň geografiya mugallymy, Halk tälimi otlıçnigi **J. Ismatow**.

Şertli belgiler:



– Daýanç düşünjeler we geografik atlar



– Soraglar we ýumuşlar

A. Kaýumow we başg. «Geografiya» (Dünýäniň ykdysady-sosial geografiyası). Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 9-njy synp okuwçylary üçin derslik. (A. Kaýumow, **I. Safarow**, M. Tillabayewa, W. Fedorko) – D.: «O‘zbekiston», 2019. – 176 s.

Q 33

1.2 Awtordaş

ISBN 978-9943-01-584-5

UO‘K 33.91(100)(075)

KBK 65.04ya 721

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-584-5

© «O‘ZBEKISTON» NÇDÖ, 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

GIRIŞ

Siz aşaky synplarda «Fiziki geografiýanyň başlangyç kursy», «Materikleriň we okeanlaryň fiziki geografiýasy», «Orta Aziýanyň we Özbekistanyň fiziki geografiýasy» hem-de «Özbekistanyň ykdysady we sosial geografiýasy» kurslarynda geografiýa ylmyna degişli dürli maglumatlar bilen tanyşdyňyz. 9-njy synpda okadylýan «Dünýäniň ykdysady-sosial geografiýasy» kursy dünýäniň ykdysadyýetine, syýasatyna, ekologiýasyna, medeniýetine, mahlasy, durmuşyň ähli diýen ýaly taraplaryna mälim de-rejede baglanyşyklydyr. Bu predmet okuwçylara dünýä we onuň käbir böleklerine mahsus gaýtalanmaz geografik aýratynlyklary görkezip berýän, sosial-ykdysady ösüş prosesi we kanunalaýyklyklary barada jikme-jik maglumat bermegi bilen ähmiýetlidir.

Dersligiň esasy maksady – Size dünýä we onuň iri ýurtlarynyň ykdysady we sosial geografiýasyna degişli häzirki zaman bilim bermek, özbaşdak bilim almaga we ony amalyýetde ulanmagy öwretmekden ybaratdyr.

Derslik iki — «Dünýäniň umumy häsiýetnamasy» we «Dünýäniň regional häsiýetnamasy» bölümlerinden ybarat. Umumy bölümiň esasy wezipe-leri dünýäniň syýasy kartasy, tebigy resurslary, ilaty we hojalygy baradaky umumy ylmy düşüňjani şekillendirmekden ybarat. Dersligiň göwrüminiň 2/3 bölegini diýen ýaly eýeleýän regional böleginde dünýäniň iri sebitleri – Ýewropanyň, Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň we Awstraliýanyň syýasy kartasynyň, tebigy resurslarynyň, ilatynyň we ykdysadyýetiniň özboluşly aýratynlyklary açyp berlen. Şonuň ýaly-da, ähli kontinentlerdäki daýanç, ýagny her taraplaýyn üns bererlik döwletleriň geografik häsiýetnamalaryna bagyşlanan temalar hem şol bölümden ýer alan. Iň uly üns respublikamyz ýerleşýän Aziýa kontinenti ýurtlaryna gönükdirilen. Käbir ýurtlaryň ykdysady-geografik häsiýetnamasy şu ylymda kabul edilen we synagdan geçen usuly çemeleşmeden peýdalanmak bilen ýerine ýetirildi. Munda, geografik ýerleşiş, tebigy şertler we resurslar, ilatyň hojalykdaky ähmiýeti nukdaýnazaryndan bahalanýar.

Dersligi ýazanda awtorlar Birleşen Milletler Guramasy, Dünýä Banky, daşary ýurtlaryň statistik müdirlikleriniň resmi maglumatlary, Russiýa Federasiýasy, ABŞ, Ýewropa ýurtlarynda neşir edilen maglumatnamalardan, statistik toplumlardan, geografik atlaslardan we başga ylmy-usuly materiallardan peýdalandylar.

I BÖLÜM. DÜNYÄNIŇ UMUMY HÄSIÝETNAMASY



1-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ SYÝASY KARTASY

1-Ş. Dünyäniň syýasy kartasy



Syýasy karta, döwlet, Birleşen Milletler Guramasy (BMG), iň iri we «kiçi» döwletler, ada döwletler, ýarymada döwletler, içki kontinental döwletler, garaşsyz döwletler.

Dünyäniň syýasy kartasynda, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, dünýäde 240-dan artyk ýurt bolup, şondan dünýä bileleşigi tarapyndan garaşsyzlygy resmi taýdan ykrar edilen 194 sany suveren döwletler bar. Bulardan 193-si BMG-nyň işinde agza döwletler hökmünde, 1-i (Watikan) bolsa gözegçi-döwlet bolup gatnaşýar.

Döwletler bir-birinden dürli aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Şeýle möhüm taraplaryndan biri çägiň ululygy hasaplanýar. Dünýädäki 29 garaşsyz döwletiň meýdany 1 mln km²-dan uly bolup, şol sanda 12-siniň çägi 2 mln km²-dan, 6-synyň meýdany 5 mln km²-dan uludyr. Şunuň bilen birlikde dünýädäki döwletleriň arasynda bir topar çäk taýdan maýda, ýa-da «kiçi» döwletler hem ünsi özüne çekýär (1-nji jedwele garaň). Dünyäniň syýasy kartasynda meýdany 1 müň km²-a ýetmeýän 24 sany garaşsyz döwlet bar. Şeýle döwletler dürli kontinentlerde, hususan-da Ýewropada (Watikan, Monako, San-Marino, Lihtenşteýn we başgalar), Aziýada (Maldiw Respublikasy, Singapur, Bahreýn), Amerikada (Sent-Kits we Newis, Grenada, Barbados we başgalar), Okeaniýada (Nauru, Tuwalu, Marşall adalary we başgalar) ýerleşýär.

Döwletler geografik ýerleşişini nukdaý nazaryndan, ilkinji nobatda, deňze çykyş mümkinçiligine eýe hem-de şeýle mümkinçiligi ýok döwletlere bölünýär. Deňze çykmak mümkinçiligi bar döwletleriň arasynda bolsa ada, ýarymada we deňizýaka kontinental döwletler tapawutlanýar.

Ada döwletlere Indoneziýa, Filippin, Ýaponiýa, Şri-Lanka ýaly Aziýa, Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Islandiýa ýaly Ýewropa, Madagaskar, Kabo-

Werde, Komor adalary ýaly Afrika, Kuba, Gaiti, Ýamayka ýaly Amerika döwletleri hem-de Okeaniýadaky Papua-Täze Gwineýa, Täze Zelandiýa, Fiji we başgalar girýär. Saud Arabystany, Ispaniýa, Italiýa, Norwegiýa, Koreýa Respublikasy, Wýetnam ýaly döwletleri bolsa ýarymada döwletlerine mysal hökmünde getirmek mümkin. Deňizýaka kontinental döwletler bolsa materikleriň esasy böleginde ýerleşýän bolup, deňze çykýan ýollaryna eýe. Şeýle döwletler dünýäde köp (Fransiýa, Germaniýa, Polşa, Hytaý, Müsür, ABŞ we ş.m.).

1-nji jedwel

Dünýäniň 10 sany iň iri we 10 sany iň kiçi döwletleri

№	Döwletler	Çägi (ming km ²)	№	Döwletler	Çägi (ming km ²)
1	Russiýa	17075	185	Malta	0,32
2	Kanada	9976	186	Maldiw Respublikasy	0,3
3	Hytaý	9599	187	Sent-Kits we Newis	0,26
4	Amerikanyň Birleşen Ştatlary	9519,4	188	Marşall adalary	0,8
5	Braziliýa	8515,7	189	Lihtenşteýn	0,16
6	Awstraliýa	7692,0	190	San-Marino	0,06
7	Hindistan	3287,2	191	Nauru	0,02
8	Argentina	2780,4	192	Tuwalu	0,02
9	Gazagystan	2724,9	193	Monako	0,002
10	Alžir	2381,7	194	Watikan	0,0004

Dünýä okeanyna we onuň deňizlerine gönüden-göni utgaşmaýan döwletler içki kontinental döwletler toparyny düzýär. Şeýle geografik ýerleşişe eýe döwletler dünýäniň syýasy kartasynda 44 sany. Özbegistan Respublikasy hem içki kontinental döwlet hasaplanýar.

Dünýäniň häzirkki syýasy kartasy dürli taryhy prosesleriň täsirinde şekillenen. Aýratynam, Birinji we Ikinji jahan uruşlary, koloniýal ulgamyň dargamagy, sosialistik düzümiň ýatyrylmagy ýaly prosesler aýratyn üns bererlikdir. Şol taryhy wakalaryň täsirinde XX we XXI asyrlaryň dowamynda dünýäde garaşsyz döwletleriň sany dyngysyz artdy (2-nji jedwel).

Dünýäde we kontinentlerde garaşsyz döwletleriň sanynyň üýtgeýşi

Çäk	Garaşsyz döwletleriň sany				
	1900-nji ý.	1945-nji ý.	1990-njy ý.	2000-nji ý.	2018-nji ý.
Ýewropa	24	31	33	43	44
Aziýa	9	18	40	47	48
Afrika	4	3	52	53	54
Amerika	20	22	35	35	35
Awstraliýa we Okeaniýa	0	2	12	13	13
Dünýä	57	76	172	191	194

Dünýäniň syýasy kartasynda soňky döwürde iň uly özgerişleri getirip çykaran taryhy waka 1991-nji ýylda öňki Sowet Soýuzynyň dargamagy boldy. Şonuň netijesinde 15 täze garaşsyz döwlet emele geldi: Russiýa, Ukraina, Belarus, Moldowa, Litwa, Latwiýa, Estoniýa, Gruzziýa, Ermenistan, Azerbaýjan, Gazagystan, Gyryzystan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbekistan.

Ýewropada 1991–1992-nji ýyllarda Ýugoslawiýanyň dargamagy netijesinde Sloweniýa, Horwatiýa, Bosniýa we Gersegowina hem-de Makedoniýa (2019-njy ýyldan başlap Demirgazyk Makedoniýa diýilýär) garaşsyz boldy. Ýugoslawiýanyň düzüminde şonda diňe Serbiýa bilen Çernogoriýa galdy. 2006-njy ýylda bolsa Çernogoriýa Serbiýadan bölünip, garaşsyz döwlete öwrüldi.

1993-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Çehoslowakiýa döwletiniň ýerine Çehiýa we Slowakiýa garaşsyz respublikalary döredi.

Dünýäniň syýasy kartasyndaky bu özgerişler halkara sosialistik düzümiň ýatyrylmagy bilen bagly. Şonuň ýaly-da, şol proses bilen baglylykda 1990-njy ýylda Ýewropada iki nemes döwleti (Germaniýa Federatiw Respublikasy we Germaniýa Demokratik Respublikasy) goşulyşmagy netijesinde ýeke-täk Germaniýa Federatiw Respublikasy, Aziýada bolsa Ýemen Arap Respublikasy bilen Ýemen Halk Demokratik Respublikasynyň birleşmeginiň hasabyna ýeke-täk Ýemen Respublikasy döredildi.

Başga syýasy prosesleriň täsirinde-de dünýäniň syýasy kartasynda täze suveren döwletler peýda bolmagy dowam etdi. Afrikada 1993-nji ýylda

köp ýyllyk uruş netijesinde Eritreýa Efiopiýanyň düzüminden çykyp, suwren döwlet derejesine eýe boldy. Okeaniýada 1994-nji ýylda Palau döwleti ABŞ-nyň gözegçiligi astyndaky çäkden garaşsyz döwlete öwrüldi. Günorta-gündogar Aziýada 2002-nji ýylda Gündogar Timor garaşsyz döwletlere goşuldy. Afrika kontinentinde 2011-nji ýylyň 9-njy iýulynda referendum netijelerine görä, Sudanyň düzüminden Günorta Sudan döwleti bölünip çykdy.



1. Dünýäniň syýasy kartasyndaky XX we XXI asyrlaryň dowamynda bolup geçen özgerişler esasan nähili taryhy wakalar we prosesler bilen bagly boldy?
2. Sowet Soýuzu dargamagy netijesinde haýsy döwletler garaşsyzlyk gazandy?
3. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde bir uly adada hem-de iri adalar toparlarynda ýerleşýän döwletleri anyklaň.

2-Ş. Dünýä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi boýunça klassifikasiýasy



Sosial-ykdysady ösüş, jemi içerki önüm (JIÖ), ösen ýurtlar, ösýän ýurtlar, «Uly ýedilik» topary

Dünýä ýurtlarynyň iň möhüm belgilerinden biri – olaryň sosial-ykdysady ösüş derejesidir. Döwletleriň sosial-ykdysady ösenligini bahalamak üçin birnäçe ölçegler ulanylýar. Bu ölçeglerden esasylyry:

- jemi içerki önümiň (JIÖ) umumy we ilatyň jan başyna görä göwrümi;
- milli ykdysadyýetiň pudaklar düzümi;
- eksportyň haryt düzümi hem-de ýurduň halkara ýöriteleşmesi;
- dürli görkezijiler bilen kesgitlenýän ilatyň durmuş derejesi.

Dünýä ýurtlary şol ölçegler esasynda BMG tarapyndan 3 iri bloga bölünýär: *ösen, ösýän we geçiş ykdysadyýetindäki ýurtlar.*

Ösen ýurtlara, adatda Ýewropadaky ençeme döwletler (Gündogar Ýewropadan daşary), ABŞ, Kanada, Ýaponiýa, Awstraliýa, Täze Zelandiýa, Ysraýyl we Günorta Afrika Respublikasy ýaly döwletler girizilýär. Şunuň bilen birlikde ahyrky ýyllarda Koreýa Respublikasy we Singapur hem ösen ýurtlar hökmünde ykrar edilýär. Ösen ýurtlaryň JIÖ-niň ilatyň jan başyna göwrümi 25 000 ABŞ dollaryndan

artyklygy, häzirkî zaman tehnologiýalara esaslanan gaýtadan işleýän senagatyň ýokary derejede ösenligi, eksport düzümünde taýýar önümleriň agdyklyk etmegi, ilatyň saglyk we bilimlik derejesiniň ýokarylygy bilen tapawutlanýar.

Ösen ýurtlaryň arasynda uly ykdysady kuwwaty we önümçilik göwrümi bilen «*Uly ýedilik*» toparyny düzýän döwletler aýratyn tapawutlanýar. Şol topara ABŞ, Kanada, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa hem-de Italiýa girýär. Bu ýurtlar halkara ykdysady we syýasy gatnaşyklar ulgamynda möhüm orun tutýarlar.

Ýewropadaky Awstriýa, Belgiýa, Lüksemburg, Niderlandiýa, Norwegiýa, Şwesiýa, Finlandiýa, Şweýsariýa we başga ençeme «*Uly ýedilige*» girmeyän döwletler *kiçi ösen döwletler* toparyny düzýär.

Sosial-ykdysady we syýasy ulgamy dürli döwürlerde Ýewropadan göçüp gelen ilat tarapyndan şekillendirilen we häzirkî günde ösüşiň ýokary görkezijileri bilen häsiýetlenýän Awstraliýa, Täze Zelandiýa, Ysraýyl, GAR ýaly döwletler «*göçürilen*» kapitalizm ýurtlary topary hökmünde tapawutlandyrylýar.

Aziýa, Afrika, Amerika hem-de Okeaniýanyň aglaba döwletleri ösýän ýurtlar bloguna girizilýär. Dünýä ilatynyň iň uly bölegi (2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 6 mlrd adam) ýaşayan bu döwletler sosial-ykdysady ösüş derejesi we aýratynlyklary bilen bir-birinden ep-esli tapawutlanýarlar. Şonuň üçin hem ösýän ýurtlar birnäçe toparlara bölünýär. Şol sanda, uly tebigy-resursa, demografik we ykdysady kuwwata eýe Hytaý, Hindistan, Braziliýa we Meksika *daýanç ösýän ýurtlar* toparyny düzýär.

Saud Arabystany, BAE, Kuweýt, Bahreýn, Umman, Bruneý döwletleri *nebiti eksport edýän ýurtlar* toparydyr. Katar tebigy gaz gazyp alýan we eksport edýän ýurt. Bu ýurtlarda JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän göwrümi ep-esli ýokary (meselem, 2017-nji ýyl ýagdaýyna görä, Katar bu görkeziji boýunça dünýäde 1-nji orny eýeleýär – 124 740 ABŞ doll.), ýöne olaryň ykdysadyýeti çig mal resurslaryna esaslanýanlygy sebäpli, bu döwletler ösen ýurtlaryň hataryna girizilmeýär.

Tebigy resurslaryň köpdürli we uly gurlaryna, uly ilat we zähmet resurslary kuwwaty, senagat we oba hojalygy ugurlarynda ýokary netijeleri

gazanýan Türkiýe, Eýran, Pakistan, Indoneziýa, Argentina we başga döwletlerden ybarat *iri industrial-agrar ýurtlar* topary şekillenýär.

Karib deňzindäki we Okeaniýadaky käbir ada ýurtlar *halkara turizme ýöriteleşen* bolup, ilatyň durmuş derejesiniň beýlekilerden ýokary görkezijileri bilen tapawutlanyp durýan ösýän ýurtlaryň aýratyn toparyny düzýär.

Ösýän ýurtlaryň içinde iň agyr sosial-ykdysady ýagdaý *iň pes ösen ýurtlar* toparyna mahsus. Bu toparyň düzümine BMG tarapyndan häzirk wagtda 48 sany döwlet girizilen bolup, olaryň 34 sanysy Afrikada, 9 sanysy Aziýada, 4 sanysy Okeaniýada, 1 sanysy Amerikada ýerleşýär.

Öňki Soýuz respublikalary, 1990-njy ýyllara çenli sosialistik düzüm esasynda ösen, soňluk bilen bolsa ondan el çeken Gündogar Ýewropa döwletleri (Polşa, Çehiýa, Slowakiýa, Wengriýa, Bolgariýa we b.) hem-de Mongoliýa BMG tarapyndan aýratyn *geçiş ykdysadyýetindäki döwletler* bloguna birleşdirilýär. Özbekistan hem geçiş ykdysadyýetindäki döwletlerden biri hasaplanýar.



1. Dünýä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi nähili ölçegler esasynda bahalanýar?
2. Ykdysady ösen döwletleriň nähili toparlary tapawutlandyrylýar?
3. «Uly ýedilik» döwletleri, «göçürilen» kapitalizm ýurtlary hem-de daýanç ösýän ýurtlar we olaryň paýtagtlaryny sudury kartada bellik ediň.

3-§. Ýurtlaryň dolandyryş şekli we döwlet gurluşy



Dolandyryş şekli, respublika, prezidentlik respublika, parlamentar respublika, monarhiýa, konstitusion monarhiýa, absolyt monarhiýa, döwlet gurluşy, unitar döwlet, federativ döwlet

Syýasy dolandyryşyň iki esasy – *republika* we *monarhiýa* şekli tapawutlandyrylýar. Mälim bolşy ýaly, bu iki dolandyryş şekli, ilkinji nobatda, ýokary döwlet häkimiýetini şekillendirmek we geçirmek usullary bilen tapawutlanýar.

Respublika şekli Gadymky Rim döwründen mälim bolsa-da, onuň giň ýaýramagy XX asyryň ikinji ýarymyna dogry gelýär. 2018-nji ýyl ýagdaýyna görä, dünýäniň syýasy kartasynda 150 sany respublika döw-

letleri bar. Respublikalar esasan 3 görnüşe bölünýär: *prezidentlik, parlamentar* hem-de *gatyşyk*. Prezidentlik respublikalarynda häkimiýetiň esasy ygtyýarlyklary prezidente degişli bolup, hökümet (Ministrler Kabineti) düzümi döwlet ýolbaşçysy tarapyndan şekillendirilýär. Käbir döwletlerde prezident bir wagtyň özünde döwlet we hökümet ýolbaşçysy wezipelerini eýeleýär. Prezidentlik respublikalaryna ABŞ, Meksika, Braziliýa, Argentina, Indoneziýa, Owganystan, Belarus, Gazagystan, Özbekistan ýaly ýurtlar mysal bolup biler. Prezidentlik respublika şekli iň köp Afrika we Amerika kontinentlerinde ýaýran.

Parlamentar respublikalarda hökümet düzümi parlament saýlawlary netijeleri esasynda syýasy partiýalar tarapyndan şekillendirilýär, prezidentiň funksiýalary bolsa çäklendirilen bolýar. Germaniýa, Awstriýa, Italiýa, Bolgariýa, Latwiýa, Estoniýa, Gresiya, Ysraýyl, Hindistan, Günorta Afrika Respublikasy we başgalar ynha şeýle döwletlere girýär (goşmaça garaň). Parlamentar respublikalar köpräk Ýewropada ýerleşýär.

Gatyşyk respublikalarda bolsa prezident we parlament bilelikde hökümet düzümini şekillendirýärler we onuň işine gözegçilik edýär. Şeýle respublikalaryň hataryna Russiýa, Portugaliýa, Ukraina, Horwatiýa, Fransiýa, Alžir, Müsür we başga ýurtlar girýär.

Häzirki wagtda dünýäde 44 sany monarhiýa döwletleri bar bolup, olar *konstitusion* we *absolýut monarhiýalara* bölünýär (1-nji surat). Konstitusion monarhiýalarda döwlet ýolbaşçysynyň (korol, emir, knýaz we ş.m.)syýasy ygtyýarlyklary mälim derejede çäklendirilen bolup, döwlet dolandyryşynda parlamentiň we hökümetiň orny möhüm hasaplanýar. Absolýut monarhiýa dolandyryş şekline eýe bolan döwletlerde bolsa monarhyň ygtyýarlyklary çäklendirilmedik bolýar.

Häzirki günde monarhiýa döwletleriniň aglabasy (39 sanysy) konstitusion monarhiýalar hasaplanýar. Şeýle döwletlerden 11-i Ýewropada, 9 sanysy Aziýada, 3 -si Afrikada, 10 -sy Amerikada, 6-sy Awstraliýa we Okeaniýada ýerleşýär. Konstitusion monarhiýalardan 15 -i *Britaniýa Arkadaşlygy korollyklary* bolup, olarda resmi ýagdaýda döwlet ýolbaşçysy Beýik Britaniýanyň monarhy (korol ýa-da korol aýal) hasaplanyp, amalda bu döwletleriň syýasy ulgamynda esasy roly premýer ministr oýnaýar. Şol taýpadaky döwletlere Kanada, Awstraliýa, Täze Zelandiýa, Papua-Täze Gwineýa we başgalar girýär.



1-nji surat. Käbir döwletleriň monarhlary (çepden saga): Daniýanyň korol aýaly Margrete II, Lesoto koroly Lesiýe III, Umman soltany Kobus.

Absolýut monarhiýalaryň umumy sany 5 bolup, olardan 4 -si Aziýada (Saud Arabystany, Umman, Katar, Bruneý), biri Ýewropada (Watikan) ýerleşýär. Saud Arabystany hem-de Watikan döwletleri *absolýut teokratik monarhiýalar* hasaplanýar, çünki bu iki döwletde monarh dini ýolbaşçy wezipesini hem ýerine ýetirýär.

Dolandyryş-çäk ulgamy (döwlet gurluşy şekli) taýdan dünýä ýurtlary iki görnüşe, ýagny *unitar we federativ* döwletlere bölünýär. Unitar döwletlerde bütin ýurduň çäginde ýeke-täk kanunçylyk ulgamy amal edýär, syýasy dolandyryş bolsa merkezleşen ýagdaýda amala aşyrylýar. Dünýä ýurtlarynyň aglabasy (166 sanysy) unitar döwlet hasaplanýar.

Döwlet gurluşynyň birneme çylşyrymly şekli – bu federasiýadyr. Şeýle döwletlerde kanunçylyk, ýerine ýetiriji we sud häkimiýeti merkezi (federal) hem-de territorial (şatlar, prowinsiýalar, respublikalar we başgalar çäginde) derejelerden düzülýär. Federativ döwletleriň sany, 2018-nji ýyl ýagdaýyna görä, 28 sany bolup, şol sanda, Ýewropada 6 sany, Aziýada 7 sany, Afrikada 6 sany, Amerikada 7 sany hem-de Awstraliýa we Okeaniýada 2 sany federasiýalar ýerleşýär.

Federativ döwletleri gurmakda olaryň taryhy ösenlik aýratynlyklary (ABŞ, Germaniýa, Awstriýa, BAE we b.), çäginin biçak ululygy (Kanada, Awstraliýa, Braziliýa) ýa-da ýaýrap gidenligi (Mikroneziýa Federativ Şatlary, Komor adalary we b.), ilatynyň köp milletliligi (Hindistan, Nigeriýa, Bosniýa we Gersegowina ýaly), şonuň ýaly-da başga sebäpleriň hasabyna alnan.

Häzirki döwürde-de käbir döwletlerde dolandyryş we döwlet gurluşy şeklini üýtgedilýändigine duşmak mümkin. Meselem, 2008-nji

ýylda Nepalda monarhiýadan el çekip, respublika dolandyryş şekline geçildi, 2017-nji ýylda Türkiýe bolsa parlamentar respublikadan prezidentlik Respublikasyna öwrüldi. Şonuň ýaly-da, soňky ýyllarda federatiw döwletleriň hatary Yragyň, Nepalyň, Sudanyň, Günorta Sudanyň hasabyna köpeldi.



1. Prezidentlik we parlamentar respublikalaryň esasy tapawudyny düşündiriň. Respublikalaryň dürli tipleri haýsy kontinentlerde köpräk ýaýran?
2. Federatiw şekildäki döwlet gurluşy nähili faktorlaryň täsirinde şekillenýär?
3. Goşmaçadaky maglumatlardan peýdalanylýp, depderde Ýewropadaky we Aziýadaky monarhiýa döwletleriniň sanawyny düzüň.



2-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ TEBIGY RESURLARY

4-Ş. Dünýäniň tebigy resurslary



Tebigy resurslar, tükenmeýän we tükenýän tebigy resurslar, dikeldilýän we dikeldilmeýän tebigy resurslar, tebigy resurslaryň territorial birleşmesi, resurslar bilen üpjünçilik

Adamzat öz ýaşayşy we gündelik işi dowamynda dürli tebigy baýlyklardan (resurslardan) peýdalanylýar. *Tebigy resurslar* diýip, adamyň ýaşayşy we işi dowamynda gönüden-göni peýdalanylýan ähli görnüşdäki tebigatyň nygmatlaryna aýdylýar. Planetamyz köp we köpdürli tebigy resurslara eýe. Tebigy resurslaryň arasynda *mineral, ýer, suw, biologik we klimat* resurslarynyň ykdysady ähmiýeti ýokary.

Tebigy resurslar *tükenýän we tükenmeýän* toparlara bölünýär. Ýer, suw, mineral, biologik resurslar tükenýän tebigy resurslar hataryna girýär. Olar, öz gezeginde, *dikeldilýän we dikeldilmeýän* toparlara bölünýär. Dikelmelme aýratynlygyna ýer, suw hem-de biologik resurslar eýe. Mineral resurslar, ýagny gazylyp alynýan peýdaly zatlar, dikeldilmeýän tebigy baýlyk hasaplanýar.

Tükenmeyän tebigy resurslar Günüň energiýasy (geliioresurslar), şemal, deňiz galkmalarynyň we akymalarynyň energiýasy, Yeriň içki energiýasy (geotermal resurslar), agroklimatyk resurslardan ybarat.

Käte her hili tebigy resurslar bir çäkde duşýar we bu ýagdaý önümçiligi ösdürmek üçin örän amatly hasaplanýar. Beýlekilerden kiçi çägiň möçberinde dürli tebigy resurslaryň barlygy *tebigy resurslaryň territorial birleşmesi* diýlip atlandyrylýar. Meselem, demir magdany we daşkömrüň territorial birikmesi ýa-da reňkli metallaryň magdanlary we gidroenergiýa resurslarynyň territorial birleşmeleri ykdysadyýet üçin ep-esli ýokary baha eýe. Bular sebäpli gara hem-de reňkli metallurgiýa ýöriteleşen senagat raýonlarynyň şekillenmegi üçin amatly mümkinçilikler döredilýär.

Tebigy resurslar we olaryň territorial birleşmeleri ýer ýüzi boýunça biendigan ýaýrandyr. Munuň sebäpleri ýer gabygynyň geologik gurluşy we ösüş taryhy, klimatyk we biologik şertiň köpdürlüligidir.

Şu sebäpli, dürli materikler, ýurtlar, çäkler tebigy resurslar bilen dür-lüçe üpjün edilen. Bu ýagdaýdan gelip çykyp *resurslar bilen üpjünçilik* düşüňjesi ulanylýar. Tebigy resurslar bilen üpjünçilik diýende, tebigy resurslaryň umumy gorlarynyň görkezijisi bilen olardan peýdalanmak mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk düşünilýär. Ol tebigy resursyň näçe ýyllara çenli ýetýändigini ýa-da resursyň gorunyň ilatyň jan başyna näçeden dogry gelmek görkezijileri bilen aňladylýar.

Tebigy resurslar bilen üpjünçilik derejesine görä, dünýä ýurtlary, adatda üç topara bölünýär:

- 1) tebigy resurslaryň köp görnüşleri bilen gowy üpjün edilen ýurtlar;
- 2) tebigy resurslaryň käbir görnüşleri bilen gowy üpjün edilen ýurtlar;
- 3) tebigy resurslar bilen üpjün edilmedik ýurtlar.

Birinji topara dünýädäki territorial ululygy taýdan iň iri döwletler – Russiýa, Hytaý, ABŞ, Kanada, Braziliýa, Awstraliýa, Hindistan, GAR, Gazagystan girýär.

Dünýädäki köp ýurtlar ikinji topara degişli. Meselem, Pars aýlagy döwletleri nebite we tebigy gaza, Günorta Amerikadaky dagly ýurtlar mis we polimetal magdanlaryna, Finlandiýa suw we tokaý resurslaryna ep-esli baý.

Üçünji topara bolsa tebigy baýlyklar, aýratynam, mineral baýlyklar bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik «kiçi» döwletler (Watikan, Andorra, San-Marino, Singapur, Sent-Lýusiýa, Tuwalu we b.) girýär.

Köp tebigy resurslar, ilki bilen, senagat önümçilik pudaklary üçin gymmatly çig mal hasaplanýar. Şu sebäpli senagat çig maly bilen üpjünçilik meselesi köp ýurtlaryň öňünde derwaýys bolup durýar.



1. Tebigy resurslar nähili toparlara bölünýär we olar nähili aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?
2. Haýsy döwletler dürli tebigy resurslar bilen iň gowy üpjün edilen?
3. Aşakdaky jedwelde getirilen maglumatlardan peýdalanyň, tebigy resurslar bilen üpjünçilik görkezijilerini hasaplaň.

№	Tebigy resursyň görnüşi	Resurs gory, mln. t.	Ýyllyk gazylyşy, mln. t.	Ilat sany, mln. adam	Resurs bilen üpjünçilik	
					Ýyllar hasabynda	Ilatyň jan başyna, t.
1	Nebit	36 000	500	120		
2	Kömür	27 000	900	54		
3	Mis	800	20	25		

5-Ş. Mineral resurslaryň geografiýasy



Mineral resurslar, ýangyç resurslar, magdanly resurslar, magdan däl resurslar, gor, kân, basseýn

Tebigatda minerallar halynda duşýan tebigy baýlyklara *mineral resurslar (gazylyp alynýan peýdaly zatlar)* diýilýär. Adam örän gadym zamanlardan bäri bar bolan resurslardan peýdalanyň gelipdir. Döwürleriň geçmegi bilen bolsa peýdalanylýan mineral resurslaryň görnüşi we görümi barha artydyr. Häzirki wagtda mineral resurslaryň 200-e golaý görnüşlerinden hojalyk zerurlyklary üçin peýdalanylýar. Olar 3 topara, ýagny ýangyç-energetika, magdanly we magdan däl mineral resurslaryna bölünýär.

Tükenýän we dikeldilmeyän tebigy resurs hasaplanýan ýerasty gazylyp alynýan baýlyklardan peýdalanmak görümi ýyldan ýyla artýar. Mineral resurslardan iň uly görümde sarp edilýänler: nebit, tebigy gaz, kömür, demir magdanlary we gurluşyk materiallarydur (3-nji jedwel).

Mineral ýangyç-energetika resurslaryna kömür, nebit, tebigy gaz, torf, ýanyjy slanes, uran girýär. Mineral ýangyç gurlarynyň iň uly bölegi kömre (70–75 % çenli) dogry gelýär. Ýangyç mineral resurslarynyň känleri gadymky platformalaryň çetki çöketlik böleklerinde köpräk duşýar.

Häzirki wagtda dünýäde 3 600-den gowrak kömür basseýnleri we känleri bar bolup, olar jemi gury ýeriň 15 % -ini eýeleýär. Iri kömür basseýnleri köpräk Demirgazyk ýarym şarda ýerleşýär. Kömrüň iň iri gurlary ABŞ, Russiýa, Hytaý, Awstraliýa, Hindistan, Germaniýa, Ukraina, Gazagystan, GAR we Indoneziýa döwletlerine dogry gelýär.

3-nji jedwel

Iň möhüm gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň dünýä boýunça anyklanan gurlary we gazyp alnyşy (2016-njy ý.)

Gazylyp alynýan zatlaryň görnüşleri	Ölçeg birligi	Anyklanan gurlary	Ýyllyk gazyp alnyşy
Kömür	mlrd.t	861,5	7,3
Nebit	mlrd.t	191,3	4,3
Tebigy gaz	trln. m ³	180	3,6
Demir magdany	mlrd.t	160	2,1

Dünýä boýunça 600-e golaý nebit we gaz basseýnleri anyklanan. Nebit we gaz känleriniň hem esasy bölegi planetamyzyň demirgazyk ýarym şarynda ýerleşýär. Iň iri nebit-gaz gurlary Pars aýlagy döwletleri, Wenesuelada, Demirgazyk Amerikada (ABŞ, Kanada, Meksika), Russiýada (esasan, Günbatar Sibir), Kaspiýaka ýurtlarynda, Demirgazyk Afrikada (aýratynam, Liwiýa we Alžir), Gwineýa aýlagy ýurtlarynda (aýratynam, Nigeriýa) hem-de Hytaýda ýerleşýär.

Dünýä ykdysadyýetinde magdanly (metal) gazylyp alynýan resurslarynyň ähmiýeti iňňän uludyr. Ýer ýüzünde magdanly mineral resurslara baý sebitler, meselem, Alp-Gimolaý, Ýuwaş okeanboýy sebitleri bar. Şeýle sebitler senagat üçin möhüm çig mal bazasy bolup hyzmat edýär we käbir döwletleriň ykdysady ösüşini kesgitleýär. Hytaý, Russiýa, ABŞ, Kanada, Awstraliýa, Braziliýa, GAR, Gazagystan,

Hindistan, Çili, Peru dünýäde gara we reňkli metal çig mallaryna iň baý ýurtlar hasaplanýar.

Magdan däl mineral baýlyklardan iň möhümleri nahar duzy, kaliý duzlary, fosforit, kükürt, almaz, gurluşyk materiallary hasaplanýar. Olaryň kánleri gadymy platformalarda, gasyňly daglarda, şor kölleriň çöketliklerinde köp duşýar. Dürli mineral duzlaryň gorralary boýunça dünýäde Russiýa, ABŞ, Hytaý, Hindistan, Boliwiýa, Belarus, Awstraliýa ýaly ýurtlar öňdebaryjydyr. Almazyň uly gorralaryna eýe bolan döwletler bolsa Russiýa, Awstraliýa, Botswana, GAR, Kongo Demokratik Respublikasy, Kanada, Angola we başgalardyr.

Tebigy mineral resurslaryň şu wagta çenli, esasan, ykdysady-tehniki taýdan amatly ýerleşişe we şerte eýe kánleri özleşdirip gelindi. Täze mineral kánleri gözlemek işleri soňky döwürlerde, esasan, Russiýanyň demirgazyk we gündogar çäklerinde, ABŞ-nyň günbatar dagly böleginde we Alýaskanyň, Kanadanyň demirgazygynda, Günorta Amerikanyň, Awstraliýanyň, Afrikanyň kem özleşdirilen çöl, dagly we tokaýly ülkelerinde işeňňir alnyp barylýar. Emma ýetip barmak kyn bolan çäklerden gazylyp alynýan mineral çig malyň özüni ödeýiş gymmaty ep-esli ýokarydyr. Şu sebäpli, adamzadyň mineral resurslardan akylyly başly peýdalanmak babatyndaky iň möhüm wezipelerinden biri bu tebigy nygmatlary tygşytlap ulanmak ýollaryny tapmaktan ybarat.



1. Haýsy mineral resurslar iň köp ulanylýar?
2. Nebit we tebigy gaz gorralarynyň esasy bölegi haýsy çäklere dogry gelýär?
3. Mineral resurslaryň ýangyç-energetika, magdanly we magdan däl görnüşlerine baý bolan döwletleri anyklaň.

6-§. Tükenmeýän we dikeldilýän tebigy resurslaryň geografiýasy



Agroklimatik resurslar, ýer resurslary, suw resurslary, biologik resurslar, geotermal resurslar.

Agroklimatik resurslar. Çäkleriň dürli ekin ýetişdirmek mümkinçilikleri köp taýdan klimata bagly. Oba hojalygy pudaklarynyň ösüşine täsir edýän klimat mümkinçiliklerine *agroklimatik resurslar* diýilýär. Iň möhüm agroklimatik görkezijiler netijeli temperaturalar (+10 °C -dan ýokary) ýyllyk ýygyndysy hem-de çyglylyk koeffisiýenti (ygallaryň mukdarynyň mümkin bolan bugarmagyna gatnaşygy) hasaplanýar.

Mälim bolşy ýaly, howanyň temperaturasy ekwatoran polýar giňliklere tarap barha peselýär. Ekwatoryň töwereginde netijeli temperaturanyň ýyllyk ýygyndysy 8 000 °C-dan ýokary bolsa, arktika we subarktika klimat guşaklyklarynda u 400 °C-a hem ýetmeýär. Şonuň üçin hem tropik, subekwatorial we ekwatorial klimat guşaklyklarynda dürli yssy söýýän ekinleri ýetişdirmek hem-de ýylyň dowamynda iki-üç gezek hasyl almak mümkinçiligi bar.

Ekerançylyk üçin tebigy çyglylyk faktory hem uly ähmiýete eýe. Ýylyň yssy wagtynda-da ygallar ýeterli derejede ýagýan çäklerde ekerançylygy emeli suwaryşsyz ösdürmek mümkin we bu ýagdaý oba hojalygynda ep-esli serişdäniň tygşytlanmagyna kömek edýär. Klimaty yssy, emma gurakçyl bolan içki kontinental ülkeler üçin bolsa tebigy çyglylygyň azlygynyň hasabyna suwarymly ekerançylyk mahsusdyr. Yssy musson klimatly çäklerde emeli suwaryş, esasan maýyl we gurak gyşda ulanylýar.

Ýer resurslary. Ýer adam üçin her tarapdan iň ähmiýetli tebigy resurs hasaplanýar, çünki ilatyň gündelik durmuş zerurlyklary serişdeleriniň hemmesi diýen ýaly ýerden öndürip alynýar.

Häzirki wagtda dünýä ýer fondunyň umumy göwrümi 13,4 mlrd. gektara deň. Adamzat üçin iň uly ykdysady ähmiýete eýe bolan oba hojalygynda peýdalanýan ýerler dünýäniň umumy ýer fondunyň 34 %-ini düzýär. Şol sanda, işläp bejerilýän ýerleriň ülsi 11 %-e, ýaylalaryňky bolsa 23 %-e deň. İşläp bejerilýän ýerler dünýäde ýetişdirilýän azyk önümleriniň 88 %-ini, ýaylalar bolsa 10 %-ini üpjün edýär. Diýmek, ýer resurslarynyň iň gymmatly bölegi işläp bejerilýän (ekin ekilýän) meýdanlardyr. Ýer

fondunyň düzümine, şunuň bilen birlikde, tokaýlar (30 %), ilatly punktlar we inženerlik desgalary gurlan tehnogen ýerler (3 %) hem-de kem peýdalanylýan ýa-da önümsiz ýerler (33 %) girýär.

Ekerançylykda peýdalanylýan ýerleriň iň uly meýdanlary ABŞ, Hindistan, Russiýa, Hytaý, Kanada, Braziliýa, Gazagystan we Ukraina dogry gelýär. XX asyryň dowamynda işläp bejerilýän meýdanlaryň göwrümi dünýä boýunça iki esse giňeldildi. Tarp ýerleri özleşdirmek, batgaly we zeý ýerleri işe salmak, çöllere suw çykarmak ýoly bilen ekin meýdanlaryny giňeltmek işleri, aýratynam, ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada, Russiýada, Gazagystanda, Hytaýda, Braziliýada giň gerimde alnyp barylýdy.

Emma, uly kynçylyklaryň hasabyna özleşdirilen ýerler ýuwaş-ýuwaşdan hatardan çykyp barýar. Ilki bilen, topragyň ýuwulmagy, ýagny *eroziýa* prosesi her ýyl oba hojalygynda peýdalanylýan 6–7 mln. gektar ýerden mahrum edýär. Ýerleriň batgalanmagy we şorlanmagy netijesinde ýene 1–1,5 mln. gektar ekin meýdanlary hatardan çykýar. Şäherleriň we obalaryň giňelmegi, senagat we transport gurluşyklarynyň ýyldan ýyla ösmegi-de ekin meýdanlarynyň gysgalmagyna getirýär.

Suw resurslary. Mälim bolşy ýaly, Ýer şaryndaky bar bolan suwuň esasy bölegi Dünýä okeanynda we deňizlerinde toplanan. Süýji suw resurslary bolsa gidrosferanyň umumy göwrüminiň bary-ýogy 2,5 % -ini düzýär. Ýöne onuň esasy bölegi Ýer şarynyň çet, peýdalanmak kyn bolan Antarktida, Arktika hem-de belent daglardaky garlarda we buzluklarda toplanan.

Adamzadyň süýji suwa bolan zerurlygyny kanagatlandyryan esasy çeşme derýalar bolup, olardaky suwuň umumy mukdary bary-ýogy 47 müň km³-dyr. Ekwatorial we aram klimat guşaklyklarynda derýalary we kölleri köp bolup, bu

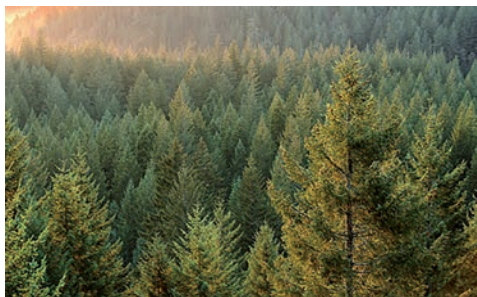


2-nji surat. Dünýädäki iň iri suw howdanlaryndan biri – Karuna derýasyndaky Guri suw howdany (Wenesuela).

çäkler süýji suw resurslaryna ep-esli baý. Süýji suw bilen iň gowy üpjün edilen döwletler hataryna Braziliýa, Russiýa, Kanada, ABŞ, Indoneziýa, Wenesuela, Peru, Mýanma, Täjigistan we başgalar girýär. Gury ýeriň uly bölegini eýeleýän gurakçyl çäklerde bolsa suw resurslarynyň göwrümi tebigy halatda kem. Üstesine-de olarda ekerançylyk, esasan, emeli suwaryş arkaly alnyp barylýar.

Derýalaryň suwundan netijeliräk peýdalanmak üçin suw howdanlary gurlan (2-nji surat). Häzir dünýäde gurlan suw howdanlarynyň sany 40 müňden geçdi. Iri suw howdanlarynyň sany boýunça ABŞ, Hytaý, Hindistan, Braziliýa we Russiýa aýratyn tapawutlanýar.

Biologik resurslar diýip, Ýer üstüniň ösümlük we haýwanat baýlyklaryna aýdylýar. Aýratynam tokaý resurslarynyň hojalyk we ekologik ähmiýeti iňňän uly. Dünýäde tokaýlar 40 mln. km² (4 mlrd. gektar), ýa-da бүтін gury ýeriň 30 % -e golaýyny düzýär. Ýöne tokaýlaryň agaç materiallary taýýarlamak maksadynda çapylmagy, täze ýerleri özleşdirmek, dürli senagat gurluşyklarynyň köpelmegi tokaýlaryň barha kemelmegine getirýär.



3-nji surat. Iňňýaprakly taýga tokaýlary (çep tarapda) we giň ýapprakly tropik tokaýlar (sagda).

Dünýäde giňlik boýunça uly aralyga uzap gidýän iki – Demirgazyk we Günorta tokaý guşaklyklary bar (3-nji surat). Demirgazyk tokaý guşaklygy aram we bölekleýin subtropik klimatly çäkler boýunça ýerleşýär. Bu guşaklygyň tokaýlarynyň möhüm aýratynlygy, olarda, esasan, dik ösýän oňat hilli, iňňýapprakly agaçlaryň ösýänligidir. Şeýle tokaýlara Russiýa, Kanada, ABŞ, Finlandiýa döwletleri baý.

Günorta tokaý guşaklygy, esasan, tropik we ekwatorial klimat guşaklyklary boýunça ýerleşýär. Tropik tokaýlarda, esasan, giň ýapprakly daragtlar gür, gatyşyk we köp ýarusly bolup ösýär. Bu tokaýlar agaçlyk aýratynlyklary ýokary bolan gymmatly daragtlara ep-esli baý. Günorta tokaý guşaklygynda Braziliýa, Peru, Kolumbiýa, Wenesuela, Kongo Demokratik Respublikasy, Hindistan, Mýanma, Indoneziýa ýaly ýurtlar iň uly tokaýly meýdanlara eýe.



4-nji surat. Islandiýadaky geotermal elektrostansiýalardan biri.

Geotermal resurslar. Möhüm adaty däl energiýa çeşmesi hökmünde Ýeriň içki energiýasy, ýagny geotermal resurslar hasaplanýar. Geotermal energiýa, aýratynam, yssy tebigy buglaryň we suwlaýň tektonik ýaryklar arkaly Ýeriň üstüne çykyp durýan çäkler örän baýdyr. Adatda, şeýle çäkler tektonik hereketler işjeň dowam edýän, klimaty çygly bolan guşaklyklar boýunça ýerleşýär. Islandiýa, Ýaponiýa, Täze Zelandiýa, Filippin, Papua-Täze Gwineýa, Italiýa, Meksika, ABŞ-nyň günbatar Ştatlary, Russiýanyň gündogar çäkleri geotermal resurslara baý (4-nji surat).



1. Agroklimatik resurslar, esasan nähili görkezijiler bilen kesgitlenýär?
2. Suw resurslary bilen üpjünçilik nähili faktorlara bagly?
3. Ýer resurslarynyň köpelmegine we kemelmegine getirýän prosesleri düşündiriň.

7-§. Häzirki zaman ekologik meseleler



Tebigatdan peýdalanmak, global, regional we lokal ekologik meseleler, «yssyhana netijesi», «ozon deşikleri», çölleşme, tokaýsyzlanma, süýji suw resurslary, ekologik syýasat.

Jemgyýet bütin taryhy dowamynda tebigy gurşaw bilen organiki baglylykda ösüpdür. Tebigy resurslardan peýdalanmak, olary goramak we gaýtadan dikeltmek bilen bagly işler ugry *tebigatdan peýdalanmak* diýlip atlandyrylýar. Tebigatdan peýdalanmak *akyllý başly we akyllý başsyz* ýagdaýda amala aşyrylmagy mümkin. Tebigatdan akyllý başly peýdalanylanda, tebigy baýlyklar kadaly sarp edilip, olary goramaga we gaýtadan dikeltmäge, daşky tebigy gurşawyň sagdyn ýagdaýyny saklamaga gerekli derejede üns berilýär. Eger jemgyýetiň hojalyk işi netijesinde tebigy gurşaw we onuň resurslarynyň ýagdaýy erbet tarapa üýtgeşe, tebi-

gatdan peýdalanmak akyllý başsyz hasaplanýar. Tebigatdan akyllý başsyz peýdalanylanda, landşaftlardaky deňagramlylyk bozulýar hem-de dürli gerimdäki we görnüşdäki ekologik meseleler emele gelýär.

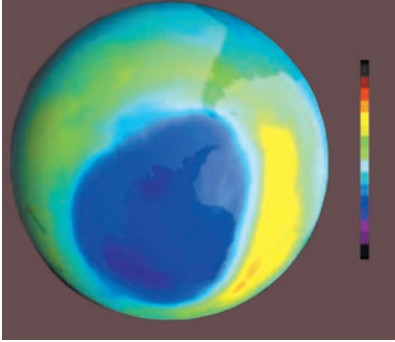
Ekologik mesele tebigatdan akyllý başsyz peýdalanmak netijesinde tebigy gursawyň hiliniň ýamanlaşmagydyr. Ekologik meseleler territorial gerimi taýdan 3 derejä bölünýär:

- global (planetar);
- regional (sebitleýin);
- lokal (ýerli).

Global ekologik meseleler bütin geografik gabygyň ýagdaýyna täsir edýär we olary çözmek boýunça dünýädäki ähli döwletleriň hereketlerini birleşdirmeli. *Regional* ekologik meseleleriň netijeleri bir ýa-da birnäçe goňşy döwletleriň çäginde duýulýar. *Lokal* ekologik meseleler bolsa kiçi gerimdäki çäkler möçberinde ýüze çykýar. Aşakda häzirki döwrüň iň derwaýys global ekologik meselelerinden käbirleri barada maglumatlar getirilen.

«*Yssyhana netijesi*» meselesi. Atmosfera elektrik energetika, metallurgiýa, himiýa we başga senagat pudaklary, transport serişdeleri, kosmosa kosmiki gämileri uçurmak hem-de ygallar sebäpli güýçli hapalanýar. Her ýyl milliardlarça tonna gaty, gaz şekilli, aerosol çykyndylar atmosfera çykaryp goýberilýär. Atmosferanyň düzümünde, aýratynam, ys gazy (CO), kömürturşy gazy (CO₂) kükürt oksidleri (SO₂, SO₃), azot dioksidi (NO) ülsüniň barha artmagy uly ekologik meseleleri getirip çykarýar. Atmosferadaky bu gazlaryň mukdarynyň artmagy netijesinde Günüň ýyladyş režimi bozulyp başlady. Ýokarda sanap geçilen gaz şekilli maddalaryň atmosferadaky bölejikleri ýeriň üstüne gelýän şöhlelenmäni geçirip, ondan serpilýän yssylyk radiasiýasyny atmosferanyň aşaky gatlaklaryndan ýokary gowy geçirmeýär. Bu proses atmosferanyň aşaky gatlagynyň ortaça ýyllyk temperaturasynyň ýuwaş-ýuwaşdan ýokarlanmagyna, ýagny global klimat şertiniň özgermegine getirýär. Öz gezeginde bu ýagdaý, planetamyzyň polýuslaryndaky we belent daglaryndaky köp ýyllyk buzluklaryň meýdanynyň gysgalmagyna getirýär.

Bu meseläni aradan aýyrmak üçin dünýädäki ähli döwletler «yssyhana» gazlarynyň atmosfera çykarylyşyny kemeltmelidirler. Ýaponiýanyň Kioto şäherinde 1997-nji ýylda birnäçe ösen hem-de geçiş



5-nji surat. Antarktidanyň üstünde ozon gatlagy ýukalaşanlygynyň shematik görnüşi.

ykdysadyýetindäki döwletler mahsus şertnama («Kioto protokoly») gol çekip, bu babatda anyk borçnamalary öz üstlerine aldylar.

Ozon gatlagynyň dargamagy meselesi. Atmosferanyň hapalanmagy adamzadyň öňüne ýene bir çylşyrymly meseläni goýýar. Soňky ýyllarda howa ftor-hlorly birleşmeleriň (freonlar) köp çykarylyp goýberilmegi netijesinde Ýerdäki ýaşayşyň galkany hasaplanýan ozon gatlagynyň barha ýukalaşandygy anyklandy. «Ozon deşigi» diýlip atlandyrylýan ynha şu ýagdaý, ilki Günorta Amerikanyň

Antarktida utgaşýan çäklerinde, soňky ýyllarda bolsa Ýewraziýanyň demirgazyk giňlikleriniň üstünde-de emele gelip başlady (5-nji surat).

Kanadanyň Monreal şäherinde 1987-nji ýylda birnäçe döwletler freon gazlaryny öndürmegi we olardan peýdalanmagy çäklendirmek baradaky halkara ylalaşyga gol çekdiler. Bu günki güne gelip, bu ylalaşyga dünýädäki aglaba ýurtlar goşulan. Hünärmenleriň pikirçe, eger Monreal ylalaşygy berk ýagdaýda ýerine ýetirilýän bolsa, ozon gatlagynyň normaldaky galyňlygy 2050-nji ýyla gelip gaýtadan dikelýär.

Çölleşme meselesi. Çölleşme diýip, çöllük aýratynlyklary mahsus bolan çäkleriň meýdanynyň barha giňelmek prosesine aýdylýar. Onuň esasy sebäpleri daragtlaryň we gyrymsy agaçlaryň çapylmagy, çarwa mallarynyň tertipsiz bakylmagy, suw resurslaryndan akyllý başsyz peýdalanylmagy hasaplanýar. Çölleşme onlarça döwletlerdäki iň hasyldar ýerleri öz girdabyna çekýär. Çölleşme, aýratynam, Afrika, Günorta-günbatar, Merkezi we Günorta Aziýa döwletlerine uly höwp döredýär. Gury ýeriň umumy meýdanynyň 40 % böleginde çölleşme alamatlary anyklyan. Ýer üstüniň degişli böleginde 2 milliard adamdan artyk ilat ýaşýar.

1994-nji ýylda BMG çölleşmä garşy göreşmek baradaky Halkara konwensiýany kabul etdi. 1995-nji ýyldan başlap her ýyl 17-nji iýunda Bütindünýä çölleşme we gurakçylyga garşy göreşmek güni bellenýär. 2010–2020-nji ýyllaryň aralygy BMG tarapyndan «Çöllere we çölleşmä garşy göreşmäge bagyşlanan on ýyllyk» diýlip yglan edildi.

Tokaýsyzlanma meselesi. Adamzat bütin taryhy dowamynda tokaýlary çapmak bilen, olaryň meýdanynyň gysgalmagyna sebäpçi bolupdyr. Bu ýagdaý köp çäkleri, şol sanda, Merkezi Aziýanyň tebigy şertini duýarly derejede üýtgedip goýberdi. Emma ýiti ýagdaýda tokaýsyzlanma prosesi ahyrky 100 ýylyň dowamynda bolup geçýär. Aýratynam ekwatorial guşaklykdaky tokaýlar hem-de gurakçyl klimatly dagly çäklerdäki tokaýlaryň meýdanynyň gysgalmagy geografik gabykdaky tebigy deňagramlylyk üçin uly howp döredýär. Bu meselä garşy göreşmegiň esasy ýollary tokaýlaryň çapylmagyny çäklendirmek hem-de olary emeli ýagdaýda köpeltmek bilen baglydyr. Bu babatda dünýä boýunça gowy mysallar bar. Meselem, Beýik Britaniýada ahyrky 50–60 ýylda tokaýlaryň meýdany 3 esse köpelen. Ýaponiýada tokaýlaryň çapylmagy berk çäklendirilenligi sebäpli entege çenli ýurduň çäginin 2/3 bölegi tokaý landşaftlary eýeleýär. Birleşen Arap Emirliklerinde ahyrky ýyllaryň özünde birnäçe million daragt nahallary çöllere ekildi. Özbegistanda hem ýakyn ýyllara niýetlenen Ada deňziniň guran düýbünü tokaýlaşdyrmak işleriniň giň gerimli planlary düzülen we basgançaklaýyn amala aşyrylýar.

Süýji suw ýetmezçiligi meselesi. Adamzadyň süýji suwa bolan zerurlygyny kanagatlandyryan esasy çeşme derýalar bolup, olaryň uly bölegi ilat ep-esli seýrek ýaşayan sowuk we ekwatorial klimatly çäkler boýunça akýar.

Gury ýeriň 1/3 böleginden köprägin eýeleýän gurakçyl klimatly çäklerde suw ýetmezçiligi bar. Demirgazyk we Günorta Afrika, Günorta we Günorta-günbatar Aziýa ýurtlary, şonuň ýaly-da, Özbegistan, Türkmenistan, Gazagystan ýaly Merkezi Aziýa döwletlerinde bu mesele ep-esli derwaýys hasaplanýar.

Häzirki wagtda Pars aýlagy, Orta deňizýaka ýurtlary, Gazagystan, ABŞ, Ýaponiýa, Karib deňzi ada ýurtlarynda deňiz suwuny süýjeltmek işleri barha giňeýär.

Ekologik syýasat – ylmy maslahatlary hasaba almak bilen, tebigy gurşawy goramak we ony sagdynlaşdyrmaga, tebigy resurslardan akyllý başly peýdalanmaga we olary baýlaşdyrmaga gönükdirilen hereketler toplumy. Şeýle syýasat milli, regional we global möçberde alnyp barylýar we özünde tebigaty goramagyň hukuk esaslaryny döretmek we olara amal etmegi nazarda tutýar.

Soňky ýyllarda ABŞ, Ýaponiýa, Ýewropa we GDA döwletleri, käbir ösýän ýurtlar çylşyrymly ekologik ýagdaýy sagdynlaşdyrmaga gönükdirilen normativ-hukuk resminamalaryny kabul edip, amalyýetde ulanyp başladylar.

Köp döwletlerde ekologik şerti sagdynlaşdyrmak üçin ulgamly ýagdaýda göreşýän syýasy hereketler we partiýalar işjeň iş alyp barýar.

Möhümi, daşky-gurşawy goramak we ekologiýany sagdynlaşdyrmak meselelerini çözmekde BMG we onuň köp bölümleri işjeň iş alyp barýar. Şol sanda, BMG-nyň daşky-gurşawy goramak maksatnamasy (YUNEP) bar. Bu halkara guramanyň baş edarasy Keniýanyň paýtagty Naýrobi şäherinde ýerleşýär.



1. Ekologik meseleler näme? Olary getirip çykarýan esasy sebäp nämeden ybarat?
2. Global ekologik meseleleriň regional we lokal derejedäki ekologik meselelerden tapawudyny düşündiriň.
3. «Yssyhana netijesi» ekologik meselesiniň manysyny we sebäplerini düşündiriň.
4. Ekologik syýasat diýende näme düşünilýär?



3-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ ILATY

8-Ş. Dünýä ilatynyň sany, ösüşi we ýerleşşi



Ilat sany, ilat sanynyň ösüşi, ilatyň gaýtadan emele gelmeği, tebigy ösüş, ilatyň territorial ýerleşşi, ilatyň gürlügi.

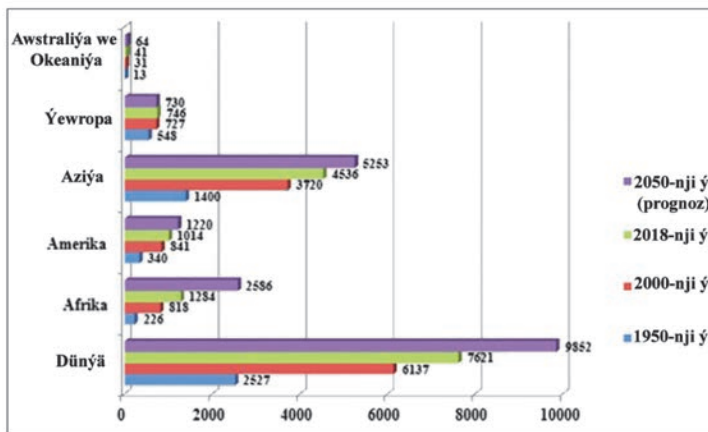
Dünýä ilatynyň sany, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 7 mlrd. 620 mln. adamdan artykdyr. Planetamyzyň ilaty bu mukdar sepgide ýetenliginiň özboluşly taryhy bar.

Ylmy çeşmeleriň maglumatlaryna görä, adamlaryň iň gadymy aňly wekilleri – *Homo sapiens* – mundan takmynan 50 müň ýyllar öň peýda bolupdyr. Demirgazyk-gündogar we Gündogar Afrika, Günorta Ýewropa hem-de Old Aziýa irki adamlar peýda bolan we olar tarapyndan birinji bolup özleşdirilen çäkler hasaplanýar. Soňluk bilen gadymy adamlaryň

dürli sebitlere tarap ýörişi – irki migrasiýalar netijesinde ol ýerler ilat tarapyndan özleşdirilip başlanypdyr. Uzak döwürler dowamynda adamzadyň esasy bölegi Ýewropa, Aziýa we Afrika kontinentlerinde ýaýapdy. Beýik geografik açyşlar köp sanly ilatyň täze tapylan ýerlere göçüp geçmegine sebäpçi boldy we onuň netijesinde kontinentleriň arasynda ilat sanynyň gaýtadan paýlanmagyna getiripdir.

Maddy we sanitar-gigiýenik şertleriň agyrlыgy, ýygy-ýygьdan gaýtalanyp durýan açlygyň, keselleriň epidemiýalarynyň täsirinde uzak taryhy döwürleriň dowamynda dünýä ilatynyň ölüm derejesi ýokary, tebigy köpeliş derejesi bolsa pes bolupdyr.

XIX asyrda Ýewropada we Amerikada bolup geçen senagat öwrülişi, lukmançylyk gulugynyň ösmegi netijesinde bu kontinentlerdäki ilatyň ortaça ömür görşi we tebigy köpeliş derejesi artdy.



6-njy surat. Dünýä sebitleriniň ilat sanynyň dinamıkasy.

Dünýäniň ilaty sany XX asyr dowamynda 1,6 mlrd. adamdan 6,1 mlrd. adama çenli ýetip, onuň iň ýokary depginleri 1960-njy ýyllardan soňky döwürlere dogry gelýär. Bu ýagdaý Ikinji Jahan urşundan soňky döwürlerde Aziýa, Afrika we Okeaniýa döwletleriniň syýasy garaşsyzlyk gazanmagy, olara BMG tarapyndan ynsanperwerlik kömekleriniň berilmegi netijesinde ilatyň arasynda ölüm derejesiniň peselmegi hem-de ilat sanynyň çalt depginlerde artmagy netijesinde emele geldi. Netijede 1960–1980-nji ýyllarda dünýäde «**demografik partlama**» (ölüm derejesiniň peselmegi sebäpli ilat sanynyň çalt depginlerde köpelmegi) prosesi bolup geçdi (6-njy surat).

Soňky ýyllarda ilatşynas alymlar «demografik portlama» ahyryna ýetip barýan diýen ýaly proses hökmünde baha berýän bolsalar-da, Afrikanyň we Aziýanyň ençeme döwletlerinde ilatyň ýyllyk tebigy köpeliş derejesi entegem ýokary derejededigi anyklandy. Şunuň bilen birlikde dünýäniň ösen döwletlerinde tebigy köpelişiň otrisatel ýagdaýy – **demografik krizis** ýagny **depopulýasiya** (*dogluşyň ölüme görä pesligi*) ýüze çykýar. Bu ýagdaýy häzirkige çäze Ýewropanyň dürli döwletlerinde (meselem, Germaniýa, Ukraina, Serbiýa we b.) görmek mümkin.

4-nji jedwel

Dogluş, ölüm we tebigy köpeliş koeffisiýentleri (1000 adama görä, 2018-nji ýylky maglumatlar)

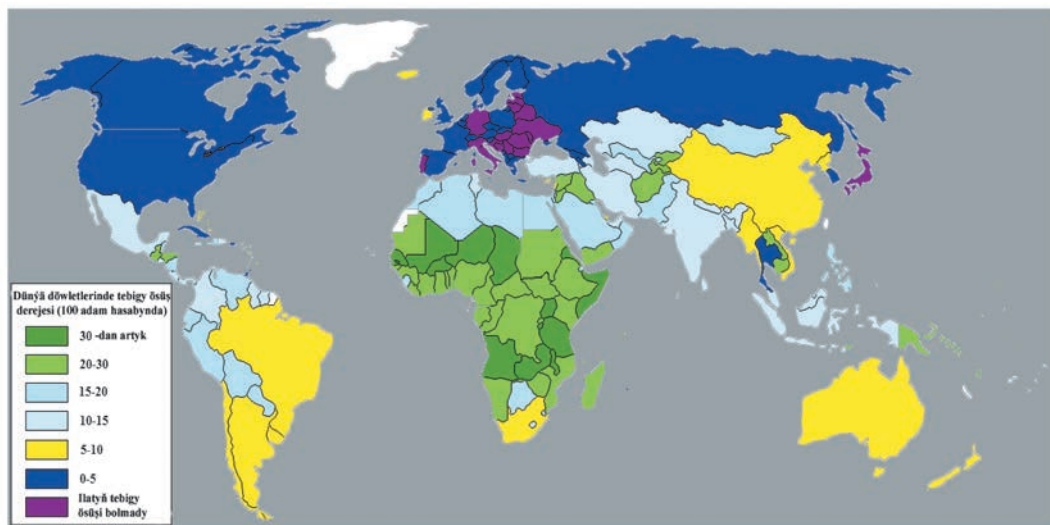
Çäk	Dogluş koeff.	Ölüm koeff.	Tebigy ösüş koeff.	Bäbekler ölümi koeff. (her 1000 bäbege görä)	Ortaça ömür döwri	
					erkekler	aýallar
Dünýä	19	7	12	31	70	74
Afrika	35	9	26	50	61	64
Amerika	15	7	8	13	74	80
Aziýa	17	7	10	26	71	74
Ýewropa	10	11	-1	4	75	82
Awstraliýa we Okeaniýa	17	7	10	21	76	80

Sebitleriň ilat sanynyň döwürleýin özgermegi ilkinji nobatda onda bolýan dogluş we ölüm görkezijileriniň gatnaşygy esasynda şekillenýän tebigy köpeliş derejesi bilen bagly. 4-nji jedweliň maglumatlaryndan dürli kontinentlerde ilat gaýtadan emele gelmeginiň mukdar görkezijileri dür-lüçedigi görnüp dur. Afrikada ilatyň tebigy ösüş koeffisiýenti dünýäniň ortaça görkezijisinden ýokary, galan kontinentlerde bolsa bu görkeziji pesräk derejede.

Döwletlerde ilatyň tebigy ösüşi ýokary derejede saklanmagyna sosial-ykdysady we medeni faktorlar uly täsir edýär. Şäherleşme prosesi, aýallaryň maglumatlylyk we jemgyýetçilik zähmetinde işlilik derejesiniň ýokarylygy,

durmuş derejesiniň ýokarlanmagy we adamlaryň maddy zerurlyklarynyň giňelmegi dünýäniň ençeme döwletlerinde dogluş bilen ilatyň tebigy ösüş koeffisiýentiniň pes bolmagyna täsir edýär (7-nji surat).

Bir ýaşa çenli bolan bäbekleriň ölümi we ortaça ömür görmek derejesi görkezijileri-de döwletleriň ykdysady ösenlik ýagdaýy, lukmançylyk gullugynyň ösüşi, ilatyň durmuş derejesi bilen organiki baglydyr.



7-nji surat. Dünýä ilatynyň tebigy ösüşi.

Mälim bolşy ýaly, dünýä ilaty territorial taýdan biendigan ýaýran. Mundan tebigy, taryhy, sosial-ykdysady faktorlaryň täsiri uly. Düzlük, derýa hem-de deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlügi derejesiniň ýokarydygy tebigy şert faktory (meselem, Gang derýasynyň jülgesi, Kanto pesligi), Orta deňizýaka, Mesopotamiýa ýaly çäklerde bolsa şeýle ýagdaýyň şakillenme-gi olaryň özleşdiriliş döwri bilen bagly. Ykdysady ösen döwletlerde we dürli önümçilik merkezlerinde ilat sanynyň ösüşinde sosial-ykdysady ösüş derejesiniň ähmiýeti uly. Ilat sany köp bolan sebitlerde gürlük derejesi hem ýokary bolýar.

Dünýä ilatynyň ortaça gürlügi 1 km² -a 50 adamdan artyk bolýar. Aziýa ilatyň gürlügi derejesi iň ýokary bolan kontinent hasaplanyp, onuň gündogar, günorta we günorta-gündogar böleklerinde ilatyň gürlügi aýratynam ýokarydyr. Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa kontinentleriniň

ýewropalyar tarapyndan ilki özleşdirilen böleklerinde ilatyň gürlügi beýlekilerden ýokary. Mongoliýa, Namibiýa, Awstraliýa, Kanada, Gazagystan ýaly döwletler dünýäniň ilatyň gürlügi görkezijisi in pes bolan döwletleriniň hataryna girýär. Bu ýagdaý amatsyz tebigy şert bilen bagly.



1. Náme üçin uzak taryhy wagtyň dowamynda Ýer ýüzünde ilat sany üýtgedi diýen ýaly?
2. Beýik geografik açyşlar dünýä ilatynyň sebitler boýunça paýlanyşyna nähili täsir edýär?
3. Goşmaçadaky jedwel maglumatlary esasynda Ýewropanyň, Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň, Awstraliýa we Okeaniýanyň ilat sanyna görä baş sany öndebaryjy döwletlerini anyklaň we depderiňizde olaryň sanawyny düzüň.
4. Dünýä ilatynyň territorial ýerleşişine nähili faktorlar uly täsir edýär?

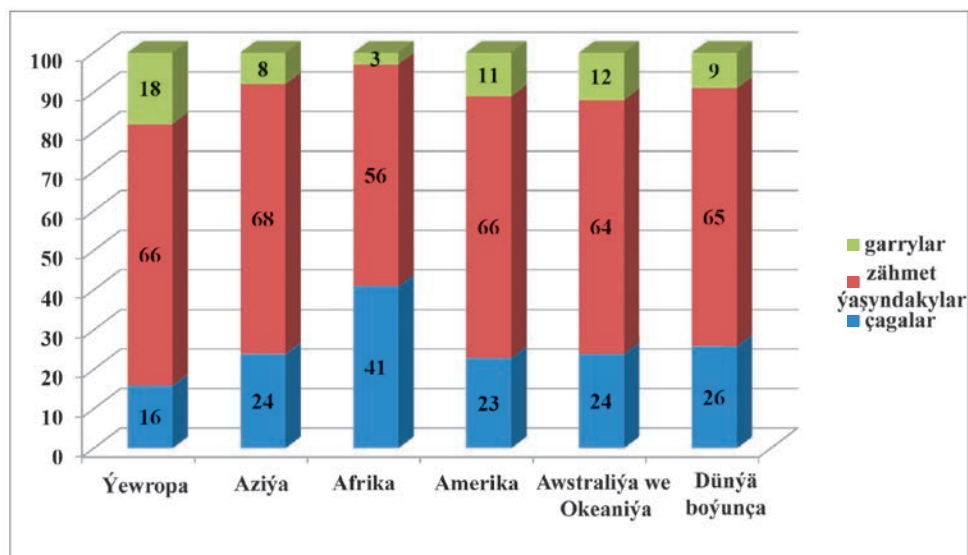
9-ş. Dünýä ilatynyň jynsy, ýaş düzümi



Erkekler, aýallar, çagalar, ulular, garrylar, jyns, ýewropeoid, mongoloid, nredegişli, awstroloid, metis, mulat, sambo.

Ilatyň tebigy ösüş depginleri ilatyň *ýaş-jyns düzümine* täsir edýär. Ilatyň ýaş düzümine görä çagalar (0–14 ýaş), zähmet ýaşyndakylar (15–64 ýaş) hem-de garrylar (65 ýaş we ondan ýokary) toparlaryna bölünýär. Ýaş toparlarynyň arasyndaky gatnaşyk geçen taryhy döwürleriň dowamynda özgerip gelipdir. Uzak döwürleriň dowamynda dünýä ilatynyň ýaş düzüminde garrylaryň ülşi örän pes bolup, XX asyra gelip ýyldan ýyla şol topanyň wekilleriniň ülşi artyp başlady. Muňa, ilkinji nobatda, lukmançylyk gullugynyň ösüşi, ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagy sebäp boldy. Häzirki döwürde dünýä sebitleriniň ilatynyň ýaş düzümi dürlüçe (8-nji surat).

Tebigy ösüş ýokary bolan Afrika we Aziýa ilatynyň ýaş düzüminde çagalaryň ülşi garrylaryňka garanda ep-esli ýokarydygy göze taşlansa, demografik krizis bolýan Ýewropa döwletlerinde bu ýagdaýyň tersine şaýat bolmak mümkin. Çagalar ülşüniň ýokarylygy bilen Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) ýaly Afrika döwletleri tapawutlanýar. Bu babatdaky in pes görkezijiler bolsa Ýaponiýa (12 %), Germaniýa (13 %), Italiýa (13 %), Gresiya (14 %) döwletlerinde anyklandy.

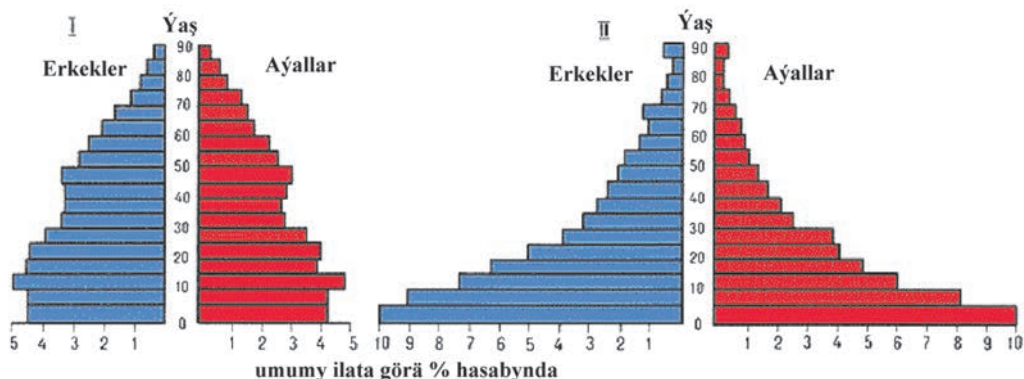


8-nji surat. Dünýä sebitleriniň ilatynyň ýaş düzümi (% , 2018-nji ý.).

Ilatyň jynsy düzümine üns bersek, dünýäde aýallar bilen erkekleriň ülşi deň diýen ýaly, emma aýallaryň hem-de erkekleriň ülşi ýokaryrak bolan döwletler bar. Dünýä ilatynyň jynsy düzümünde erkekleriň ülşi 50,5 %, aýalaryňky bolsa 49,5 % -e deň (2018-nji ý.). Afrika, Günorta Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa kontinentlerinde jynslaryň ülşi bir-birine deň diýen ýaly bolsa, Ýewropa we Demirgazyk Amerika döwletlerinde aýallaryň ülşi birneme artyk. Aziýa kontinentiniň döwletleriniň aglabasynda, aýratynam, Gündogar, Günorta we Günorta-günbatar Aziýada erkekleriň ülşi aýalaryňka garanda ýokary. Muňa esasan şol sebitlerde aýallaryň sosial derejesiniň pesligi sebäpdur. Pars aýlagy sebitindäki arap döwletlerinde bolsa erkekleriň agdyklyk etmegine işçi güýjüniň daşky migrasiýasy hem täsir edýär.

Ilatyň ýaşy we jynsy düzümini derňände *ýaş-jyns piramidasyndan* peýdalanylýar. Onda mälum bir çägiň ilaty sany ýaş toparlary kesiginde hem-de jynsy gatnaşykda nähili üleşlidigini görmek mümkin. Ösen döwletlerde ilatyň arasynda ýyldan ýyla tebigy ösüş derejesiniň peselmegi netijesinde çagalaryň ülşi kemelip, orta we garry ýaşdakylaryň ülşi barha artýar. Ösýän döwletleriň aglabasynda bolsa tebigy ösüşiň ýokarylygy ýaş-

jyns piramidasy aşaky böleginiň ülşi ýokary bolmagynda galýar. Bu döwletlerde erkekleriň ülşüniň artykdygyny hem görmek bolar (9-njy surat).



9-njy surat. Dünýäniň dürli (I – ösen, II – ösýän) döwletlerinde ilatyn ýaş-jyns piramidasy.

Adamzadyň jynslary adam organizminiň gadymky döwürlerde tebigy gurşaw, aýratynam klimat şertine uýgunlaşmagy sebäpli emele gelip, daşky görnüş alamatlary bilen tapawutlanýarlar. Dünýä ilatynyň uly bölegi dört esasy jynsa (ýewropeoid, mongoloid, negroid we awstraloid), galan bölegi bolsa aralyk we gatyşyk jynslara degişli.

Açyk öwüşginli deri, tolkun şekilli ýa-da tekiz, ýumşak saç, esasan mawyreňk göz, bürgüt burun, ýuka we orta dodaga eýe bolan ýewropeoid jynsy wekilleri Ýewropa, Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa ilatynyň esasy bölegini düzýär. Şonuň ýaly-da, Aziýanyň günorta, günorta-günbatar, merkezi, Afrikanyň demirgazyk böleklerinde-de köp sanly ýewropeoidler ýaşaýarlar. Ýokarda sanap geçilen jynsy alamatlar, esasan demirgazyk çäklerde ýaşayan ýewropeoidlere mahsus bolup, günorta bardygy saýyn ýaşayyş gurşawy bilen baglylykda beden, saç we göz reňkleriniň doýgun görnüşleri ýüze çykyp başlaýar. Adamzadyň 40 %-dan gowragy şu jynsyň wekilleriniň ülşüne dogry gelýär.

Mongoloid jynsynyň wekilleri goňur öwüşginli deri, tekiz, gaty doýgun reňkli saç, gözün doýgun reňkli görnüşleri, bürgüt ýa-da orta ýalpak burun, göz üsti gapagynyň bölünip durmagy, ýeňse böleginiň giňelenligi bilen tapawutlanýar. Mongoloidler, esasan Aziýa kontinentinde giň ýaýran.

Amerikanyň düýpli ilaty hasaplanýan Amerika indeýesleri we eskimoslar hem şu jynsa degişli (10-njy surat).



Ýewropeoid jynsy



Mongoloid jynsy



Negroid jynsy

10-njy surat. Esasy jyns wekilleri.

Negroid jynsy wekilleri, esasan Afrika hem-de Amerika kontinentleri döwletlerinde ýaşayarlar. Gara reňkli deri, tekiz, gaty, buýra gara reňkli saç, gözün doýgun reňkli görnüşleri, äňiniň bölünip çykanlygy, ýalpak burun, pökgi dodak olara mahsus esasy alamatlar hasaplanýar. Afrika bu jyns wekilleriniň asyl ata watany hasaplanyp, olaryň uly bölegi Beýik geografik açyşlar döwründe Amerikanyň dürli sebitlerine mejbury ýagdaýda gul edip äkidilipdir.

Awstraloid jynsy uzak döwrün dowamynda negroid jynsynyň bir görnüşü hökmünde bahalanyndyr. Ýöne soňky ýyllardaky barlaglar olaryň gelip çykyşynyň negroidler bilen bagly däldigini görkezýär. Doýgun reňkli deri, ýalpak burun, pökgi dodaklara eýe bu jynsynyň wekilleri, esasan Awstraliýa we Okeaniýa çäklerinde ýaýran. Awstraliýa aborigenleri, papuaslar, melaneziýalylar şol jynsynyň wekilleri hasaplanýar.

Esasy jynslar esasynda birnäçe aralyk we gatyşyk jynslar şekillenen. Aralyk jynslara efiop, ural, pamir-fergana (Merkezi Aziýa döwletleri, şol sanda, Özbekistanda giň ýaýran) ýalylar mysal bolup biler. Amerika kontinenti ilatynyň jynsy düzümünde metis, mulat, sambo gatyşyk jyns wekilleri agdyklyk edýär.



1. Ilatyň ýaş düzümine tebigy ösüş derejesi nähili täsir edýär?
2. Näme üçin ösen döwletlerde çagalar ülşi garrylara garanda pes?
3. Ýewropeoid jynsynyň wekilleriniň dünýä boýunça giň ýaýranlygyna sebäp näme?
4. Amerika kontinentinde gatyşyk jynslaryň şekillenmegi nähili faktorlara bagly?

10-§. Dünýä ilatynyň etnik we dini düzümi



Etnos, taýpa, halkyýet, millet, dil maşgalalary we toparlary, halkara gep-leşik dilleri, din, sada din, ýerli din, buddizm, hristiançylyk, yslam dini.

Ilatyň milli düzümi çäklerde ýaşayan etnoslar (grekçe *etnos* – «halk») ülüdür. *Etnoslar* adamlaryň taryhy taýdan şekillenen, ýaşayyş çägi, medeniýeti, durmuş terzi bilen özara tapawutlanýan sosial toparlar hasaplanýar. Olaryň taýpa, halkyýet hem-de millet görnüşleri bar.

Taýpa adamlaryň iň gadymy ýönekeý sosial toparlary hasaplanýar. Olar häzirki günde, esasan Amazoniýada, Okeaniýada, Afrikanyň merkezi çäklerinde saklanyp galan. *Halkyýet* bolsa taýpa bilen milletiň arasyndaky etnik birlik bolup, az sanly etnoslardan ybaratdyr. Halkyýetler, esasan Aziýa we Afrika döwletlerinde bar.

Ýeke-täk dili, çägi, medeniýeti, mentaliteti we milli özlüginini aňmak aýratynlyklary ýokary derejede şekillenen, köp ýagdaýlarda öz syýasy döwletlilik däplerine eýe bolan iri etnoslar *millet* diýlip atlandyrylýar. Dünýä milletleriniň arasynda wekilleriniň sany 100 mln. adamdan artyk bolan 12 sany (5-nji jedwel), 50–100 mln. adam bolan 12 sany, 25–50 mln. adam bolan 17 sany millet bar.

Dünýä döwletleri milli düzüm aýratynlygyna görä, bir milletli (meselem, Ýaponiýa, Islandiýa, Norwegiýa), bir milletiň başgalaryna görä uly üleşe eýe bolan (meselem, ABŞ, Fransiýa, Türkiýe), iki milletli (meselem, Kanada, Belgiýa), gelip çykyşy bir-birine ýakyn milletlerden ybarat (meselem, Owganystan, Pakistan), köp milletli (meselem, Hindistan, Indoneziýa) döwletler toparlaryna bölünýär.

Etnos medeniýetiniň özeni dil hasaplanýar. Dünýädäki etnoslar dilleriniň meňzeşligi we garyndaşlygyndan gelip çykyp, 20-den artyk *dil maşgalalaryna* birleşdirilýär. Olaryň arasynda hindi-ýewropa dil maşgalasyna degişli halklar sanyna görä agdyklyk edýär. Dünýä ilatynyň 1/2 bölegi

diýen ýaly şol maşgalanyň düzümine girýän dillerde gepleşýär. Özbekler altaý diller maşgalasynyň türki toparyna degişli millet hasaplanýar.

5-nji jedwel

Wekilleriniň sany 100 mln. adamdan gowrak bolan milletler (2018-nji ý.)

№	Milletler	Umumy sany, adam
1	Hanlar (hytaýlylar)	1 mlrd. 310 mln.
2	Hindiler	280 mln.
3	Bengallar	235 mln.
4	Amerikalylar	200 mln.
5	Braziller	175 mln.
6	Ruslar	150 mln.
7	Ýaponlar	130 mln.
8	Meksikalylar	147 mln.
9	Nemesler	140 mln.
10	Panjaplylar	110-120 mln.
11	Biharlar	115 mln.
12	Ýawalylar	105 mln.

Dünýäde gepleşýänler sany 100 mln. adamdan geçýän 11 sany dil bar bolup, Hytaý (1 mlrd. 310 mln. adam), iňlis (420 mln. adam), hindi (350 mln. adam), ispan (335 mln. adam), rus (250 mln. adam) dilleri olaryň arasynda agdyklyk edýär. Hytaý, iňlis, ispan, fransuz, arap we rus dilleri BMG işinde ulanylýan resmi diller hasaplanýar.

Ilatyň dini düzümi. Dinler sada (primitiw), ýerli we dünýewi dinlere bölünýär. Dini ygtykadyň iň sada görnüşi bolan primitiw dinler häzir, esasan taýpalaryň arasynda saklanyp galan. Totemizm, animizm, fetişizm ýaly görnüşleri bar.

Ýerli dinler (*bir ýa-da birnäçe doganlyk milletleriň arasynda ýaýran dinler*), esasan bir döwlet ýa-da sebitiň möçberinde ýaýran. Ýerli dinleriň arasynda induizm dini uýyanlar sanyna görä öňdebaryjy. Sikhizm, konfusiýlik, iudaizm (musaýylyk), sintoizm hem ýerli dinlerdir (6-njy jedwel).

Ýerli dinleriň ýaýran sebitleri

№	Ýerli dinler	Uýýanlaryň esasy bölegi ýaýran sebitler
1	Induizm	Hindistan, Nepal, Şri-Lanka
2	Sikhizm	Hindistan (Penjap ştaty)
3	Konfutsiýlik	Hytaý
4	Sintoizm	Ýaponiýa
5	Iudaizm (musaýylyk)	Ysraýyl, ABŞ

Dünýäniň birnäçe döwletlerinde ýaýran, uýýanlar sany köp bolan üç dünýewi din bar. Bular buddizm, hristiançylyk, yslam dinleridir. Uýýanlaryň sanyna görä (2 mlrd. 400 mln. adamdan artyk) katolik, protestantlyk we prawoslaw mezheplerine bölünýän hristiançylyk öňdebaryjydyr. Bu diniň wekilleri dünýäniň ähli sebitlerinde ýaýran.

Dünýewi dinleriň ýaýran sebitleri

№	Dünýewi dinler	Uýýanlaryň esasy bölegi ýaýran sebitler
1	Buddizm	Gündogar we Günorta-gündogar Aziýa
2	Hristiançylyk	Ýewropa, Demirgazyk Aziýa, Amerika, Awstraliýa, Tropik Afrika
3	Şondan: katolik	Günbatar we Günorta Ýewropa, Günorta Amerika, Tropik Afrika
4	protestantlyk	Demirgazyk Ýewropa, Demirgazyk Amerika, Awstraliýa
5	prawoslaw	Gündogar we Günorta Ýewropa, Demirgazyk Aziýa
6	yslam	Günorta-günbatar, Günorta, Günorta-gündogar we Merkezi Aziýa, Demirgazyk Afrika
7	Şondan: sünnüler	Köp musulman döwletler
8	şailer	Eýran, Azerbaýjan, Yrak, Bahreýn

Peýda boluş döwrüne görä dünýewi dinleriň arasynda iň ýaş hasaplanýan yslam dini 1 mlrd 600 mln.dan artyk uýýanlara eýedir.

50 sany döwlet üçin döwlet dini hasaplanýan yslam dini, esasan Demirgazyk Afrika, Günorta-günbatar, Merkezi, Günorta, Günortagündogar Aziýa çäklerinde giň ýaýran. Onuň sünnüler we şailer mezhepleri bar.

Gündogar we Günorta-gündogar Aziýada (Hytaý, Ýaponiýa, Mongoliýa we başgalar) esasy ygtykat çeşmesi bolan buddizm dini 700 mln.dan artyk uýýanlara eýe. Onuň mahaýana, hinaýana, lamaizm ýaly mezhepleri bar.



1. Umumy sany 100 mln.dan geçýän milletleriň territorial ýaýraýyş aýratynlyklaryny anyklaň.
2. Dinleriň geografik ýaýramagynda territorial tapawutlaryň gelip çykmagyna nähili faktorlar täsir edipdir?
3. Häzirki günde sada dinler saklanyp galan çäkleri kartadan görkeziň.

11-§. Dünýä ýurtlarynyň urbanizasiýasy



şäher, urbanizasiýa prosesi, millioner şäherler, aglomerasiýa, megalopolis.

Obalar we şäherler ilatly punktlaryň iki esasy görnüşi hasaplanýar. Mälim bolşy ýaly, şäher diýip ilatynyň esasy bölegi oba hojalygyndan başga pudaklarda meşgul bolan ilatly punktlara aýdylýar. Häzirki döwürde şäherler her bir döwletiň esasy önümçilik, dolandyryş, transport merkezlerine öwrülenligi hiç kime sir däl. Hut şäherler ilatyň medeni ýadawlygy çykarmagyny üpjün edip berýän menzilgähler hasaplanýar.

Önümçilik ugurlarynyň ösüşi, aýratynam, senagat öwrülişiginiň bolup geçmegi, alys, çet çäklere çenli ýetip barmaga mümkinçilik berýän transport ýollarynyň gurulmagy dünýäde şäherler sanynyň ýiti artmagyna getirdi. Şähre mahsus ýaşaýyş täri bolsa köp adamlary özüne çekip, olary şähre göçüp gelmäge ündeýär. Netijede dünýäde *urbanizasiýa* prosesi çalt depginlerde ösýär.

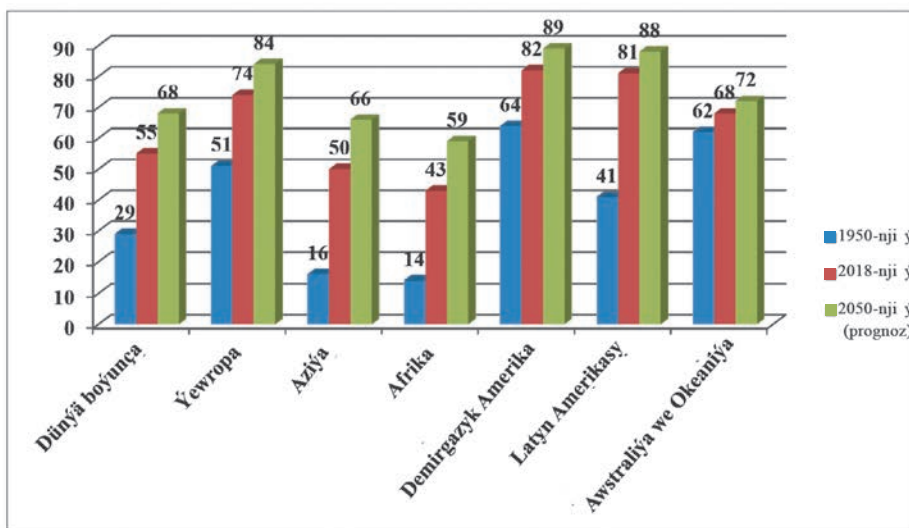
Urbanizasiýa – (latynça «urb» – «şäher») – şäherler, şäher ilatynyň sanynyň we üleşiniň artmagy, şäher durmuş terziniň ýaýraýyş prosesi.

Urbanizasiýa derejesi, adatda, jemi ilatyň düzümünde şäher ilatynyň üleşi bilen ölçenýär. Eger 1800-nji ýylda Ýer ýüzüniň ilatynyň 3 % -i şäherlerde ýaşan bolsa, aradan yüz ýyl geçip, bu görkeziji 14 % -e ýetdi.

2000-nji ýyla gelip dünýäde urbanizasiýa derejesi 47 % -i düzdi. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, dünýä boýunça urbanizasiýanyň ortaça görkezijisi 55 % -e deň boldy.

Urbanizasiýa derejesiniň görkezijileri boýunça dünýä döwletlerini üç taýpa bölmek mümkin:

1. Şäher ilatynyň ülşi 75 %-den ýokary bolan ýokary derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, ABŞ, Ýaponiýa, Belgiýa we b.);
2. Şäher ilatynyň ülşi 50 %-den 75 % çenli bolan ortaça derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, GAR, Peru, Hytaý we b.);
3. Şäher ilatynyň ülşi 50 %-den kem bolan pes derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, Müsür, Bangladeş, Moldova we b.)



11-nji surat. Dünýä sebitlerinde urbanizasiýa derejesiniň özgerişi (% hasabynda).

Sebitleriň arasynda iň ýokary urbanizasiýa derejesi Demirgazyk Amerika degişli (82 %). Bu görkeziji Latyn Amerikasynda 81 %, Ýewropada 74 %, Awstraliýa we Okeaniýada 68 %, Aziýada 50 %, Afrikada 43 % -i düzýär (11-nji surat). Dünýäniň ähli sebitlerinde urbanizasiýa derejesi döwürleýin ýagdaýda barha artýar. Ýewropa, Demirgazyk Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa çäklerinde bu görkezijiniň özgerişi beýlekilerden

haýal geçýär. Aziýada we Afrikada bolsa ilatyň tebigy ösüşi ýokarylygy, obalardan şäherlere güýçli ilat migrasiýasy täsirinde urbanizasiýa derejesi tiz artyp barýar.

Ýöne ösýän döwletlerde şäher ilatynyň sanynyň artmagy *galp urbanizasiýa* görnüşinde hem geçýär. Galp urbanizasiýa netijesinde iri şäherleriň töwereginde zerur infragurluş elementlerine eýe bolmadyk, obalardan göçüp gelen ilat tarapyndan tertipsiz ýagdaýda gurlan menzilgählar şekillenýär (12-nji surat). Şeýle menzilgählariň meýdany aýratynam Braziliýadaky we Hindistandaky iri şäherlerde ep-esli uly.



12-nji surat. Galp urbanizasiýa görnüşleri.

Urbanizasiýa prosesi netijesinde diňe bir şäherleriň we şäheriň ilat sany artman, eýsem şäher menzilgähleriniň meýdany hem giňelýär. Netijede şäher aglomerasiýalary we megalopolisler emele gelýär.

Şäher aglomerasiýasy – dürli ululykdaky şäherleriň administratiw, önümçilik, sosial aragatnaşyklary netijesinde birleşigi hasaplanýar. Bar aglomerasiýalar bir merkezli we köp merkezli bolmagy mümkin.

Megalopolis (*grekçe megalu* – «uly», *polis* – «şäher») diýip iri şäherleriň we şäher aglomerasiýalarynyň bir-birine goşulyp gitmegine aýdylýar. Megalopolisleri birnäçe şäher aglomerasiýalarynyň ýyggyndysy diýip hem aýtmak mümkin. Häzirki wagtda dünýäde 6 sany doly şekillenlen megalopolis bar (8-nji jedwel).

Dünyäde doly şekillenen megalopolisler barada maglumat

№	Megalopolis	Ýerleşýän döwleti	Aglome-rasiýalar sany	Iň iri aglome-rasiýasy	Umumy uzynlygy, km
1	Demirgazyk-gündogar (Boswaş)	ABŞ	40	Nýu-Ýork	800
2	Kölboýy (Çipits)	ABŞ	35	Çikago	900
3	Ýuwaş okeanboýy (Sansan)	ABŞ	15	Los-Anželes	800
4	Iňlis	Beýik Britaniýa	30	London	400
5	Reýn	Niderlandiýa, Germaniýa, Belgiýa, Fransiýa	30	Reýn-Rur	500
6	Ýapon (Tokaýdo)	Ýaponiýa	20	Tokio-Iokagama	700



1. Urbanizasiýa derejesiniň XX asyra gelip çalt depginler bilen ösmegine nähili faktorlar täsir edipdir?
2. Urbanizasiýa derejesiniň görkezijilerine garap aşakdaky döwletleri toparlara bölün: Marokko (62 %), Keniýa (32 %), Kanada (81 %), Braziliýa (86 %), Kuba (77 %), Şwesiýa (87 %), Fransiýa (80 %), Bolgariýa (73 %), Özbekistan (51 %), Türkiýe (75 %), Indoneziýa (54 %), Awstraliýa Soýuzu (86 %), Fiji (56 %), Tuwalu (62 %).
3. Ösen we ösýän döwletleriň urbanizasiýa prosesi bir-birinden nähili taraplary bilen tapawutlanýar?

12-§. Amaly sapak

1. Aşakdaky döwletleriň ilatynyň gürlügin anyklaň:

a) Italiýa – meýdany – 301,3 müň km², ilatynyň umumy sany – 60,6 mln. adam;

b) Nikaragua – meýdany – 129,5 müň km², ilatynyň umumy sany – 6,3 mln. adam;

c) Mongoliýa – meýdany – 1566,6 mln. km², ilatynyň umumy sany – 3,2 mln. adam;

d) Kamerun – meýdany – 475,4 müň km², ilatynyň umumy sany – 25,6 mln. adam.

2. Aşakdaky jedweli dolduryň:

Döwletler	Jami ilaty, mln. adam	Şäher ilaty, mln. adam	Oba ilaty, mln. adam	Urbanizasiýa derejesi, %
Türkiýe	81,3	61
Uganda	...	10,6	...	24
Şwesiýa	...	8,8	1,4	...
Panama	1,3	69

3. Aşakdaky ybadat mesgenleriniň simwollary haýsy dine degişlidigini anyklaň.



I



II



III



4-NJI BAP. DÜNYÄ HOJALYGY

13-Ş. Dünýä hojalygy we halkara zähmet bölünişigi



Dünýä hojalygy, halkara zähmet bölünişigi, ýöriteleşme, dünýä ykdysadyýetiniň pudaklary, maddy önümçilik pudaklary, maddy däl önümçilik pudaklary.

Dünýä hojalygy (ykdysadyýeti) dürli görnüşdäki söwda-ykdysady aragatnaşyklar bilen özara baglanan ähli ýurtlaryň milli ykdysadyýetleri toplумы hasaplanýar.

Milli hojalyklar umumylaşan ýagdaýda dünýä hojalygy hökmünde işläp başlan döwür XV–XVI asyrlar, ýagny Beýik geografik açyşlar döwri bilen bagly. Hut şol döwürde gymmat bahaly metallar we daşlar, jazlar, gullar bilen halkara söwda tiz ösüpdür.

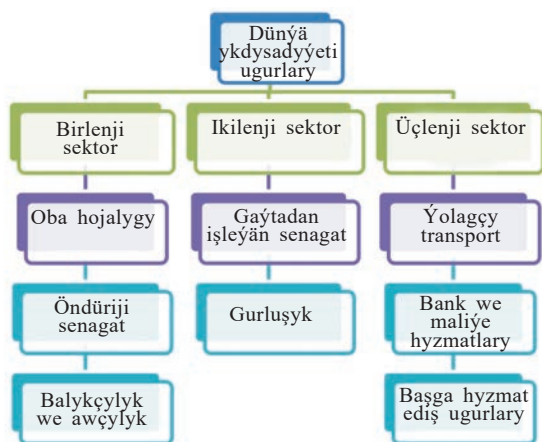
Dünýä hojalygynyň ösüşi önümçilik pudaklarynyň ösüşi bilen bagly. Mälim bolşy ýaly, dünýä ykdysadyýeti üçin XVIII asyra çenli bolan döwürde oba hojalygy öndebaryjy pudak bolupdyr. Şunuň bilen birlikde hünärmentçilik ugry hem mälim derejede ösüpdü.

Ýewropada bolup geçen senagat öwrülişigi senagat önümçiliginiň ösüşi üçin esas döretdi. XVIII asyryň ahyrynda J.Uatt tarapyndan bug maşynynyň oýlanyp tapylmagy dürli önümleri öndürýän iri senagat kärhanalarynyň işe düşürilmegine kömek etdi.

1960-njy ýyllara gelip önümçilik pudaklarynda awtomatlaşdyryş prosesi başlandy. Bu ýagdaý, öz gezeginde, maddy däl önümçilik pudaklarynyň ösüşine sebäpçi boldy. Netijede dünýä ykdysadyýetinde hyzmat ediji pudaklary uly ähmiýete eýe bolup başlady.

Dünýä hojalygynyň ösüşinde onuň esasy ugurlary uly ähmiýete eýe. Olar adatda üç sektora bölünýär. Oba we tokaý hojalygy, balykçylyk, awçylyk, şunuň bilen birlikde dag-magdan senagaty *birlenji sektor* düzümine girýär. Bu sektoryň pudaklary, esasan senagat pudaklary üçin zerur çig maly taýýarlap bermäge ýöriteleşen. *Ikilenji sektor* pudaklary taýýar

önüm döretmäge gönükdirilen bolsa, ilata hyzmat ediş *üçlenji sektoryň* esasy wezipesi hasaplanýar (13-nji surat).



13-nji surat. Dünyä ykdysadyýetiniň düzüm gurluşy.

Oba hojalygy, senagat we hyzmat ediş pudaklarynyň ykdysadyýetde tutýan ornuna görä döwletleri dürli toparlara bölmek mümkin. Häzirki wagtda dünýä döwletleri sosial-ykdysady ösüş ýagdaýyna görä *agrar* (ykdsadyýetiň pudak düzümünde oba hojalygy üleş ýokary), *industrial* (ykdsadyýetiň pudak düzümünde senagat we gurluşyk ugurlary üleş ýokary) we *postindustrial* (ykdsadyýetiň pudak düzümünde hyzmat ediş, aýratynam, intellektual ugur pudaklarynyň üleş ýokary) tiplere bölünýär. Şunuň bilen birlikde ykdysadyýetinde oba hojalygy we senagat üleşüne görä *agrar-industrial* ýa-da *industrial-agrar* döwletler hem bölünýär. Senegal agrar, Braziliýa industrial, GFR postindustrial, Özbekistan industrial-agrar, Kambodja agrar-industrial döwletlere mysal bolup biler.

Dünyä hojalygynyň ýeke-täk ulgam hökmünde ösüşi halkara zähmet bölünişigine daýanýar. **Halkara zähmet bölünişigi** diýip, käbir döwletleriň hojalygynyň mälim önümleri öndürmäge ýöriteleşmegi we bu önümleri başga döwletler bilen alyş-çalyşygyna aýdylýar. Döwletleriň halkara zähmet bölünişigindäki ornuna olaryň sosial-ykdysady ösüşi, ykdysady geografik ýerleşşi aýratynlyklary (aýratynam, deňiz ýollaryna görä ýerleşşi), tebigy resurslary ýaly faktorlar täsir edýär.

Her bir döwletde halkara ýöriteleşme pudaklary, ýagny eksporta önüm öndürýän pudaklar şekillenýär. Meselem, Ýaponiýa dünýädäki radioelektроника, robot tehnikasy önümleri, awtomobil we deňiz gämileri eksporty boýunça öňdebaryjy bolsa, Saud Arabystany, BAE, Kuweýt ýaly döwletler ýangyç çig malynyň esasy eksportýorlary hasaplanýar. Peru, Zambiya we Kongo Demokratik Respublikasy mis magdany we arassalanan misi, Burundi we Uganda bolsa kofe çig malyny dünýä bazaryna köp mukdarda alyp girýär. Hut halkara ýöriteleşme döwletleriň dünýä ykdysadyýetindäki ornuny kesgitleýär.



1. Dünýä hojalygy diýende näme düşünilýär?
2. Halkara zähmet bölünişi näme?
3. Dünýä hojalygy nähili sektörlara bölünýär?
4. Halkara ýöriteleşme pudagy diýende näme düşünilýär?

14-§. Dünýä ykdysadyýeti merkezleri we halkara integrasiýa prosesleri

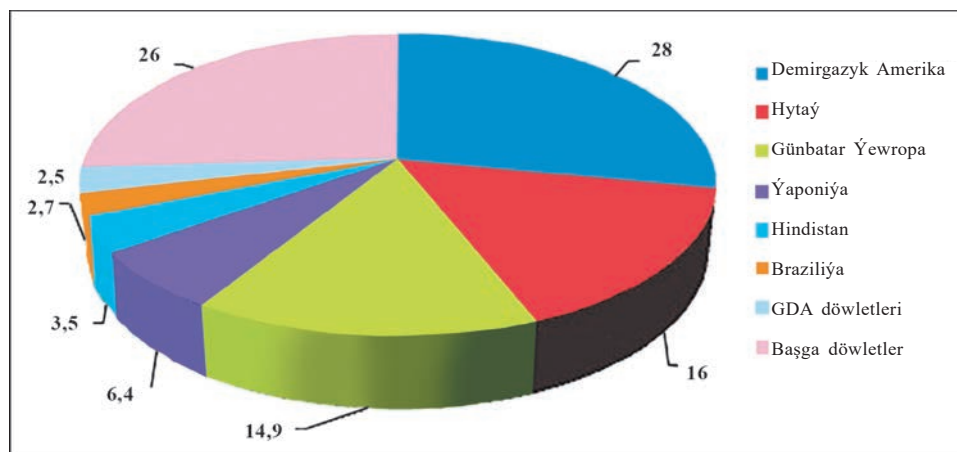


Dünýä ykdysadyýeti merkezleri, köp merkezlilik, globallaşma, halkara ykdysady integrasiýa, transmilli kompaniýalar.

Dünýä hojalygynyň ösüşi ondaky möhüm ykdysady merkezleriň işi bilen bagly. Önümçilik, ylym-tehnika we maliýe resurslary uly bolan, dünýä hojalygynda we syýasatynda aýratyn orun eýeleýän döwletler *dünýä ykdysadyýetiniň esasy merkezleri* hökmünde agzalýar. Şeýle merkezler dünýä hojalygynyň şekillenmegine we ösmegine uly täsir edipdir.

XXI asyrdaky dünýä ykdysadyýeti öz möçberine görä globaldyr, ol doly ýagdaýda bazar ykdysadyýetiniň prinsiplerine, önümçiligiň internasionallaşmagyna esaslanýar. Bu ýagdaý bolsa dünýä ykdysadyýetinde *polisentrik – köp merkezlilik* ýagdaýynyň şekillenmegine getirdi. Häzirki günde Günbatar Ýewropa, Demirgazyk Amerika bilen bir hatarda GDA döwletleri, Hytaý, Ýaponiýa, Aziýanyň täze senagatlaşan döwletleri, Pars aýlagy döwletleri, Hindistan, Braziliýa, Meksika ýaly ykdysady merkezler hem dünýä ykdysadyýetinde özboluşly orna eýe. 2017-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Halkara walyuta fondunyň maglumatlary, dünýä jemi milli önümiň (JMÖ)

28 %-i Demirgazyk Amerika (25,8 %-i ABŞ-a degişli), 15 %-i diýen ýaly Günbatar Ýewropa, 16 %-i Hytaýyň paýyna dogry gelendigini görkezýär (14-nji surat).



14-nji surat. Dünýä jemi milli önüminiň (JMÖ) düzümindäki iri ykdysady merkezleriň ulşi (2017-nji ý.,%).

Dünýä döwletleriniň ykdysady, syýasy we medeni aragatnaşyklar arkaly özara ýakynlaşmagy, ýeke-täk habar gurşawynda ösüşini aňladýan *globallaşma* prosesi ähli sebitleriň hem-de döwletleriň hojalygynyň ösüşine täsir edýär. Globallaşma prosesi ykdysady integrasiýanyň emele gelmegine getiripdir. **Halkara ykdysady integrasiýa** döwletleriň özara berk aragatnaşyklara hem-de milli hojalyklarara zähmet bölünişigine esaslanan ykdysady birleşme prosesidir.

Integrasion bileleşikleriň sebitleýin (meselem, Ýewropa Soýuzu), pudak (meselem, nebit eksport edýän ýurtlar guramasy - OPEK) we halkara monopoliýalar görnüşindäki görnüşleri bar. Her bir integrasion bileleşik dünýä hojalygynyň ösüşinde uly ähmiýete eýedir. Olaryň arasynda halkara monopoliýalaryň esasy görnüşi bolan transmilli kompaniýalar ykdysady mümkinçilikleri ýokarylygy bilen tapawutlanýar. Iki we ondan artyk döwletde iş alyp barýan kärhanalar hem-de uly mukdarda daşary ýurt aktiwlerine eýe halkara kompaniýa *transmilli kompaniýa* hasaplanýar. Häzirki günde dünýä ykdysadyýetinde köp TMK-lar önümçiligiň dürli ugurlarynda iş alyp barýarlar.

Korporasiýalaryň bazar bahasy, ýyllyk girdejisi ýaly görkezijileri olaryň dünýä reýtingindäki ornuny kesgitleýär. Oňa görä, ABŞ-nyň köp pudakly «Wal-Mart Stores» kompaniýasy, Niderlandiýanyň we Beýik Britaniýanyň «Royal Dutch Shell», Hytaýyň «China Petroleum & Chemical Corp. (Sinopec)» we «China National Petroleum (PetroChina)» kompaniýalary dünýäniň iň meşhur TMK-lary diýip ykrar edilýär. Dünýäniň öňdebaryjy 500 sany TMK-larynyň uly bölegi ABŞ (128 sany), Hytaý (106 sany) we Ýaponiýa (53 sany) çäginde sanawdan geçirilen.



1. Dünýä hojalygynyň şekillenmeginde we ösüşinde ykdysady merkezler nähili ähmiýete eýe bolupdyr?
2. XX asyryň ikinji ýarymynda dünýä hojalygynyň ösüşi nämäniň hasabyna amala aşdy?
3. Häzirki zaman dünýä ykdysadyýetiniň özboluşly taraplary nämede?

15-§. Ylmy-tehniki öwrülişik we önümçiligiň ösüşine innowasion tehnologiýalaryň täsiri



Ylmy-tehniki öwrülişik, ylym, tehnika we tehnologiýa, önümçilik, dolandyryş, biotehnologiýa, kosmosy özleşdirmek, nanotehnologiýalar.

Dünýä hojalygy pudaklarynyň çalt depginlerde ösüşi, olaryň düzüm taýdan kämilleşmeginde ylmy-tehniki öwrülişik uly täsir edipdir. **Ylmy-tehniki öwrülişik (YTÖ)** diýip jemgyýetde ylmyň esasy öndürji güýje öwürmegi netijesinde önümçilikde düýpli hil özgerişler gazanmak prosesine aýdylýar. 1950–1960-njy ýyllarda dünýäniň öňdebaryjy döwletlerinde ylma bolan ünsüň artmagy hem-de ylmy açyşlaryň tiz pursatda amalyýete ornaşdyrylmagy netijesinde önümçilikde düzüm taýdan özgerişler bolup geçdi, täze ugurlary peýda boldy.

Adam tarapyndan kosmosy özleşdirmäge bolan hereketler, ýadro energiýasyny parahatçylyk maksatlarynda özleşdirmek (AES-ler guruluşygy), elektron hasaplaýyş maşynlary – EHM-laryň peýda bolmagy adamzadyň ösüşindäki möhüm täzelikler bolup, olar ylmyň önümçilik bilen organiki aragatnaşyga girişendigini görkezdi. Öz aýratynlygyna görä YTÖ köp taraply bolup, özüniň düzüm bölekleri hasaplanýan ylymda, tehnika, tehnologiýada, önümçilikde hem-de dolandyryşda uly özgerişleriň emele gelmegine sebäp boldy.

YTÖ täsirinde ylymda döwlet tarapyndan ylmy barlag işleri üçin sarplanýan serişdeler köpeldildi, bilim ulgamynda hil taýdan özgerişler amala aşyryldy. Ylmyň ugurlarynyň düzümünde täze ýönelişler ösdi (meselem, biotehnologiýa, nanotehnologiýa). Önümçilik bilen ylmyň arasyndaky aragatnaşyklaryň güýçlenmegi ösen döwletler tarapyndan ylmy barlag we tejribe-konstruktorlyk işlerine uly serişdeleriň goýberilmegine sebäpçi boldy. Bütin dünýäde ýerine ýetirilýän ylmy barlag işleriniň 4/5 bölegi Ýaponiýa, ABŞ, GFR we başga 10 ösen döwlete dogry gelýär. Bu döwletlerde JMÖ-iň 2–3 % -i ylma sarplanýar. Ähli ösýän döwletlere bolsa dünýä boýunça ylmyň ösmegine goýberilýän serişdeleriň bary-ýogy 4–5 %-i dogry gelýär.

Tehnika we tehnologiýalar ugrunda täze tehnologik prosesleriň girizilmegi, EHM, robotlardan önümçilikde giň peýdalanylmagy, kwant tehnikasynyň ösüşi (lazerler) ýaly özgerişler netijesinde önümçilik netijesi, zähmet öndürilijiligi artdy. Önümçiligi awtomatlaşdyrmak we robotlaşdyrmak prosesleri adam zähmetini ýeňilleşdirdi. Häzirki döwürde tehnika we tehnologiýalar ugrunda bolup geçen täzelikleriň täsirinde zähmet bilen birlikde başga resurslary hem tygşytlamaga uly üns berilýär. Şunuň bilen birlikde ekologik ýagdaýy gowulandyrmak üçin ençeme çäreler amala aşyrylýar. Meselem, Beýik Britaniýada we Italiýada poladyň 2/3 bölegi metalolomdan, Beýik Britaniýada we Ýaponiýada kagyzyň 1/2 bölegi kagyzyň çykyndylaryndan alynýar.

Ylmy täzelikler önümçilik pudaklarynyň düzümünde täze ugurlaryň peýda bolmagyna getirdi (meselem, himiýa senagatynyň polimerler ýönelişi). Mundan daşary, YTÖ senagat pudaklarynyň arasynda bütinleý täze we häzirki zaman senagat pudaklarynyň şekillenmegine esas dörettdi (meselem, mikrobiologiýa senagaty). Özünü ödeýiş gymmaty ýokary bolan tebigy çig malyň ýerini tutýan emeli, arzan önümler (meselem, emeli kauçuk) eýeläp başlady.

Ykdysadyýetiň netijeli ösüşi dolandyryş prosesiniň nähili şekillendirmek we guramak bilen bagly. YTÖ häzirki günde iş prosesini guramak zerur bilimlere eýe bolan iş dolandyryjylar (menejerler) tarapyndan amala aşyrylmagyny üpjün edip berdi.

Ylmy-tehniki öwrülişigiň döwletleriň ykdysadyýetiniň ösüşine täsirini bahalamakda ylymtalap ugurlar tarapyndan öndürilen senagat önümleriniň göwrümi hasaba alynýar. Elektrotehnika maşygurluşygy, mikroelek-

tronika, awiakosmiki senagat ýalylar şu ugurdaky önümleri öndürýär. Ylymtalap senagat pudaklarynda önüm öndürmek boýunça ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Koreýa Respublikasy ýaly döwletler öndebaryjylyk edýär.

Ylmy-tehniki öwrülişik durmuşyň ähli taraplaryna öz täsirini ýetirdi. Onuň täsirinde maddy önümçilik bilen bir hatarda ilata hyzmat edýän maddy däl ugur hem dünýä hojalygynda öz ornuna eýe bolup başlady. Bu ýagdaý, öz gezeginde, postindustrial döwrüň başlanmagyna itergi boldy.



1. Ylmy-tehniki öwrülişigiň manysyny düşündirip beriň.
2. Ylmy-tehniki öwrülişik dünýä hojalygynyň ösmegine nähili täsir edipdir?
3. Dünýä ykdysadyýetiniň ylymtalap pudaklaryny aýdyp beriň.
4. Ýadro energiýasyny parahatçylyk maksatlarynda özleşdirmek diýende näme düşünilýär?

16-§. Dünýä energetikasy geografiýasy

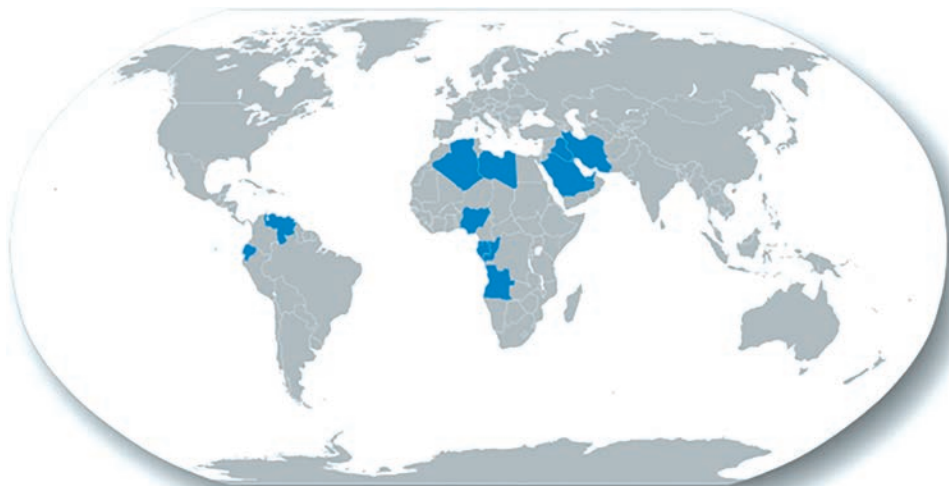


Ýangyç-energetika balansy, kömür senagaty, gaz senagaty, nebit senagaty, elektroenergetika, ýylylyk energetikasy, gidroenergetika, atom energetikasy, adaty däl energiýa resurslary.

Senagat pudaklarynyň arasynda energetika aýratyn orun eýeleýär. Ol dürli ýangyç resurslary (kömür, nebit, tebigy gaz, torf, ýanyjy slanes) gazyp alýan we gaýtadan işleýän, elektrik energiýasyny öndürýän pudaklar toplumy bolup hasaplanýar. Energetika senagatyň möhüm pudagy hasaplanyp, başga ugurlaryň ösmegi üçin esas döredip berýär.

Nebit, kömür, gaz we elektroenergetika senagatlary ýangyç-energetika toplumynyň esasy pudaklary bolup hasaplanýar.

Nebit senagaty. 2016-njy ýylyň maglumatlaryna görä, dünýäde 4,3 mlrd. t nebit gazylyp alnan bolup, onuň esasy bölegi Nebit eksport edýän ýurtlaryň guramasyna (OPEK) agza döwletleriň üleşüne degişli. OPEK döwletleriniň (Birleşen Arap Emirlikleri, Eýran, Ýrak, Kuweýt, Saud Arabystany, Angola, Gabon, Alžir, Ekwatorial Gwineýa, Kongo, Liwiýa, Nigeriýa, Wenesuela, Ekwador) çäginde dünýä nebit gorlarynyň 2/3 bölegi toplanan bolup, ýyllyk nebit gazmagyň 1/3 bölegi şu döwletleriň paýyna dogry gelýär (15-nji surat).



15-nji surat. OPEK guramasyna agza döwletler (2018-nji ý.).

Döwletleriň arasynda, 2016-njy ýylyň jemlerine görä, nebit gazyp almak boýunça Saud Arabystany (583 mln. t), Russiýa (548 mln. t), ABŞ (537 mln. t), Kanada (220 mln. t) hem-de Eýran (200 mln. t) öňdebaryjylyk edýär. Bu döwletleriň paýyna umumy gazylyp alnan nebitiň 48,3 %-i dogry gelýär. Saud Arabystany, Russiýa, BAE, Kuweýt, Yrak ýaly döwletler iri nebit eksportýorlary hasaplansa, ABŞ, Hytaý, Ýaponiýa, Ýewropa döwletleri bolsa esasy nebit satyn alyjy döwletlerdir.

Gaz senagaty tebigy gaz gazyp çykarmak, gaty we suwuk ýangyçlardan emeli gaz almak, gazdan himiki önümleri bölüp almagy öz içine alýar. Tebigy gaz ýangyç hökmünde başga ýangyç görnüşlerinden birnäçe artykmaçlyklara eýedir. Başga ýangyç görnüşlerine garanda tebigy gazy gazyp almagyň aňsatlygy we arzanlygy, ýylylyk beriş kuwwatynyň ýokarylygy, transportabelligi, nebite we kömre garanda ekologik taýdan arassalygy ýaly ýagdaýlar gaz känlerini gözlemek we işe düşürmek işlerine uly üns berilmegine sebäpçi boldy.

Maglumatlara görä, gazyň umumy geologik gory, takmynan, 180 trilion m^3 -y düzýär. Ýyllyk gazyp alyş göwrümi $3,6$ trln. m^3 -a deň (2016-njy ý.). Gaz gazyp almak boýunça Aziýa, Demirgazyk Amerika, Ýewropa sebitleri öňdebaryjy bolsa, döwletleriň arasynda bolsa ABŞ (749 mlrd. m^3) Russiýa (641 mlrd. m^3), Eýran (190 mlrd. m^3), Katar ($182,8$ mlrd. m^3), Kanada (174 mlrd. m^3) ýalylar öňdebaryjylardyr.



16-njy surat. Suwuk edilen tebigy gazy saklaýan rezerwuarlar.

Soňky ýyllarda gazyň eksportynda suwuk edilen gaz bilen söwda etmek uly ähmiýete eýe (16-njy surat). Tebigy gaz suwuk haly-na geçirilmegi prosesinde ortaça hasapda 600 essä çenli gysylýar. Bu bolsa örän uly mukdardaky gazy daşamaga mümkinçilik berýär. Netijede mahsus gaz daşayan tankerleriň kömeginde ony kontinentlerara eksport etmek mümkinçiligi peýda boldy. Dünýäniň 30-a golaý döwletlerinde suwuk edilen gaz öndürilýär. Katar, Awstraliýa, Malaýziýa ýaly döwletler olaryň arasynda öňdebaryjydyr. Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hytaý ýaly döwletler suwuk edilen gazyň esasy sarp edijileridir.

Kömür senagaty – ýangyç-energetika pudaklarynyň arasynda iň birinji şekillenen pudak hasaplanýar. Bu pudak köp serişde we işçi güýji talap edýän ugur hasaplanyp, onuň önümlerinden ýangyç, gara metallurgiýa we himiýa senagatlarynda peýdalanylýar. Häzirki wagtda gazylyp çykarylýan kömrüň esasy sarp edijisi ýylylyk elektrostansiýalarydyr. Gazylyp çykarylýan kömür, esasan, şol döwletleriň özünde sarp edilýär. Gazylyp çykarylýan kömrüň bary-ýogy 10 % -i eksporta çykarylýar.

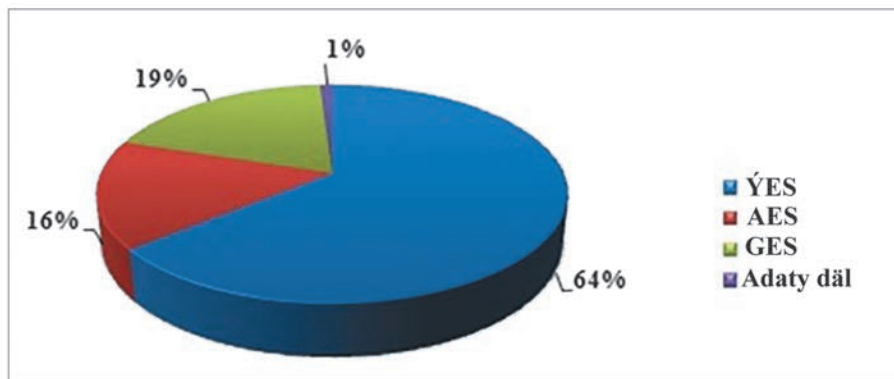
Dünýä boýunça 7,3 mlrd. t. diýen ýaly kömür gazyp alynýar (2016-njy ý.). Gazylyp alnan kömrüň 75 %-den gowragy Hytaý (3242 mln. t), Hindistan (708 mln. t), ABŞ (672 mln. t), Awstraliýa (503 mln. t), Indoneziýa (460 mln. t) paýyna dogry gelýär.

Elektroenergetika senagaty elektrik energiýasyny öndürmek we sarp edijilere eltip bermegi öz içine alýar.

Häzirki wagtda dünýäde, takmynan, 25 trln. kW·h elektrik energiýasy öndürilýär (2016-njy ý.). Hytaý (6,17 trln. kW·h), ABŞ (4,4 trln. kW·h), Hindistan (1,4 trln. kW·h), Russiýa (1,1 trln. kW·h), Ýaponiýa (1,0 trln. kW·h) elektrik energiýasyny iň köp öndürýän döwletler hasaplanýar.

Mälim bolşy ýaly, elektrik energiýasyny öndürmekde adaty (ýylylyk, gidro we atom elektroenergetika pudaklary) we adaty däly (gün, şemal, suwuň galkmasy, geýzerlerden alynýan energiýa we b.) energiýa çeşmelerinden peýdalanylýar. Ýokarda görkezip geçilen üç görnüşdäki adaty

elektroenergetika pudaklarynda, takmynan, 99 % elektrik energiýasyny işläp berýär. Garşylykly energiýa çeşmeleriniň ülşi bolsa häzire çenli ep-esli pes (17-nji surat).



17-nji surat. Dünýä elektroenergetika senagatynyň pudak düzümi (2017).

Ýylylyk *elektroenergetikasy* elektroenergetikanyň öndebaryjy pudagy hasaplanyp, ýangyjy ýakmagyň hasabyna yssy bug we elektrik energiýasyny öndürýär. Niderlandiýa, GAR, Polşa, Rumyniýa, Meksika we başga döwletlerde öndürilýän elektrik energiýanyň esasy bölegi hut ÝES-lere dogry gelýär. Tuoketuo (Hytaý), Surgut GRES-2 (Russiýa) dünýädäki iň iri ÝES-leri hasaplanýar.

Gidro elektroenergetika – suw akymynyň energiýasy esasynda elektrik energiýa öndürýän senagat pudagy. GES-ler, esasan köp suwly we çalt akýan dag derýa jülgelerinde gurulýar. Norwegiýa, Braziliýa, Albaniýa, Kolumbiýa ýaly döwletlerde elektrik energiýasynyň esasy bölegi GES-lerde öndürilýär. Aýratynam dagly döwletleriň elektroenergetikasynada GES-leriň ähmiýeti uly. Hytaýyň Ýanszi derýasynada gurlan «Üç dere» GES-i dünýäniň iň iri GES-i hasaplanýar.

Atom elektroenergetikasy senagaty elektroenergetikanyň ylmy-tehniki öwrülişik döwründe emele gelen, çylşyrymly tehnologik prosesleri özünde jemleýän pudagydyr. Dünýädäki birinji AES Russiýa Federasiýasynyň Obninsk şäherinde işe düşürilipdi. Häzirki günde dünýäniň 30-dan artyk döwletinde AES-ler iş alyp barýar. Iň iri AES-ler Ýaponiýanyň, ABŞ-nyň, Fransiýanyň, GFR-nyň, Russiýanyň çäginde ýerleşýär. Fransiýa, Belgiýa,

Koreýa Respublikasy ýaly döwletler AES-ler esasynda alynýan energiýa mukdary ýokary bolan döwletleriň arasynda öňdebaryjydyr.

Soňky ýyllarda dünýä ýurtlarynda ekologik taýdan zyýansyz energiýa alýan garşylykly çeşmelere talap barha güýçlenýär. Gün, şemal, suw galkmasy, geotermal energiýa ýalylar şolara degişlidir. Geotermal energiýadan peýdalanmak ABŞ, Russiýa, Filippin, Italiýa, Islandiýa ýaly döwletlerde ýola goýlan bolsa, Fransiýa, Kanada, Russiýa, Hytaý deňiz galkmasyndan, Hytaý, Daniýa, Niderlandiýa, Germaniýa, ABŞ şemaldan elektrik energiýasyny öndürmek boýunça öňdebaryjylardyr.



1. Aşakda görkezip geçilen döwletleriň arasyndan OPEK-e agza bolmadyk üç döwleti anyklaň:

a) Hytaý; b) Nigeriýa; c) Indoneziýa; d) Kuweýt; e) BAE; f) Bahreýn.

2. Tekstde görkezilen tebigy gaz gazyp alýan esasy döwletleriň dünýä umumy gaz gazyp almak mukdaryndaky ulşüni anyklaň.

3. Gelejekde dünýä ýangyç-energetika balansynda nähili özgerişleriň bolmagy mümkin?

17-§. Dünýä metallurgiýa we himiýa senagatynyň geografiýasy



Metallurgiýa, gara metallurgiýa, reňkli metallurgiýa, çöýun, polat, himiýa senagaty.

Metallurgiýa toplumu senagatyň daýanç pudaklaryndan biri bolup, magdanlary gazyp alýan, olary baýlaşdyrýan, metal we metal garyndylaryny işläp taýýarlaýan ugur hasaplanýar. Bu toplum peýdalanýan çig malyň we öndürýän önümleriň aýratynlyklaryna görä iki özbaşdak pudaga – gara we reňkli metallurgiýa bölünýär.

1. **Gara metallurgiýa**nyň esasy önümleri bolan çöýundan we polatdan dürli senagat pudaklary hem-de gurluşyk ugrunda köp peýdalanylýar.

Şol senagat pudagynda örän uly göwrümdäki demir magdany we kokslanýan kömürden peýdalanylýar. Şu sebäpli deslapky wagtlarda pudak kärhanalary, esasan, iri demir magdany we kömür kânlerine ýakyn ýerleşdirilipdir. YTÖ döwründe pudakda täze önümçilik tehnologiýasyna geçilmegi sebäpli demir magdanyny we kömri uzak aralykdan getirmek mümkinçilikleri giňeldi. Netijede Günbatar Ýewropada, Ýaponiýada,

ABŞ-nyň gara metallurgiýa kärhanalary deňiz portlarynyň töwerekle-
rinde ýerleşdirilip başlandy.

Dünýä gara metallurgiýa senagatynda häzirki wagtda çig mal resurslary bilen üpjün edýän, taýýar metal önümlerini öndürýän we olary sarp edýän ýurtlar toparlary şkillenen. Dünýäde gazylyp alynýan demir magdanynyň esasy bölegi Hytaýyň, Awstraliýanyň, Braziliýanyň, Hindistanyň we Russiýanyň paýyna dogry gelýär (80 %-den artyk). Aziýa kontinen-
ti döwletleri gazylyp alynýan demir magdanynyň 50 % -ini diýen ýaly üpjün edýärler. Demir magdanyny uly mukdarda import edýän döwlet-
ler – ABŞ, Hytaý, Beýik Britaniýa, Ýaponiýa, GFR, Koreýa Respublikasy ýalylyr hasaplanýar.

Taýýar metal önümlerini öndürmek prosesinde Aziýa döwletleriniň üs-
tünligi aýdyň duýulýar. Aýratynam, Gündogar Aziýa sebitiniň döwletleri bu ugurda öňdebaryjy. Bu döwletleriň paýyna öndürilen çoýnuň 71 %-i we poladyň 60,3 %-i dogry gelýär.

9-njy jedwel

**Gara metallurgiýa senagatynyň öňdebaryjy döwletleri
(2016-njy ýylyň maglumatlary)**

№	Çoýun öndürýän öňdebaryjy döwletler	Mukdary, mln. t	Polat guýmak boýunça öňdebaryjy döw- letler	Mukdary, mln. t
1	Hytaý	701	Hytaý	808
2	Ýaponiýa	80,2	Ýaponiýa	105
3	Hindistan	63,7	Hindistan	95,5
4	Russiýa	51,9	ABŞ	78,5
5	Koreýa Respublikasy	46,3	Russiýa	69,8
	Dünýä boýunça	1165	Dünýä boýunça	1628

2. **Reňkli metallurgiýa** pudak hökmünde çylşyrymly içki gurluşa eýe. Ol öz düzümine reňkli metal magdanlaryny gazyp almak we baýlaşdyrmak, arassa metal we dürli garyndylary almak, ikilenji çig maly gaýtadan iş-
lemek ýaly prosesleri öz içine alýar. Bu pudak 70 görnüşe ýakyn reňkli metallary gaýtadan işlese-de, olaryň arasynda alýuminiý, mis, gurşun,

sink önümçilik pudaklary ähmiýetlidir. Reňkli metallurgiýa pudagy öndürilen önümleri dürli ugurlarda ulanylýar. Meselem, alýuminiý maşyn-gurluşyk (awiagurluşyk, elektrotehnika), gurluşyk, transport hem-de giň sarp ediş üçin niýetlenen gündelik durmuş önümlerini öndürmekde ulanylsa, misden elektroenergetika, maşyn-gurluşyk ýaly senagat pudaklarynda peýdalanylýar.

Dünýä reňkli metallurgiýasynyň ösüşiniň birinji basgançagynda çig mal factory, ýeňil metallary öndürmäge talabyň armagy bilen (ikinci basgançak) energiýa factory aýgytlaýjy täsire eýe bolup başlady. Şunuň bilen birlikde transport we sarp ediji faktorlar hem pudagyň ösüşinde öz ornuna eýe.

Ösýän ýurtlar reňkli metallurgiýada çig mal resurslary bilen üpjün etmäge, ösen ýurtlar bolsa sarp etmäge taýýar reňkli metallary öndürmäge ýöriteleşen. Meselem, reňkli metallurgiýanyň möhüm pudagy hasaplanýan alýuminiý senagatynda Awstraliýa, Hytaý, Braziliýa, Indoneziýa, Hindistan ýaly döwletler esasy çig mal – boksit bilen üpjün edýän döwletlerdir. Hytaý, Russiýa, Kanada, ABŞ, BAE bolsa arassalanan alýuminiý öndürmek boýunça öňdebaryjylardyr.

Himiýa senagaty dünýä ykdysadyýetiniň iň möhüm pudaklaryndan biri. Himiýa senagatynyň önümlerinden ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda we ilatyň gündelik durmuşynda giň peýdalanylýar.

Himiýa senagatynyň pudaklarynyň territorial ýerleşişinde çig mal (himiýa senagatynyň ähli pudaklary), suw (himiýa senagatynyň ähli pudaklary), energiýa (nebit-gaz himiýasy) faktorlarynyň ähmiýeti uly.

Dünýä himiýa senagatynda dört esasy sebit tapawutlanýar: *Gündogar Aziýa, ABŞ, Günbatar Ýewropa, GDA döwletleri*. Himiki önümleri öndürmek boýunça köp ýagdaýlarda bu çägiň döwletleri öňdebaryjy. Meselem, kükürt kislotasynyň esasy öndürijileri ABŞ, Hytaý, Russiýa ýalylar hasaplansa, mineral dökünleri öndürmekde Hytaý, ABŞ, Hindistan ýalylar aýratyn orunlara eýe. Farmasewtika senagatynyň ösüşi boýunça ABŞ, Germaniýa, Fransiýa, Polşa, Hytaý we Hindistan döwletleri tapawutlanýar.



1. Metallurgiýa senagaty kärhanalarynyň territorial ýerleşişine nähili faktorlar täsir edýär?

2. Aşakda görkezilen döwletleriň haýsylary üçin gara metallurgiýa halkara ýöriteleşme ugry hasaplanýar?
- 1) Hytaý; 2) Hindistan; 3) Russiýa; 4) Zambiya; 5) Argentina; 6) Germaniýa.
3. Haýsy sebitler dünýä himiýa senagatynyň esasy merkezleri hasaplanýar?

18-§. Dünýä maşyngurluşyk we ýeňil senagatynyň geografiýasy



Maşyngurluşyk senagaty, gämigurluşyk, awtomobilgurluşyk, ýeňil senagat, dokmaçylyk.

Maşyngurluşyk senagatynyň esasy wezipesi ykdysadyýetiň hemme ugurlaryny maşynlar we gural-enjamlar bilen üpjün etmekden ybarat.

Maşyngurluşyk toplumy kärhanalarynyň territorial ýerleşişinde ençeme faktorlaryň täsiri bar. Köp pudaklarda bolşy ýaly zähmet resursy faktory kärhanalaryň ýerleşişinde ähmiýetli hasaplanýar. Mundan daşary, ylmy-tehnikanyň ösüş faktory hem güýçli täsire eýe bolup, onuň netijesinde pudagyň içinde önüm öndürmek prosesleriniň çaltlaşmagy, netijeliligiň artmagy we ylmy merkezler bilen integrasiýanyň güýçlenmegine getirýär.

YTÖ döwründe dünýä maşyngurluşygy ylymtalap pudaklardan birine öwrüldi. Netijede, pudagyň häzirki zaman ugurlary çalt ösüp başlady. Şunuň bilen birlikde transport (infragurluşynyň ösenligi), sarp ediş (talap we sarp ediş bazarynyň aýratynlyklary), çig mal (agyr maşyngurluşyk kärhanalarynyň gara metallurgiýa merkezlerine ýakynlygy) faktorlarynyň täsiri-de maşyngurluşyk kärhanalarynyň territorial ýerleşişinde hasaba alynýar.

Bu senagat pudagy metaly işläp taýýarlamak ugry bilen birlikde öz düzümine 200-den artyk önümçilik pudaklaryny jemleýär. Olaryň arasynda gämigurluşyk, awtomobilgurluşyk, awiakosmik, elektronika we elektrotehnika senagat pudaklary aýratyn ähmiýete eýe. Gämigurluşyk pudagynyň önümleri deňiz transportynda halkara ýükleri daşamakda uly ähmiýete eýe bolup, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hytaý şol ugruň öňdebaryjylary hasaplanýar.

Awtomobilgurluşyk maşyngurluşyk senagatynyň iň möhüm pudagy hasaplanýar. Dünýäniň 30-a ýakyn döwletlerinde awtomobiller öndürilip, olaryň arasynda Hytaý, Ýaponiýa, Germaniýa, ABŞ, Koreýa Respublikasy ýaly döwletler öňdebaryjylardyr. Russiýa, ABŞ, Fransiýa, HHR, Ýaponiýa awiaraketa-kosmik senagaty ösen döwletler hataryndan orun alýar.

Ösen döwletlerde maliýe, ylym-tehnika mümkinçilikleriniň ýokarylygy sebäpli maşyngurluşyk senagatynyň iri önümçilik kärhanalary hut şu döwletleriň çäginde ýerleşýär. Şunuň bilen birlikde şol çäklerde dünýäniň 4 iri maşyngurluşyk merkezleri hem şekillenen. Olaryň arasynda **Demirgazyk Amerika** sebiti ähli maşyngurluşyk pudaklarynyň ösenligi bilen tapawutlanýar. **Günbatar Ýewropa** döwletleri köpçülikleýin maşyngurluşyk önümleri öndürmäge ýöriteleşen bolsa, **Gündogar we Günortagündogar Aziýa döwletleri** adaty maşyngurluşyk önümleri bilen birlikde ýokary tehnologiýa esaslanan ylymtalap önümleri öndürýär (radio-telemehanika, gündelik durmuş hyzmaty tehnikasy). **GDA döwletleri** maşyngurluşygynda agyr we orta maşyngurluşygy uly orun tutýar.

Ýeňil senagat ilaty giň sarp ediş önümleri (mata, geým, aýakgap we başgalar) bilen üpjün edýän senagat pudagy hasaplanýar. Şol pudak çig mal hökmünde, esasan, oba hojalyk önümlerinden peýdalanýar. Çig mal, sarp ediş, zähmet resurslary faktorlary pudagyň ösüşinde uly ähmiýete eýe. Ýeňil senagatda iň öňdebaryjy pudaklar dokmaçylyk, tikiçilik we deri-aýakgap pudaklary hasaplanýar.

Dokmaçylyk senagaty köp zähmet talap edýän pudak bolanlygy sebäpli, şol bir wagtda arzan işçä baý ösýän ýurtlarda çalt depginler bilen ösýär. Dokmaçylykda, esasan pagta, ýüň, ýüpek, zygyr we himiki (emeli) süýümlerden mata taýýarlanýar. Soňky ýyllarda bu senagat önümleriniň düzümünde sintetik süýümlü matalary öndürmegiň göwrümi barha artýar.

Dünýä dokmaçylygynda baş sebit şekillenen: *Gündogar Aziýa, Günorta Aziýa, GDA döwletleri, Ýewropa we ABŞ*. Eger Aziýa sebitlerinde pagta we ýüpek süýümlü matalar uly üleşe eýe bolsa, Ýewropada we ABŞ-da esasy orny sintetik süýümlü we trikotaž matalar eýeleýär.

Tikiçilik senagaty häzirki günde ýeňil senagatyň iň gymmat görnüşdäki önümleri öndürýän pudaklaryndan biri hasaplanýar. Onda özboluşly «moda

merkezleri» şekillenen bolup, olar Pariž, London, Berlin we Nýu-Ýork şäherleridir. Arzan işçi güýjünden peýdalanmak mümkinçiliginiň barlygy sebäpli tikinçilik ugrunyň kärhanalary ýuwaş-ýuwaşdan ösýän ýurtlara göçüp geçýärler.

Deri-aýakgap pudagy derini işläp bejermek we ondan dürli önümleri öndürmäge ýöriteleşen. Hytaý, Italiýa, Hindistan, Ispaniýa, ABŞ, Fransiýa ýaly döwletler bu pudagyň öňdebaryjy döwletleri hasaplanýar.



1. Maşyngurluşyk senagatynyň nähili pudaklary ylmy-tehniki öwrülişik döwründe ösdi?
2. Haýsy döwletler awtomobil öndürmekde öňdebaryjy?
3. Ýeňil senagatyň ösüşinde çig mal factory nähili ähmiýete eýe?
4. Ösen döwletleriň we ösýän döwletleriň ýeňil senagaty bir-birinden haýsy taraplaryna görä tapawutlanýar?

19-ş. Dünýä ekerançylygy geografiýasy



Oba hojalygy, haryt we sarp ediş oba hojalygy, däneli ekinler, ýagly ekinler, kökmiwe ekinler, tehniki ekinler.

Oba hojalygy adamzat taryhynda gaty möhüm ähmiýete eýe bolan önümçilik pudagy hasaplanýar. Häzirki günde sosial-ykdysady ösüşde oba hojalygynyň ähmiýeti ep-esli peselen bolmagyna seretmezden, dünýäniň köp sanly ösýän döwletleri üçin ol esasy halkara ýöriteleşme ugry bolmagynda galýar. Dünýä boýunça häzirki wagtda, takmynan, 1,4 mlrd. adam oba hojalygy ugrunda işleýär.

Oba hojalygynyň esasy aýratynlyklaryndan biri, onuň tebigy klimat şerti bilen organiki baglylygydyr. Hut tebigy klimatyk şerti köp taýdan dünýä döwletleriniň oba hojalyk pudaklaryna ýöriteleşmesini kesgitleýär. Şu sebäpli, oba hojalyk düzüminiň we pudaklarynyň territorial ýerleşiş ýagdaýy dürlüçe bolýar. Şol pudagyň ösüşinde tebigy klimat şertinden daşary, ykdysady-sosial şertler (oba hojalygyna kapital goýumlaryny çekmek, tehniki serişdeler bilen üpjünçilik ýagdaýy) hem-de ilatyň milli-dini düzümi-de uly täsir edýär.

Dünýä döwletleri JIÖ-de oba hojalygynyň ülşi (2017-nji ý., %)

JIÖ-de oba hojalygy ülşi ýokary bolan döwletler	Oba hojalygynyň JIÖ-däki ülşi, %	JIÖ-de oba hojalygy ülşi pes bolan döwletler	Oba hojalygynyň JIÖ-däki ülşi, %
Liberiýa	77	Monako	0
Somali	65	Katar	0,1
Gwineýa-Bisau	62	San-Marino	0,1
Kongo DR	55	Kuweýt	0,3
MAR	55	Lýuksemburg	0,4

Öndürýän önümleriniň aýratynlyklaryna görä, oba hojalyk pudaklary iki topara: *ekerançylyga (daýhançylyk)* we *maldarçylyga* bölünýär. Şonuň ýaly-da, oba hojalygynda önüm öndürmek aýratynlygyna görä, iki görnüş tapawutlanýar. **Birinjisi, ösen haryt oba hojalygy** bolup, onda öndürilýän önümler bazar, ilkinji nobatda, daşky bazar üçin niýetlenen bolýar. Şeýle hojalyklaryň işi **intensiw** guralan häzirkizaman ekerançylyk we maldarçylyk ugurlary bolmagy mümkin. Haryt oba hojalygy, esasan, ykdysady ösen ýurtlarda giň ösen. Adatda, olarda YTÖ gazananlaryndan üstünlikli derejede peýdalanmak gazanylýar.

Ikinjisi, diňe içki sarp ediş üçin önüm öndürýän, adatda, kem netijeli oba hojalygydyr. Şeýle hojalyklar gadymdan giň ýaýran bolanlygy sebäpli **adaty oba hojalygy** hem diýilýär. Olarda iş, adatda, **ekstensiw** ýol bilen guralan bolýar. Häzirkizaman wagtda şeýle yzagalak ekerançylyk hojalyklary dünýäniň köp ösýän ýurtlarynda giň ýaýran. Merkezi we Gündogar Afrika, Günorta we Günorta-gündogar Aziýa ýurtlarynda entegem oňat ýaly ýönekeý iş gurallaryndan peýdalanýlar (18-nji surat).

Däneli ekinleri ýetişdirmek ekerançylygyň iň iri pudagydyr. Däneli ekinleriň görnüşleri ep-esli köp bolup, olar dünýä ekin meýdanlarynyň ýarysynda (0,7 mlrd. ga) ekilýär. Däneçiligiň düzüminde bugdaý, şaly we mekgejöwen ýetişdirmek ugurlarynyň ülşi uly. Dünýä ähli däne önümleriniň hasylynyň 80 % -i şu ekin görnüşlerine dogry gelýär. Mundan daşary, arpa, süle, çöwdary ýaly görnüşdäki däne önümleri bar.



Intensiw oba hojalygy



Ekstensiw oba hojalygy

18-nji surat. Dünýä döwletlerinde oba hojalygynyň ösüş tapawutlary.

Bugdaý däneli ekinleriň arasynda iň köp ekilýän ekin görnüşini hasaplanýar. 2016-njy ýylyň maglumatlaryna görä, dünýäde 800 mln. t bugdaý ýetişdirilen. Bugdaý ýetişdirmekte Hytaý (131,7 mln.t), Hindistan (86,9 mln. t), Russiýa (73,3 mln. t), ABŞ (62,9 mln. t), Kanada (30,5 mln. t) öňdebaryjylardyr. Dünýä bugdaý hasylynyň ýarysy diýen ýaly şu döwletleriň paýyna dogry gelýär. Dünýäniň esasy bugdaý ekilýän çäkleri Demirgazyk ýarym şaryň orta giňlikleri (ABŞ, Kanada, Russiýa, Ukraina, Gazagystan, Hytaý) we Günorta ýarym şaryň orta giňlikleri (Awstraliýa, Argentina, Braziliýa) hasaplanýar.

Dünýä däneli ekinleriniň arasynda ähli hasylyna we ähmiýetine görä ikinji orny şaly eýeleýär. Eger bugdaý aglaba ýagdaýlarda sähra sebitleri ekini hasaplansa, şaly, esasan musson klimatly çäklerde ýetişdirilýär. El zähmetine esaslanan şalyçylygyň ösüşi diňe bir agroklimatyk şerte däl, eýsem köp sanly işçi güýjüne-de bagly. Şol faktorlar jemlenen Gündogar, Günorta-gündogar we Günorta Aziýa dünýäniň esasy şalyçylyk sebitleri hasaplanýar. Hytaý, Hindistan, Indoneziýa, Bangladeş, Wýetnam ýaly döwletler şaly ähli hasyly boýunça dünýäde öňdebaryjylardyr.

Mekgejowen dünýä däne hasylynyň 1/4 bölegini berýän ekin görnüşini hasaplanýar. Onuň ýaýran sebitleri bugdaý ekilýän meýdanlar bilen birmeňzeş diýen ýaly çäklere dogry gelýär. ABŞ, Braziliýa, Meksika, Argentina, Hytaý dünýäniň iň köp mekgejowen ýetişdirýän döwletleri hasaplanýar. ABŞ bu ekinini dünýä boýunça umumy hasylynyň 25 %-den gowragyny üpjün edýär.

Ilat tarapyndan sarp edilýän ýagyň esasy bölegi soýa, günebakar, arahis, çigit, zeýtun ýaly ekinlerden alynýar. Soýa ýetişdirmekde – ABŞ (dünýä soýasynyň ýarysy), Braziliýa, Hytaý; arahis ýetişdirmekde – Hindistan, Günbatar Afrika döwletleri; günebakar ýetişdirmekde – Ukraina, Russiýa, Argentina; zeýtun ýetişdirmekde Italiýa, Ispaniýa ýaly Orta deňizýaka döwletleri aýratyn orun eýeleýär.

Kökmiwelilerden kartoşka ýetişdirmekde Hytaý, Hindistan, Russiýa, Ukraina, ABŞ öňdebaryjy döwletler hasaplanýar. Gantly ekinlerden gant şugundyryny ýetişdirmekde Russiýa, Fransiýa, ABŞ; şekerçiňrik ýetişdirmekde Braziliýa, Hindistan, Hytaý öňdebaryjy.

Çaý, kofe, kakao kuwwat berýän ekin görnüşleri hasaplanýar. Çaý ähli hasyly boýunça Hytaý, Hindistan, Keniýa, kofe hasylyny ýetişdirmek boýunça Braziliýa, Indoneziýa, Wýetnam, kakao kösüklerini ýygmak boýunça Kot-d'Iwuar, Gana, Indoneziýa öňdebaryjy. Tehniki ekinleriň arasynda pagta uly üleşe eýe bolup, Hytaý, ABŞ, Hindistan, Pakistan, Braziliýa, Özbekistan iň köp pagta ýetişdirýän döwletler hasaplanýar. Tebigy kauçuk (geweýa) ýetişdirmekde Tailand, Indoneziýa, Malaýziýa, Hindistan, Hytaý döwletleri uly üleşe eýe.



1. Hany aýdyň, oba hojalygy ugrunyň ösüşinde milli-dini faktor nähili ähmiýete eýe bolmagy mümkin?
2. Ekwatorial klimat guşaklygyna mahsus bolan ekerançylyk pudaklaryny sanap beriň.
3. Temanyň tekstinden peýdalanyp aşakdaky jedweli dolduryň:

№	Ekiniň görnüşi	Ekiniň görnüşini ýetişdirýän öňdebaryjy döwletler
1	Şaly	
2	Günebakar	
3	Çaý	
4	Pagta	
5	Şekerçiňrik	

20-Ş. Dünýä maldarçylygy we balykçylygy geografiýasy



Maldarçylyk, iri şahly maldarçylyk, doňuzdarçylyk, goýundarçylyk, balykçylyk, öý guşçulygy, ýabany haýwanlary idetmek, düýedarçylyk.

Maldarçylyk dünýä oba hojalygynyň çarwa mallaryny köpeltmek bilen meşgullanýan pudagy hasaplanýar. Maldarçylyk iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik, doňuzdarçylyk, gylýalçylyk, düýedarçylyk, öý guşçulygy, ýabany haýwanlary idetmek, balaryçylyk, pileçilik ýaly pudaklara bölünýär. Iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, doňuzdarçylyk we öý guşçulygy maldarçylygyň iň uly ähmiýete eýe pudaklary hasaplanýar.

Ilatyň sarp edişindäki jemi etiň, takmynan, 30 %-ini, süýdün esasy bölegini iri şahly maldarçylyk üpjün edýär. Aram guşaklygyň tokaý we sähra zonalarynda intensiw, gurakçyl çäklerde bolsa göçme ekstensiw iri şahly maldarçylyk ösen. Dünýäde iri şahly mallaryň umumy sany 1,3 mlrd. başdan artyk bolup, olaryň sanyna görä Hindistan (298 mln. baş), Braziliýa (220 mln. baş), Hytaý (108 mln. baş), ABŞ (92 mln. baş) we Pakistan (79,4 mln. baş) ýurtlary tapawutlanýar (2016-njy ý.).

Goýundarçylyk, esasan dünýäniň gurak dag ýaýlalarynda, sähra we ýarymçöl sebitlerinde ösen maldarçylyk pudagy hasaplanýar. Inçe we ýarymınçe ýüňli goýundarçylyk klimaty ýumşak, çygrak sähra, ýarymçöl sebitlerinde; deri we et berýän goýundarçylyk, şol sanda, garaköl goýundarçylygy bolsa gurakçyl ýarymçöl we çöl sebitlerinde ösen. Maglumatlara görä, dünýä boýunça 1,1 mlrd. başdan artyk goýun bar bolup, Hytaý (162 mln. baş), Awstraliýa (67,5 mln. baş), Hindistan (63 mln. baş), Eýran (42,5 mln. baş), Nigeriýa (42 mln. baş) ýaly döwletler goýunlaryň umumy sany boýunça öndebaryjy (2016-njy ý.). Awstraliýa we Täze Zelandiýa intensiw goýundarçylyk ýokary derejede ösen döwletler hasaplanyp, olar dünýä bazaryna uly mukdarda ýüň we deri ýetişdirip berýär.

Doňuzdarçylyk dünýä et önümleriniň 40 %-den gowragyny taýýarlap berýän pudak çäk hasaplanýar. Bu pudak däneçilik we kartoşkaçylyk ösen raýonlarda hem-de iri şäherleriň we azyk senagatynyň merkezleriniň golaýynda ösdürilýär. Bu pudagyň ösüşinde milli-dini faktoryň täsiri uly

bolup, yslam döwletleri maldarçylygynda şol pudak ýok. Doňuzlaryň umumy sany 1 mlrd. başa ýakyn bolup, olaryň ýarysy diýen ýaly Hytaýyň paýyna dogry gelýär (457 mln. baş). ABŞ (71,5 mln. baş), Braziliýa (40 mln. baş), Ispaniýa (29,2 mln. baş), Germaniýa (27,4 mln. baş) ýaly döwletler hem doňuzdarçylyk pudagynyň öňdebaryjylary hasaplanýar.

Öý guşçulygy ilat sarp etmegi üçin berhiz et (jemi sarp edişdäki etiň 20 %-e golaýyny), ýumurtga we ýumşak ýelek taýýarlap berýän pudak hasaplanyp, esasan däneçilik çäklerinde ösen. Hytaý (6,2 mlrd. baş), ABŞ (2,2 mlrd. baş), Indoneziýa (2,1 mlrd. baş), Braziliýa (1,4 mlrd. baş), Eýran (1 mlrd. baş) ýaly döwletler öý guşlary sanyna görä dünýäde öňdebaryjy orunlary eýeleýär.

Şonuň ýaly-da, maldarçylygyň, esasan aram guşaklyk döwletlerine mahsus bolan pileçilik (Hytaý, Ýaponiýa, Özbekistan, Ispaniýa, Italiýa we ş.m.), çöl şertli döwletler üçin adaty hasaplanýan düýedarçylyk (Somali, Sudan, Mawritaniýa we b.), dünýäniň köp sebitlerinde ösen gylýalçylyk (Hytaý, Braziliýa, Meksika), demirgazyk sebitlerdäki sugundarçylyk (Russiýa, Kanada, ABŞ), demirgazyk giňliklerde hem-de derýa arnalarynda şekillenen ýabany haýwanlary idetmek (Russiýa, Kanada, Skandinawiýa döwletleri) ýaly ugurlary hem dünýä ykdysadyýetinde öz ornuna eýe.

Balykçylyk hojalygyň iň gadymy pudaklaryndan biri. Şol pudak häzirki günde-de öz ähmiýetini ýitirenok. Çünki hut şu pudak adamlaryň saglygy üçin zerur bolan belok we başga biologik aktiw birleşmeler bilen üpjün edýär. Balyk tutmak bilen amalda suw basseýnlerine eýe bolan dünýäniň ähli diýen ýaly döwletlerinde meşgullanýlar. Balyklaryň esasy bölegi şor (deňiz we okeanlar), galan bölegi bolsa süýji suw basseýnlerinden awlanýar. Balykçylyk boýunça okeanlaryň arasynda Ýuwaş (okeanlarda awlanýan balygyň 66 %) okean, deňizleriň arasynda bolsa Norwegiýa, Bering, Ohot, Ýapon deňizleri öňdebaryjy. Döwletleriň arasynda bolsa Hytaý (dünýä balyk tutmak göwrüminiň 1/3 bölegi dogry gelýär), Indoneziýa, Hindistan ýaly döwletler öňdebaryjy hasaplanýar.



1. Maldarçylyk ugrunyň ösüşine nähili faktorlar täsir edýär?
2. Berlen bilimler esasynda dünýä sebitleriniň maldarçylygynyň ýöriteleşen pudaklaryny anyklaň hem-de aşakdaky jedweli dolduryň:

№	Sebitler	Maldarçylygyň ýöriteleşen pudaklary
1	Ýewropa	
2	Aziýa	
3	Afrika	
4	Demirgazyk Amerika	
5	Günorta Amerika	
6	Awstraliýa we Okeaniýa	

3. Aşakdaky döwletleriň arasyndan goýundarçylyk ösen döwletleri görkeziň:
 a) Hindistan; b) ABŞ; c) Awstraliýa; d) Hytaý; e) Braziliýa; f) Russiýa.

21-Ş. Dünýä transporty geografiýasy



Transport, gury ýer transporty, awtomobil transporty, turba transporty, demirýol transporty, howa transporty, deňiz transporty, derýa transporty.

Mälim bolşy ýaly, transport ykdysadyýetiň möhüm pudagy bolup, önümçilik we ilatyň ýüklere zerurlyklaryny öz wagtynda üznüksiz üpjün edip durýar. Şunuň bilen birlikde ol döwletlerara önüm we hyzmatlar çalyşygyny üpjün edip, halkara ykdysady aragatnaşyklaryň amala aşyrylmagynda esas bolup hyzmat edýär. Transport ulgamyny hakly ýagdaýda dünýä ykdysadyýetiniň «gan damary» diýip hem atlandyrýarlar. YTO transportyň has-da ösmegine, onuň täze görnüşleriniň peýda bolmagyna sebäpçi boldy. Transport pudaklarynyň ösüşi döwletleriň sosial-ykdysady ösenlik derejesi, meýdany, çäginin özleşdirilenligi ýaly faktorlar bilen bagly.

Tiz ösüp barýan dünýä transporty çylşyrymly we özboluşly pudaklar ulgamyny düzýär. Olar gury ýer (demirýol, awtomobil we turba), suw (deňiz we derýa) hem-de howa transporty pudaklaryna bölünýär. Awtomobil transporty giň ýaýran transport görnüşi hasaplanyp, ol XX asyrdan giň ösdi. Bu transport görnüşinde «gapydan-gapa çenli» eltip goýmak mümkinçiliginiň barlygy onuň iň köpçülikleýin transport görnüşine öwrülmegine sebäpçi boldy. Awtomobil ýollaryň dünýä boýunça umumy uzynlygy 28 mln. km-dan artyk bolup, bu görkezijä görä ABŞ, Hindistan, Hytaý, Braziliýa, Russiýa ýaly döwletler öňdebaryjylardyr.

Maglumatlara görä, dünýä döwletlerindäki awtomobilleriň umumy sany 1 mlrd.dan artyk bolup, olaryň uly bölegi ösen döwletleriň paýyna dogry gelýär.

Demir ýol transporty senagat öwrülişigi döwründe peýda bolan, YTÖ gazananlary netijesinde häzirkä zaman görnüşe eýe bolan gury ýer transport pudagyna öwrüldi. Uly mukdardaky senagat we oba hojalygy ýüklerini uzak aralyklara eltip bermek aýratynlygyna eýedigini bilen tapawutlanýar. Demir ýollaryň umumy uzynlygy dünýäde, takmynan, 1,2 mln. km bolup, ABŞ, Hytaý, Russiýa, Hindistan, Kanada döwletleri öňdebaryjy hasaplanýar.



Ösýän döwlet (Hindistan)



Ösen döwlet (Ýaponiýa)

19-njy surat. Dünýä döwletleriniň demir ýol transportyndaky tapawutlar.

Turba transporty suwuk, gaz şekilli görnüşdäki ýükleri uzak aralyga eltip bermäge niýetlenen transport pudagy hasaplanýar. Onda, esasan tebigy gaz, nebit we nebit önümlerini daşamak prosesi amala aşyrylýar. Ol özüni ödeýiş gymmatynyň pesligi, ýükleri bökdençsiz gerekli menzile eltip bermek mümkinçiligi barlygy hem-de daşky-gurşawa erbet täsiriň pesligi bilen tapawutlanýar. Gaz we nebit turbalarynyň umumy uzynlygy 2 mln. km -e ýakyn bolup, olaryň esasy bölegi nebit-gaz gazyp alýan döwletleriň çäginde dogry gelýär. Nebit turbalarynyň uzynlygy boýunça ABŞ, Russiýa, Kanada, Hytaý, Saud Arabystany, gaz turbalarynyň uzynlygy boýunça bolsa ABŞ, Russiýa, Kanada, Germaniýa, Fransiýa ýaly döwletler öňdebaryjy.

Suw transporty – transportyň tebigy (derýalar, köller, deňizler, okeanlar) we emeli suw ýollary (kanallar, suw howdanlary) arkaly ýükleri we

ýolagçylary daşayan görnüşi hasaplanýar. Ol deňiz we derýa transporty görnüşlerini öz düzümine birleşdirýär.

Deňiz transporty halkara söwdanyň 80 % -ini diýen ýaly amala aşyrýar. Deňiz ýollary arkaly, esasan uly mukdardaky suwuk, gurak, saçma görnüşdäki ýükler daşalýar. Deňiz transportynda ýük daşama işleri deňiz söwda floty tarapyndan amala aşyrylýar. Ýük daşamak göwrümine görä Panama, Liberiýa, Marşall adalary, Gresiýa ýaly döwletleriň flotlary öndebaryjy.

Esasy deňiz ýollary dürli önümleri öndürýän we olary sarp edýän döwletleriň arasynda guralan. Adatda, Afrikadan, Latyn Amerikasyndan, Aziýadan, Awstraliýadan dürli senagat we oba hojalyk çig mallary Ýewropa, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Demirgazyk Amerika ýurtlaryna, olardan bolsa ilat we hojalyk üçin dürli sarp ediş önümleri dünýäniň ähli çäklerine iberilýär. Deňiz transportynda umumy ýük daşamak göwrüminiň 60 % -i Atlantik okeanyň paýyna dogry gelýär. Deňiz transport serişdelerine hyzmat edýän 2 müňden artyk portlar bar bolup, Şanhaý, Singapur, Rotterdam portlary olaryň arasynda ýük kabul ediş göwrümine görä öndebaryjy.

Deňiz transportynyň ösmegine halkara kanallar we deňiz bogazlary uly täsir edýär. Halkara kanallaryň arasynda Sues we Panama kanallarynyň ähmiýeti örän uly. Olar kontinentleriň arasyndaky aralyklaryň gysgalmagyna mümkinçilik berýär. Deňiz bogazlarynyň arasynda iň köp gämileri geçirýänleri La-Manş, Eresunn (Zond), Gibraltar, Hormuz, Malakka, Bosfor bogazlarydyr.

Içki suw transporty derýalaryň, kölleriň hem-de kanallaryň kömeginde döwletleriň içki çäklerine ýük we ýolagçy daşamagy amala aşyrýar. Derýa we köl transporty ýollarynyň uzynlygyna görä dünýäde Russiýa, Hytaý, ABŞ, Braziliýa, Kanada öndebaryjy. Içki suw transportyndan peýdalanmakda iri derýalaryň, kölleriň hem-de kanallaryň ähmiýeti uly. Şeýle derýalar hataryna Amazonka, Missisipi, Dunaý, Wolga, Ýanszy, Kongo we başgalar girýär. Olar bilen bir hatarda gämiler gatnawynda Kenarýaka (ABŞ), Beýik (Hytaý), Wolga-Baltika (Russiýa), Reýn-Maýn-Dunaý (Germaniýa) kanallaryndan peýdalanýlýar.

Howa transporty ýolagçylar, poçta we başga dürli ýükleri tizlik bilen daşayan dünýädäki iň tiz we gymmat transport pudagy hasaplanýar. Dünýä

boýunça howa transportynda ýolagçy daşamak mukdary ýyldan ýyla barha artýar. Häzirki günde dünýä ýolagçy daşamak mukdarynyň 20% -e golaýy şol transport pudagyna dogry gelýär. Halkara aragatnaşyklar soňky döwürlerde, aýratynam, Ýewropa bilen Demirgazyk Amerika döwletleriniň arasynda işeňňirleşýär. Hasap-hesiplere görä, Atlantik okeanyň üstünde bir wagtyň özünde ýüzden artyk howa laýnerleri her iki tarapa garap hereketde bolýar. Bu transport pudagyň ösüşinde aeroportlaryň orny örän uly. Ýolagçylary kabul ediş mukdaryna görä Atlanta (ABŞ), Pekin (Hytaý), Dubaý (BAE) aeroportlary öňdebaryjy hasaplanýar.



1. Haýsy transport pudagy dünýä hojalygynyň şekillenmegine we ösüşine uly täsir edýär?
2. Ylmy-tehniki öwrülişik transportyň ösüşinde nähili ähmiýete eýe?
3. Deňiz transportynyň çalt depginlerde ösmegine nämeler sebäp boldy?

22-§. Halkara ykdysady aragatnaşyklar geografiýasy



Halkara ykdysady aragatnaşyklar, eksport, import, söwda balansy, walýuta, halkara söwda, halkara turizm.

Halkara ykdysady aragatnaşyklar diýip, döwletleriň arasyndaky, halkara guramalaryň we korporasiýalaryň gatnaşmagyndaky hojalyk aragatnaşyklaryna aýdylýar. Oňa ylmy-tehniki ösüş, döwletlerara sosial-ykdysady tapawut, dünýä sebitlerindäki syýasy ýagdaý, halkara ykdysady integrasiýa ýaly faktorlar täsir edýär.

Halkara ykdysady aragatnaşyklaryň halkara söwda, kredit-maliýe gatnaşyklary, halkara turizm, zähmet resurslarynyň halkara migrasiýasy, halkara ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk ýaly görnüşleri bar. Olaryň arasynda halkara söwda iň uly ähmiýete eýe. Ol döwletleriň arasynda çig mallary, önümleri we hyzmatlary özara alyş-çalyş etmäge esaslanan halkara söwda gatnaşyklary ulgamydyr. Döwletleriň daşky söwda göwrümi daşky söwda dolanyşygy arkaly kesgitleýär. ABŞ-nyň, Hytaýyň, Germaniýanyň, Ýaponiýanyň, Fransiýanyň daşky söwda aýlanmasy göwrümüne görä dünýäde öňdebaryjy.

Halkara söwdanyň 3/4 bölegini önümler söwdasy düzýär. Maşyn we enjamlar, transport serişdeleri, himiki önümler ýaly halkara söwdada talap ýokary bolan taýýar önümler hasaplanýar. Dünýäniň ösen döwletleri halkara söwdanyň 60 %-den gowragyny üpjün edýär.

Daşky söwdada globallaşma prosesi çalt depginlerde ösüp barýandygyna seretmezden, döwletleriň we sebitleriň arasynda uly territorial tapawutlar saklanyp galýar. Daşky söwdanyň 90 % -i diýen ýaly Günbatar Ýewropa, Demirgazyk Amerika, Aziýa-Ýuwaş okean sebitiniň paýyna dogry gelýär. Bu sebitler, esasan taýýar önümler we ýokary oňat hilli hyzmat bilen söwda aragatnaşyklaryny ýola goýsa, Afrikanyň, Latyn Amerikasynyň hemde Aziýanyň ösýän döwletleri dünýä bazaryna, esasan mineral resurslar, tokaý we oba hojalyk önümlerini alyp çykýar.

Soňky ýyllarda daşary ýurtlarda öz önümçilik ugurlaryny ösdürmek maksadynda kapital goýumlary girizmek hem-de peýda almak prosesi – kapital eksporty barha güýçlenýär. Uly mukdardaky kapital ösýän döwletleriň ykdysadyýetine gönükdirilýär. ABŞ, Ýaponiýa, Beýik Britaniýa, Germaniýa, Hytaý ýaly dünýäniň iň iri kapital eksportýorlary hasaplanýar.

Halkara turizm hem daşky ykdysady aragatnaşyklaryň esasy görnüşlerinden biri hasaplanýar. Turizm dünýä JMÖ-ň 10% -ini diýen ýaly, hyzmatlar eksportynyň bolsa 1/3 bölegini berýär. Ispaniýa, Gresiya, Italiýa, Kipr ýaly döwletler bu ugryň öz milli ykdysadyýetleriniň ýöriteleşen pudagyna öwrüpdiler. Dünýä sebitleriniň arasynda Ýewropa turistik akymyň iň uly bölegini özüne ýöneldirenligi bilen tapawutlanýar. Şol kontinentiň döwletleriniň arasynda Fransiýa, Ispaniýa, Italiýa, Germaniýa, Beýik Britaniýa barýan syýahatçylaryň ýyllyk sanyna görä dünýäniň birinji onluk döwletleriniň arasyndan orun alan. Soňky ýyllarda Aziýanyň halkara turizmdäki ähmiýeti artýar. Aýratynam, Gündogar Aziýa, Günorta-gündogar Aziýa we Günorta-günbatar Aziýa döwletleri köp sanly syýahatçylary özüne çekýär.

Afrika kontinentiniň döwletleriniň arasynda turizm ugrunda Demirgazyk Afrika döwletleri aýratyn tapawutlanýar. Kenaryakada dynç alýanlary, esasan, Marokko, Tunis ýa-da Müsür, taryhy turizm müşderilerini bolsa Müsür piramidalary, gadymy Karfagen görnüşleri özüne çekýär. Amerika

kontinentiniň turizminde ABŞ, Meksika, Karib basseýniniň döwletleri uly üleşe eýe. Awstraliýa we Okeaniýa sebitiniň turizminde kenarýaka çäklerindäki dynç alyş mesgenleriniň ähmiýeti uly.

Häzirki günde turizmiň adaty görnüşleri (tebigy, dini, taryhy) bilen bir hatarda ekoturizm, agroturizm, işewürlük, sport, şoping, ekstremal turizm ýaly görnüşleri hem ösýär.



1. Halkara ykdysady aragatnaşyklaryň nähili ýönelişleri bar?
2. Näme üçin daşky söwda daşky ykdysady aragatnaşyklaryň esasy görnüşi hasaplanýar?
3. Halkara turizmde Ýewropa kontinentiniň ülşüniň ýokarylygyna sebäp näme?

II BÖLÜM. DÜNYÄNIŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY



5-NJI BAP. ÝEWROPA ÝURTLARY

23-ş. Ýewropanyň geografik ýerleşşi, araçäkleri we syýasy kartasy



Ýewropa, kontinent, täze garaşsyz döwletler, ada döwletler, ýarymada döwletler, respublika, monarhiýa, federativ döwletler.

Mälim bolşy ýaly, Ýewraziýa materigi iki kontinente – Ýewropa we Aziýa bölünýär. Ýewropa kontinenti Ýewraziýa materiginiň günbatar bölegini eýeleýär. «Ýewropa» sözi gadymy assuriýalylaryň dilinden gelip çykan bolup, «Günň batmagy», ýagny «günbatar» manysyny aňladýar.

Ýewropanyň meýdany 10 mln. km²-a deň bolup, şondan 4,1 mln. km² çäk Russiýanyň Ýewropadaky bölegine dogry gelýär. Kontinentiň ilaty, 2018-nji ýylyň maglumatlaryba görä, 746 mln. adama, ýagny dünýä ilatynyň 10 % -e golaýyna deň.

Ýewropa kontinentiniň kenarlary demirgazykda Demirgazyk Buzly okeany, günbatarda Atlantik okeany, günortada Atlantik okeany basseýnine degişli bolan Orta we Gara deňizleriň suwlary bilen ýuwulýar. Orta deňiz we Gibraltar bogazy Ýewropany Afrikadan bölüp durýar (20-nji surat). Gündogarda Ýewropa, esasan gury ýer arkaly Aziýa kontinenti bilen serhetdeş. Ýewropanyň we Aziýanyň araçägi köp geografik edebiyatlarda Ural daglary, Gazagystandaky Emba derýasy, Kaspi deňziniň demirgazyk-günbatar kenarlary, Russiýanyň günortasyndaky Kuma-Maniç çöketligi, Azow we Gara deňizleri, Bosfor bogazy (21-nji surat), Mermer deňzi,



20-nji surat. Ýewropanyň geografik ýerleşşi.



21-nji surat. Bosfor bogazy.

Dardanell bogazy we Egeý deňzi arkaly geçirilýär. Käbir çeşmelerde iki kontinentiň araçäginä Kaspî we Gara deňizleriniň arasyndaky bölegi Uly Kawkaz gerşi arkaly geçirilýär.

Ýewropanyň häzirkî syýasy kartasynda, bir bölegi Aziýada ýerleşýän Russiýa Federasiýasyny goşanda, 44 garaşsyz döwlet bar.

Ýewropanyň syýasy kartasy kontinentiň köp asyrylyk taryhy dowamynda birnäçe gezek ýiti ýagdaýda özgeripdir. Onuň häzirkî zaman syýasy kartasy XX asyryň dowamynda, esasan üç taryhy proses – Birinji Jahan urşy (1914–1918), Ikinji Jahan urşy (1939–1945) hem-de halkara sosialistik düzümiň dargamagy (1990-njy ýyllaryň başy) netijesinde şekillenendir.

Ýewropa kiçi döwletler kontinentidir. Ýewropada Andorra, San-Marino, Malta, Monako, Watikan, Lihtenşteýn ýaly «kiçi» döwletler ýerleşýär. Bu döwletlerden daşary, Ýewropadaky 11 döwletiň meýdany 50 müň km²-dan kiçiräkdir. Kontinentdäki 10 ýurduň çägi 50 müňden 100 müň km² çenli. 12 döwletiniň meýdany, öz gezeginde, 100 müňden 500 müň km² çenli ululyga eýe. Diňe Fransiýanyň, Ukrainanyň we Ispaniýanyň çägi 500 müň km²-dan geçýär. Russiýa Federasiýasy bolsa meýdanynyň ululygyna görä diňe bir Ýewropa däl, eýsem bütin dünýädäki iň iri döwletdir.

Ýewropa ada we aýratynam, ýarymada döwletleriň köplügi bilen tapawutlanýar. Doly adalarda ýerleşýän ýurtlara Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Islandiýa we Malta girýär. Ýarymada ýurtlara Norwegiýa, Şwesiýa, Daniýa, Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa, Gresiya, Albaniýa, Bolgariýa we başgalary mysal hökmünde getirmek mümkin.

Ýewropadaky 15 döwletde deňze çykmak mümkinçiligi ýok. Olaryň hatarynda Belarus, Wengriýa, Awstriýa, Çehiýa ýaly birneme uly döwletler bilen bilelikde Andorra, Lihtenşteýn, Lýuksemburg, San-Marino, Watikan ýaly kiçi döwletler hem bar.

Ýewropadaky 44 döwletden 32-si respublika, 12-si monarhiýa hasaplanýar. Andorra, Belgiýa, Beýik Britaniýa, Daniýa, Ispaniýa,

Lihtenšteýn, Lýuksemburg, Monako, Niderlandiýa, Norwegiýa, Şwesiýa döwletleri konstitusion monarhiýa, Watıkan döwleti bolsa absolýut teokratik monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Ýewropadaky respublikalaryň uly bölegi parlamentar respublikalar hasaplanýar.

Dolandyryş-çäk taýdan Ýewropadaky 6 döwlet federatiw gurluşa eýe – Awstriýa, Belgiýa, Bosniýa we Gersegowina, Germaniýa, Russiýa, Şweýsariýa.

Ýewropa kontinenti 4 subregiona bölünýär: Demirgazyk Ýewropa, Günbatar (Orta) Ýewropa, Günorta Ýewropa we Gündogar Ýewropa.



1. Ýewropanyň we Aziýanyň araçägi nähili geografik obýektler arkaly geçirilýär?
2. Ýewropanyň häzirki syýasy kartasynyň şekillenmeginde XX asyrdaky haýsy taryhy prosesler uly täsir edipdir?
3. Ýewropa döwletleri territorial ululygy taýdan nähili aýratynlyga eýe?
4. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde Ýewropadaky ýaş garaşsyz döwletlerden gury ýeriň içersinde ýerleşýänlerini anyklaň.

24-ş. Ýewropanyň tebigy şerti we resurslary, ilaty



Ýangyç-energetika, agroklimatik, tokaý resurslary, dogluş, ilatyň tebigy kemelişi, ilatyň garramagy, migrasiýa, ilatyň gürlügi, megalopolis, katoликler, protestantlar, prawoslawlar.

Tebigy şerti we resurslary. Ýewropa ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösüşine tebigy şertiniň mälim aýratynlyklary täsir edipdir. Şeýle tebigy geografik faktorlar hataryna beýlekilerden maýyl we çygly klimat, transport şerti çylşyrymly bolan belent dag gerişleriniň kemligi, suw we tokaý resurslarynyň ýeterlilik, deňiz portlaryny gurmak üçin amatly kenarýaka çäkleriň köplüginde girizmek mümkin.

Ýewropada ýangyç-energetika resurslaryndan daşkömür, goňur kömür, nebit, tebigy gaz, ýanyjy slanesleriň iri kánleri bar. Daşkömrüň iri kánleri Germaniýada, Russiýada we Ukrainada açylan. Goňur kömrüň iri kánleri Germaniýada, Çehiýada we Polşada ýerleşýär. Ýanyjy slanesleriň uly gollary Estoniýada bar. Ýewropada nebit we tebigy gazyň esasy gollary Russiýanyň dürli çäklerinde hem-de Demirgazyk we Norwegiýa

deňizleriniň ýalpaklyklarynda açylan. Bu ýerdäki nebit we gaz känleriniň esasy bölegi Beýik Britaniýa, Norwegiýa we Niderlandiýa degişli.

Demir magdanlarynyň iri känleri Russiýada, Ukrainada, Şwesiýada, Fransiýada we Germaniýada ýerleşýär. Polşada, Bolgariýada, Rumyniýada mis-molibden känleri, Fransiýada we Gresiyada boksit, Italiýada, Ispaniýada, Ukrainada simap magdanlarynyň iri gorlary bar.

Ýewropada ýer we suw resurslaryndan intensiw ýagdaýda peýdalanylýar. Kontinentiň tebigy şerti oba hojalygyny ösdürmek üçin, umuman alanda, amatly hasaplanýar. Bu babatda Günbatar we Günorta Ýewropa Demirgazyk Ýewropadan ýiti tapawutlanýandygyny belläp geçmeli. Günorta Ýewropa ýurtlarynda klimat şertiniň birneme gurakçylygy sebäpli emeli suwaryş ep-esli giň ýaýran.

Ýewropa tokaý resurslary bilen gowy üpjün edilen. Bu babatda, aýratynam, Russiýa, Finlandiýa, Şwesiýa, Norwegiýa, Beýik Britaniýa aýratyn tapawutlanýar.

Ilaty. Ýewropada, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 746 mln. adam ýaşaýar (Russiýanyň Aziýadaky bölegi bilen bile). Bu dünýä ilatynyň 9,8 %-ini düzýär. Ýewropanyň dünýä ilatyndaky ülsi ilatyň tebigy köpelişiniň gaty pesligi sebäpli gitdigiçe barha kemelýär. Umumy hasapda Ýewropa ýurtlarynda dogluş we ölüm görkezijileri birmeňzeş diýen ýaly, tebigy köpeliş bolsa ýok. Dogluş derejesi ölümden pes bolup, ilaty tebigy kemelýän Ýewropa döwletleriniň sany ýyldan ýyla köpeliýär. Germaniýada, Gresiyada, Portugaliýada, Bolgariýada, Serbiýada, Latwiýada, Litwada, Estoniýada, Ukrainada, Rumyniýada, Moldowada, Wengriýada we başga ýurtlarda şeýle ýagdaý uzak wagtdan bäri dowam edýär.

Dogluşyň pesligi sebäpli Ýewropa ýurtlarynda ilatyň garrama prosesi bolup geçýär. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, kontinentiň ilatynyň 16 % -ini 14 ýaşa çenli çagalar düzmek bilen, 65 ýaşdan uly bolan ilat gatlagynyň ülsi 18 %-e deň.

Ýewropa halkara migrasiýanyň iri merkezi hasaplanýar. Aýratynam, Günbatar Ýewropanyň in ösen ýurtlary dünýädäki iri immigrasiýa merkezleri hasaplanýar. Günbatar Ýewropa Aziýadan we Afrikadan ilat göçüp gelmeginiň sebäpleri, esasan ykdysady mazmuna eýe, ýagny Günbatar Ýewropa döwletleriniň zähmet bazarynda işçi

orunlarynyň köplügi hem-de durmuş derejesiniň ýokarylygy bilen düşündirilýär. Günbatar Ýewropa kontinentiň ykdysady taýdan birneme gowşagrak ösen günorta we gündogar bölegindäki ýurtlaryň ilaty hem köp ýagdaýda göçüp barýar.

Ýewropa döwletlerinde, dünýäniň başga sebitlerine garanda, urbanizasiýa prosesi irräk başlanypdy. Häzirki wagtda Ýewropa kontinentiniň urbanizasiýa derejesi 75 % -e ýakyn. Şäherleşme derejesi, aýratynam Günbatar we Demirgazyk Ýewropadaky ösen döwletlerde ýokary bolup, kähalatlarda 90 %-den geçipdir. Günorta we Gündogar Ýewropa ýurtlarynda şäher ilatynyň derejesi biraz pesräk, ýöne ähli diýen ýaly döwletlerde 50 %-den geçýär. Kontinentde urbanizasiýa görkezijisi diňe Moldowada hem-de Bosniýada we Gersegowinada 50 %-den pesräk.

Ýewropa ýurtlarynyň arasynda ilatyň gürlügi boýunça uly tapawutlar bar. Muňa tebigy şert, aýratynam klimat we relýef uly täsir edipdir. Günbatar we Günorta Ýewropanyň derýa jülgelerinde we deňizýaka düzlüklerinde ilatyň gürlügi iň ýokary. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda ilatyň gürlügi ep-esli pes. Bu ýurtlarda ilatyň uly bölegi olaryň günortadaky deňizlere utgaşýan çäklerinde jemlenen.

Ýewropada iň giň ýaýran din hristiançylyk hasaplanýar. Demirgazyk Ýewropada protestantlar, Günorta Ýewropa döwletlerinde (Gresiýadan daşary) bolsa katolikler öndebaryjy. Günbatar Ýewropa döwletlerinde hristiançylygyň bu iki mezhebi gatyşyk ýagdaýda ýaýran. Gündogar Ýewropa döwletlerinde katolik we prawoslaw hristiançylyk esasy dinler hasaplanýar. Prawoslawlaryň sany taýdan Russiýa, Ukraina, Rumyniýa, Bolgariýa, Belarus, Serbiýa ýaly döwletler aýratyn tapawutlanýar. Şonuň ýaly-da, kontinentdäki 2 döwletde ýerli ilatyň düzüminde musulmanlaryň ülsi 50 %-den ýokary – bular Balkan ýarymadasynda ýerleşýän Albaniýa hem-de Bosniýa we Gersegowinadyr.



1. Ýewropanyň tebigatynyň nähili aýratynlyklary ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösüşine gowy täsir edýär?
2. Ýewropanyň haýsy ýurtlary ýangyç-energetika resurslaryna baý?
3. Ýewropa ýurtlarynyň ilatynyň tebigy köpelişini we ýaş düzümini häsiýetlendirin.

25-§. Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýeti



Ösen döwletler, geçiş ykdysadyýetindäki döwletler, Ýewropa Soýuzu, halkara zähmet bölünişigi, ýöriteleşme, senagat, oba hojalygy, turizm.

Ýewropa dünýäde ykdysady we tehnologik kuwwatynyň ululygy we köp taraplylygy, senagatyň ýokary derejede ösenligi bilen aýratyn tapawutlanýar. Demirgazyk, Günbatar we Günorta Ýewropa döwletleri ösen döwletler bloguna degişli bolsa, 1990-njy ýyllaryň başynda sosialistik düzüm we planly ykdysadyýetden el çekip, bazar ykdysadyýetini şekillendirmäge girişen döwletleri, hususan-da, Ýewropada ýerleşýän öňki Soýuz respublikalary, geçiş ykdysadyýetindäki döwletleriň hataryna girýär.

Ýewropa ykdysadyýeti üçin ýokary derejede ösen integrasion prosesler uly ähmiýete eýe. Bu ýagdaý, aýratynam ýeke-täk söwda-gümrühana mekanyna eýe bolan dünýädäki iň iri integrasion bileleşik hasaplanýan Ýewropa Soýuzynyň (ÝS) işinde ýüze çykýar. Ýewropa Soýuzyna 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, 28 döwlet, şol sanda, Aziýada ýerleşýän Kipr hem-de ÝS düzüminden başgaçaklaýyn çykyp gidýän Beýik Britaniýa agzadyr. Ilki, 1950-nji ýyllarda 6 döwleti (GFR, Fransiýa, Italiýa, Belgiýa, Niderlandiýa, Lýuksemburg) birleşdirmek bilen şekillenmegi başlanan Ýewropa Soýuzy birnäçe giňelme tolkunlaryny başyndan geçirdi. ÝS düzümi, aýratynam, XXI asyryň birinji on ýyllygy dowamynda ençeme öňki sosialistik döwletleriniň (Çehiýa, Slowakiýa, Wengriýa, Latwiýa, Litwa, Estoniýa we başgalar) goşulmagynyň hasabyna ep-esli giňeldi.

Ýewropa dünýä hojalygynda senagat we oba hojalyk önümçiligi, önüm we hyzmatlar eksporty, halkara turizm ösenligi boýunça öndebaryjy orunlary eýeleýär. Sebitiň ykdysady kuwwatyny, ilkinji nobatda, «Uly ýediliga» girýän dört döwlet – Germaniýa, Beýik Britaniýa, Fransiýa we Italiýa kesgitleýär.

Ýewropanyň senagatynyň öndebaryjy pudagy maşyn gurluşygy hasaplanýar. Bu pudak bütin senagat önüminiň 1/2, eksportyň 2/3 bölegini düzýär. Aýratynam, awtomobil gurluşygy ýokary derejede ösen. «Reno» (Fransiýa), «Folkswagen», «Mercedes-Benz» (GFR), «Fiat» (Italiýa), «Volvo» (Şwesiýa), «Tatra» (Çehiýa) ýaly awtomobil konsernleri meşhurdyr.

Ýewropada senagat pudaklarynyň içinde maşyn gurluşygyndan soňky ikinji orunda himiýa we nebit-himiýa senagaty durýar. Ikinji Jahan urşuna çenli himiýa senagaty, esasan, kân-himiýa çig malyna esaslanmak bilen ösüpdi. Kaliý we nahar duzlary, kükürt we başga şular ýaly çig maldan peýdalanylýardy. Kontinentde nebit we tebigy gaz kânleriniň açylmagy nebit-himiýa pudagynyň ösüşine esas boldy. Temza, Sena, Reýn, Elba, Rona ýaly derýalaryň guýulýan böleklerinde ýerleşýän port şäherlerinde nebiti gaýtadan işleýän iri merkezler döredildi. Iň iri şeýle nebit-himiýa toplumu Niderlandiýanyň Rotterdam şäherinde şekillenen.

Aglaba Ýewropa döwletleriniň ýangyç-energetika balansynda nebit we tebigy gaz möhüm orun eýeleýär. Russiýany hasabyna almanda, Ýewropanyň iň iri nebit-gaz senagaty raýony Demirgazyk deňiz hasaplanýar. Köp Ýewropa ýurtlary nebit we tebigy gazy Russiýadan, Demirgazyk Afrikadan we Pars aýlagyndaky döwletlerden import edýär. Germaniýa, Russiýa, Ukraina, Polşa we Çehiýa döwletlerinde daşkömür we goňur kömür gazyp alynýar. Germaniýa 2018-nji ýyldan kömrüň esasy bölegini Awstraliýadan import edýär. Iri ÝES-leriň esasy bölegi deňiz portlarynda we uly şäherlerde gurlan. Dunaý we onuň goşantlary, Rona, Reýn, Dnepr, Wolga we başga derýalarda iri GES-ler gurlan.

Gara metallurgiýa, ilki bilen, demir magdany we daşkömür gollary bar bolan Germaniýada, Beýik Britaniýada, Fransiýada, Ispaniýada, Belgiýada, Lýuksemburgda, Polşada, Çehiýada ösen. Reňkli metallurgiýanyň esasy pudaklary alýuminiý we mis senagatydyr. Alýuminiý senagaty çig mal we elektrik energiýasy bilen gowy üpjün edilen Norwegiýa, Islandiýa, Fransiýa, Wengriýa, Rumyniýa ýurtlarynda ösen. Soňky wagtlarda alýuminiý kärhanalary, esasan, ösýän ýurtlardan getirilýän çig mala daýanýar. Mis senagaty Germaniýada, Fransiýada, Beýik Britaniýada, Italiýada, Belgiýada, Polşada hem-de Bosniýada we Gersogowinada ösen.

Ýewropada ýeňil senagat özüniň öňki ähmiýetini birneme ýitirdi. Köne dokmaçylyk çäkleri hasaplanýan Beýik Britaniýadaky Lankaşir we Ýorkşir, Polşadaky Lodz häzirki wagtda-da iş alyp barýar. Ýöne soňky ýyllarda ýeňil senagat Günorta Ýewropa göçýänligini nygtamak gerek.

Köp pudakly maldarçylyk Ýewropanyň ençeme ýurtlarynda, aýratynam Demirgazyk we Günbatar Ýewropa döwletlerinde ýokary derejede ösen

bolup, halkara ýöriteleşme pudagyna öwrüldi. Günorta Ýewropada ekerançylyk maldarçylykdan üstün ähmiýete eýe. Italiýa, Ispaniýa, Portugaliýa, Gresiýa ýagly (zeytun, günebakar) ekinleri we subtropik miweleri ýetişdirmek boýunça dünýäde öndebaryjy orunlary eýeleýär.

Ýewropa turizm ýokary derejede ösen sebit hasaplanýar. Fransiýa ýylyna 70 mln.-dan artyk, Italiýa we Ispaniýa 50 – 60 mln. adam turistik syýahat edýär. Şweýsariýa, Portugaliýa, Germaniýa, Awstriýa, Beýik Britaniýa, Gresiýa we başga ýurtlar dünýäniň iri turistik merkezleri hasaplanýar.

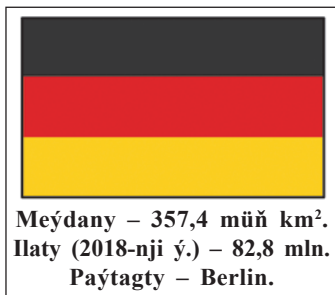


1. Ýewropadaky haýsy döwletler «Uly ýedilik» toparyna girýär?
2. Ýewropa Soýuzyna näçe döwlet agza?
3. Ýewropa döwletlerinde ýangyç-energetika toplumynyň ösüşi barada maglumat beriň.
4. Ýewropadaky haýsy döwletler halkara turizmiň iri merkezleri hasaplanýar?

26-§. Germaniýa Federatiw Respublikasy



Demirgazyk deňiz, Baltika deňzi, Kil kanaly, parlamentar respublika, federal kansler, federal ýerler, daşky migrasiýa, lýturan buthanasy.



Meýdany – 357,4 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 82,8 mln.
Paýtagty – Berlin.

Ýewropanyň ykdysady taýdan iň güýçli döwleti Germaniýa Federatiw Respublikasy kontinentiň merkezinde ýerleşýär. Germaniýa meýdany boýunça kontinentiň ýurtlarynyň arasynda 6-njy orunda durýar. Kenarlary demirgazyk-günbatarda Demirgazyk deňiz, demirgazyk-gündogarda bolsa Baltika deňziniň suwlary bilen araçäklenen. Germaniýanyň çäginde iň möhüm halkara kanallardan biri – Demirgazyk we Baltika deňizlerini utgaşdyrýan Kil kanaly geçýär. Gury ýerde 9 döwlet bilen serhetdeş. Ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy Ýewropanyň dürli böleklerindäki döwletleri utgaşdyrýan iri awtomobil, demir we suw (derýa we kanallar) ýollarynyň geçenligi bilen kesgitlenýär.

Dolandyryş şekli – parlamentar respublika. Döwlet ýolbaşçysy – prezident, emma ýerine ýetiriji häkimiýetiniň ýolbaşçysy we iň uly syýasy

ygtyýarlyklaryň eýesi hökümet başlygy, ýagny federal kansler hasaplanýar. Syýasy-territorial gurluşy taýdan Germaniýa federatiw döwlet bolup, 16 sany federal ýere bölünýär. Ýurduň paýtagty – Berlin – GFR-nyň gündogar böleginde ýerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary. Germaniýanyň çäginin relýefi demirgazykdan günortatarap barha ýokary galýar (22-nji surat). Ýurduň demirgazyk bölegini Demirgazyk Germaniýa pesligi eýeleýär, merkezi çäkleri pes we orta daglardan ybarat, günortada bolsa beýikligi 3 000 metre diýen ýaly ýetýän Alp daglary ýerleşýär. GFR-da daş we goňur kömür, demir magdany, nahar we kaliý duzlarynyň kânleri bar.

Ýurduň çägi aram klimat guşaklygynynda ýerleşýär. Howa ýagdaýy ýygy-ýygdan üýtgäp durýar, ýagynlar köp ýagýar. Gyş adatda ýumşak, gaty sowuklar kem bolýar. Deňizýaka çäklerinde güýçli şemallar hemişelik öwüsýär we bu ýurtda energetika ugrunda peýdalydyr.

Germaniýada derýalar tory ep-esli gür. Iň iri derýalar Reýn, Dunaý, Elba, Wezer we Oder hasaplanýar. GFR-daky ähli iri derýalar kanallary bilen özara baglananlygy sebäpli onuň içki suw transport ýollary Dunaý arkaly Demirgazyk we Baltika deňizleriniň portlaryny Gara deňiz portlary bilen baglaýar.

Ilaty. Germaniýa 83 mln. golaý adamlyk ilaty (2018-nji ýylyň maglumatlary boýunça) bilen Ýewropada, Russiýadan soňky 2-nji orny eýeleýär. Dogluşyň pesligi sebäpli Germaniýada ilatyň tebigy köpelişi 1972-nji ýyldan bäri otrisatel galynda eýe. Germaniýada ilatyň köpelişiniň çeşmesi daşky migrasiýa hasaplanýar.

Germaniýa daşary ýurtly migrantlaryň sany (12 milliona ýakyn adam) boýunça dünýäde ABŞ-dan soň 2-nji orundaky döwlet. Daşary ýurtly migrantlaryň düzüminde Türkiýe, Italiýa, Gresiya, öňki Ýugoslawiýa döwletlerinden, Polşa hem-de käbir arap ýurtlaryndan göçüp gelenler san



22-nji surat. Germaniýanyň relýefi.

taýdan tapawutlanýar. Daşary ýurtly migrantlar köpräk günbatar we demirgazyk federal ýerlerindäki iri şäherlerde jemlenen.

Germaniýalylaryň 75 %-den köpräk bölegi şäherlerde ýaşaýar. GFR-nyň iň iri şäherleri – Berlin, Gamburg, Mýunhen, Kýoln, Frankfurt-Maýn, Bremen.

Ýurduň ilatynyň milli düzümünde 90%-den köpräk bölegi nemes miletine dogry gelýär. GFR-iň demirgazyk, merkezi we gündogar çäklerinde ýaşaýan nemesleriň arasynda protestantlar (lýuteranlar) köpçüligi düzse, ýurduň günortasynda köpräk katolikler ýaşaýarlar.

Germaniýanyň ilaty iri derýalaryň jülgelerinde örän gür ýerleşýär. Bu babatda, aýratynam Reýn jülgesi aýratyn tapawutlanýar. Ilat iň ýokary derejede jemlenen çäk – Rur senagat raýony – hut şu derýanyň basseýninde ýerleşýär. Dagly çäklerinde hem-de ýurduň demirgazyk-gündogarynda bolsa ilat beýleki ýerlerden seýrek ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Germaniýanyň ykdysady kuwwaty we ilatyň durmuş derejesi taýdan dünýädäki öňdebaryjy döwletlerden biri, «Uly ýedilik» toparyna agza döwlet. Ýewropada Germaniýa JIÖ we senagat önümçiliginiň göwrümi boýunça 1-nji orunda durýar.

GFR dürli senagat önümleriniň ýokary hili bilen bütin dünýä meşhur. Germaniýanyň senagatynyň öňdebaryjy pudaklary hataryna maşyngurluşyk, himiýa, farmasewtika, kömür, gara metallurgiýa, azyk senagaty girýär. Maşyngurluşyk pudaklaryndan bolsa stanok gurluşygy, awtomobil gurluşygy, elektrotehnika, mikroelektronika, gämigurluşyk, awiakosmik maşyngurluşyk ýaly pudaklary örän ýokary derejede ösen.

Germaniýanyň oba hojalygynyň daýanç pudaklary süýt-et iri şahly maldarçylygy we doňuzdarçylyk hasaplanýar. Ýurduň demirgazyk we merkezi böleklerinde esasy oba hojalyk ekinleri bugdaý, arpa, mekgejöwen, kartoşka, gant şugundyry hasaplanýar. Günortadaky dag eteklerindäki we dag aralygyndaky jülgelerinde üzüm, temmäki hem-de piwo önümçiliginde ulanylýan hmel ýetişdirmek gowy ösen.



23-nji surat. Frankfurt-Maýn şäheri.

Germaniýanyň ykdysadyýetinde transport, bank-maliýe sektory, turizm

we başga hyzmat ediş ugurlary hem möhüm ähmiýete eýe. Şol sanda, Ýewropadaky iň iri aeroporta eýe Frankfurt-Maýn şäheri kontinentdäki esasy bank-maliýe merkezlerinden biri hasaplanýar (23-nji surat).

Germaniýanyň gündogar ýerleri (öňki GDR) ýurduň galan çäklerine garanda sosial-ykdysady ösüşiň pesräk görkezijileri bilen tapawutlanýar.



1. Germaniýanyň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygyny düşündiriň.
2. Germaniýanyň ilatynyň tebigy we migrasion hereketine nähili aýratynlyklar mahsus?
3. Ýurduň oba hojalygy haýsy pudaklara ýöriteleşen?
4. Frankfurt-Maýn şäheriniň ykdysady geografik kuwwaty nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?

27-ş. Beýik Britaniýa we Demirgazyk Irlandiýa Birleşen Korollygy



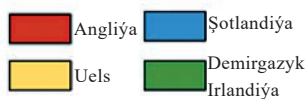
Birleşen Korollyk, Angliýa, Şotlandiýa, Uels, Demirgazyk Irlandiýa, kons-titution monarhiýa, La-Manş bogazy, aram deňiz klimaty.



Beýik Britaniýa we Demirgazyk Irlandiýa Birleşen Korollygy Ýewropanyň demirgazyk-günbataryndaky Britaniýa adalarynda ýerleşýär. Birleşen Korollygyň çäginin esasy bölegini Beýik Britaniýa adasy we Irlandiýa adasynyň demirgazyk-gündogary düzýär. Şonuň ýaly-da, ýurduň düzümine birnäçe maýdarak adalar hem girýär. Birleşen Korollygyň kenarlary Demir-

gazyk deňziň, Irlandiýa deňziniň hem-de Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. La-Manş bogazy Beýik Britaniýany Fransiýanyň demirgazyk-günbatar kenaryndan bölüp durýar. Gury ýerde ýurt diňe Irlandiýa Respublikasy bilen serhetdeş.

Häzirki wagtda Beýik Britaniýanyň 15 -e ýakyn deňizaňyrsy çäkleri, ýagny koloniýalary bar. Olaryň uly bölegi Karib deňzindäki adalarda ýerleşýär. Ýewropa kontinentindäki ýeke-täk kolonial çäk – Gibraltar hem Birleşen Korollygyň deňizaňyrsy çägi hasaplanýar. Emma resmi taýdan hiç haýsy deňizaňyrsy çägi Birleşen Korollygyň düzümine girmeýär.



24-nji surat. Birleşen Korollygyň düzüm bölekleri.

Dolandyryş şekli – konstitusion monarhiýa. Beýik Britaniýanyň hökümdary şol bir wagtda resmi ýagdaýda Britaniýa Arkadaşlygy Korollyklary hasaplanýan 15 garaşsyz döwlet, şol sanda, Kanadanyň, Awstraliýanyň, Täze Zelandiýanyň ýolbaşçysy hem hasaplanýar.

Syýasy-territorial taýdan Birleşen Korollyk unitar döwlet hasaplanyp, 4 bölekden (ýurtdan) – Angliýadan, Şotlandiýadan, Uelsden we Demirgazyk Irlandiýadan ybarat (24-nji surat). Angliýadan başga 3 ýurt bölekleyin awtonomiýa eýe.

Tebigy şerti we resurslary. Beýik Britaniýanyň günorta-gündogar bölegini köpräk düzlükler, demirgazyk-günbatar çäklerini bolsa, esasan orta daglar eýeleýär. Aýratynam, Şotlandiýada we Uelsde gadymky ýumrulan daglar giň ýaýran (25-nji surat). Ýurduň iň beýik nokady – Ben-Newis dagy (1343 m) Şotlandiýada ýerleşýär.

Birleşen Korollykda gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, esasan nebit, tebigy gaz we kömür gazyp alynýar. Nebit we gazyň iri kânleri Demirgazyk deňziň ýalpaklygynda ýerleşýär. Emma ahyrky ýyllarda Beýik Britaniýa mineral ýangyjyň ähli görnüşleriniň importyoryna öwrülen, çünki gazylyp alynýan resurslar milli ykdysadyýetiň energiýa çeşmelerine bolan talaby kanagatlandyryp bilenok.

Atlantik okeandan ýylboýy öwürýän çygly şemallaryň hem-de Golfs-trim akymynyň täsirinde Beýik Britaniýada aram deňiz klimaty şekillenen. Ýylyň dowamynda ýygy-ýygydan ýagynlar ýagýar, aýratynam, ýurduň günbatorynda. Gyş epesli maýyl, ýanwaryň ortaça howa temperaturasy 0 °C töwreginde.

Ilaty. Birleşen Korollyk Ýewropa ýurtlarynyň içinde ilat sany boýunça 3-nji orunda durýar (2018-nji ýylyň ýagdaýyna



24-nji surat. Şotlandiýadaky daglar.

görä, 66 mln. adamdan gowrak). Ilatyň tebigy köpelişi ýyllyk hasapda 0,3 %-e deň. Ilat sany köpräk daşky migrasiýanyň hasabyna artýar. Aýratynam, Günorta Aziýa, Afrika, Karib deňzindäki adalardan göçüp gelenler köp.

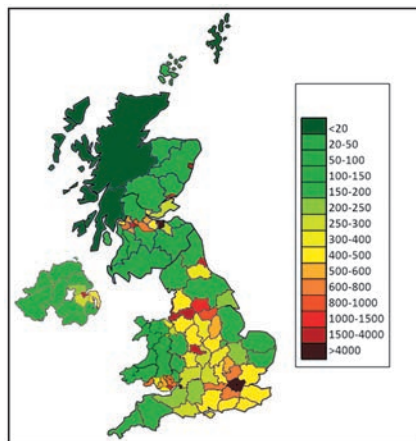
Beýik Britaniýada urbanizasiýa derejesi 80 %-den ýokary. Ýurduň iň iri şäherleriniň hataryna, Londondan daşary, Birmingham, Mançester, Liwerpul, Glazgo, Edinburg girýär.

Ýurduň ilatynyň etnik düzüminde iň iri millet inlisler hasaplanýar. Şotlandiýalylar, uelslilar we irlandiýalylar hem düýp milletler hasaplanýar. Iň giň ýaýran din protestant hristianlygy hasaplanýar.

Ilatyň gürlügi Merkezi we Günorta Angliýa, Günorta Uels hem-de Orta Şotlandiýa pesliginde iň ýokary derejede bolsa, Şotlandiýanyň demirgazyk-günbatar dagly çäklerinde bolsa bu görkeziji ep-esli pesdir (26-njy surat). Birleşen Korollygyň ilatynyň 85 %-i diýen ýaly Angliýada ýaşaýar.

Ykdysadyýeti. Beýik Britaniýa Ýewropa we dünýä möçberinde ykdysady taýdan iň güýçli döwletlerden biri, «Uly ýedilik» topary agzasy. JIÖ göwrümi boýunça Birleşen Korollyk Ýewropada Germaniýadan soňky 2-nji orunda durýar.

Beýik Britaniýa senagat öwrülişiginiň ilki dörän ýeri bolup, XIX–XX asyryň başynda dünýäniň öndebaryjy senagatlaşan ýurdy hasaplanypdy. Ol döwürde Birleşen Korollygyň senagaty, aýratynam dokmaçylyk, kömür, gara metallurgiýa, gämigurluşyk pudaklarynyň ösenligi bilen aýratyn tapawutlanypdyr. Häzirki wagtda bolsa Beýik Britaniýanyň senagatynyň öndebaryjy pudaklarynyň hataryna awtomobil gurluşygy, awiagurluşyk, oba hojalyk maşyn gurluşygy, himiýa we farmasewtika senagatlary girýär. Elektrik energiýasy, esasan ÝES-lerde öndürilýär.



26-njy surat. Beýik Britaniýanyň ilatynyň gürlügi (km²/adam).

Oba hojalygynyň öndebaryjy pudaklary süýt-et iri şahly maldarçylygy, goýundarçylyk we doňuzdarçylyk hasaplanýar. Esasy oba hojalyk ekinleri: bugdaý, arpa, kartoşka, gant şugundyry.

Beýik Britaniýanyň ykdysadyýetinde hyzmat ediş ugurlary hem uly ähmiýete eýe. Olardan bank-maliýe ugry, turizm, informasion we telekommunikasiýa tehnologiýalar, lukmançylyk we ýokry tälim özüniň halkara ykdysady ähmiýeti bilen aýratyn tapawutlanýar. London şäheri Nýu-Ýork we Tokio bilen bilelikde dünýäniň iň iri maliýe merkezi hasaplanýar. Beýik Britaniýa dünýä meşhur köp taryhy-medeni ýadygärlikleri görmek üçin her ýyl birnäçe on million syýahatçylar gelýärler. Birleşen Korollyk syýahatçylary iň köp kabul edýän dünýäniň öndebaryjy 10 döwletlerinden biri.



1. Birleşen Korollygyň syýasy-territorial gurluşyny häsiýetlendirin. Nämе üçin ol böllekleyin federativ hasaplanmagy mümkin?
2. Beýik Britaniýanyň klimatynyň möhüm aýratynlyklary we olary getirip çykaran faktorlary düşündirin.
3. Birleşen Korollygyň ilatynyň ýerleşişine haýsy tebigy faktor uly täsir edipdir? Ilatyň gürlügi iň ýokary derejede bolan çäkleri haýsy?
4. Beýik Britaniýanyň häzirki zaman senagatynyň haýsy pudaklary öndebaryjy ähmiýete eýe? Ýurduň senagatynyň pudaklar düzümi nähili özgeripdir?

28-§. Fransiýa Respublikasy



La-Manş bogazy, Atlantik okeany, Korsika adasy, deňizaňyrsy çäkler, Pariž aglomerasiýasy, daşky migrasiýa, regional diller, turizm.



Meýdany – 551,6 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 65,1 mln.
Paýtagty – Pariž.

Ýewropadaky iň iri döwletlerden biri – Fransiýa Respublikasy – kontinentiň günbatarynda ýerleşýär. Onuň kenarlary günbatar we demirgazyk-günbatardan Atlantik okeany, günorta-gündogardan bolsa Orta deňziň suwlary bilen ýuwulýar. Gury ýerde 8 döwlet bilen serhetdeş bolup, iň uzyn araçäkleri Germaniýa, Italiýa, Ispaniýa döwletleri bilen geçen. Fransiýa

Orta deňizdäki Korsika adasy degişli. Şonuň ýaly-da, Fransiýanyň 10-dan artyk deňizaňyrsy çäkleri, ýagny koloniýalary hem bar. Olar, esasan Ýuwaş okeanda we Karib deňzinde ýerleşýär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Syýasy-territorial taýdan Fransiýa unitar döwlet bolup, 18 çäge (regiona) bölünýär. Olardan 12 -si Fransiýanyň esasy kontinental böleginde, 1-i Orta deňizdäki Korsika adasynda ýerleşýär, galan 5 -si deňizaňyrsy çäklerden ybaratdyr.

Tebigy şerti we resurslary. Fransiýanyň çäginin 2/3 bölegini düzlükler eýeleýär. Şunuň bilen birlikde ýurduň gündogar, merkezi we günorta çäklerinde Alp, Pireney, Ardenna, Wogeza, Merkezi massiw, Ýura ýaly dürli belentlikdäki daglar bar.

Fransiýada gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, esasan demir, uran we boksit magdanlarynyň känleri möhüm senagat ähmiýetine eýe.

Fransiýanyň Atlantik okeana ýakyn böleginde aram deňiz klimaty, gündogar çäklerinde aram kontinental, günortada bolsa Orta deňiz tipindäki subtropik klimat şekillenen. Tomsy yssy, gýşy bolsa maýyl we ýagynly ygallar in köp ýagýan wagt ýanwardan aprele çenli bolýar.

Fransiýada derýalar tory ep-esli gür. In uzyn derýasy – Luara (27-nji surat), in köp suwlysy bolsa Rona. Şonuň ýaly-da, Sena we Garonna hem uly derýalara degişli.

Ilaty. Fransiýa Ýewropa ýurtlarynyň içinde ilat sany boýunça 4-nji orunda durýar. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Fransiýanyň ilaty 65 mln. adamdan artykdyr. Ilatyň tebigy köpelişi örän pes, ýyllyk hasapda 0,2 %-e deň. Ilat sanynyň artmagynyň möhüm çeşmesi daşky migrasiýa hasaplanýar. Migrantlaryň içinde geçmişde Fransiýanyň koloniýasy bolan Afrikanyň dürli döwletlerinden göçüp gelenler ep-esli köp.

Fransiýada häzirki wagtda şäherleşme derejesi 80 %-e ýeten. Parižiň töwereginde kontinentdäki in iri şäher aglomerasiýalaryndan biri şekillenen. Onuň ilaty 10 mln. adamdan gowrak. Iri regional merkezleriň hataryna Lion, Marsel, Lill, Tuluza, Bordo şäherleri girýär.



27-nji surat. Luara derýasy.



28-nji surat. Fransiýanyň üzüm bagy.

Ýurduň ýerli milletleriniň hataryna, fransuzlardan daşary, basklar, bretonlar, elzaslylar, lotaringler, katalonlar, oksitanlar we korsikalylar girýär. Fransiýanyň Konstitutsiýasyna görä, bu 7 milletiň dillari regional diller derejesine eýe. Fransiýanyň ilatynyň dini düzüminde katolikler öňdebaryjydyr.

Ilat Pariž aglomerasiýasy, Belgiýa we Germaniýa serhetdeş çäkler hem-de Orta deňiz kenarynda gür derejede ýerleşýär. Dagly çäklerde bolsa ilatyň gür-lügi birneme pesräk.

Ykdysadyýeti. Fransiýa Respublikasy Ýewropa we бүтін дүнйа боýунча иň ири ykdysady kuwwata eýe bolan döwletlerden biri hasaplanýar. Fransiýa «Uly ýedilik» toparyna degişli.

Fransiýanyň senagatynyň düzüminde maşyngurluşyk, himiýa we nebit-himiýa, gara we reňkli metallurgiýa hem-de azyk senagatlary öňdebaryjy ähmiýete eýe. Ýurduň awtomobil, gämi, samolýot, stanoklar, mineral dökünler, soda, polimerler, parfýumeriýa we kosmetika, wino, peýnir we başga köp önümleri öndürmek we дүнйа bazaryna çykarmakda aýratyn tapawutlanýar.

Fransiýanyň elektroenergetikasynda AES-ler birinji derejeli ähmiýete eýe. Atom elektrostansiýalaryna ýurtda öndürilýän elektrik energiýanyň 80 % -me golaýy dogry gelýär. Bu babatda Fransiýa дүнйаде birinji orunda durýar.

Oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy et-süýt maldarçylygy hasaplanýar.



29-nji surat. Pariždäki Luwr muzeýi.

Esasy oba hojalyk ekinleri: bugdaý, gant şugundyry, kartoşka, mekgejöwen, üzüm, zygyr. Aýratynam üzümçilik hem-de wi-noçylyk ugurlarynda Fransiýa önümçilik göwrümi we önümleriň adaty hili bilen бүтін дүнйа meşhur (28-nji surat). Deňiz ýaplaklyklarynda marikultura, ýagny dür-li deňiz organizmlerini emeli ýagdaýda köpeltmek gowy ösen.

Fransiya dünýä ýurtlarynyň içinde turistler iň köp gelýän döwlet hasaplanýar. Käbir ýyllarda daşary ýurtly syýahatçylaryň sany 75 million adamdan geçýär. Turizmiň şeýle derejede ösmegine tebigy klimat şerti, bütin dünýä meşhur deňizýaka kurortlar (Nisa, Sen-Trope, Kann we başgalar), Fransiýanyň şäherleri, aýratynam Parižde meşhur medeni obýektleriň köpdigi bilen bagly. Meselem, Pariždäki Luwr muzeýi dünýä boýunça gelýänleriň sany taýdan öňdebaryjy orun eýeleýär (29-njy surat).



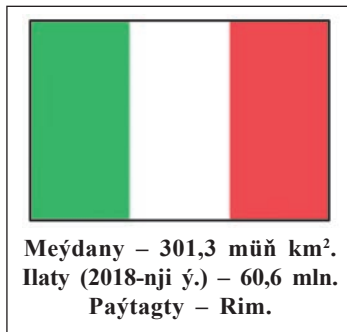
1. Kartanyň kömeginde Fransiýanyň ykdysady geografik ýerleşişine baha beriň.
2. Fransiýanyň ilatynyň düzümünde haýsy milletler ýerli milletler hökmünde tapawutlanýar?
3. Ýurduň oba hojalygy haýsy pudaklara ýöriteleşen?
4. Fransiýada turizmiň ösüşini we oňa täsir edýän faktorlary düşündiriň.

29-§. Italiya Respublikasy



Apennin ýarymadasy, Orta deňiz, Sisiliya, Sardinia, Alp, anklaw, wulkanlar, Orta deňiz tipindäki klimat, medeni miras, sosial-ykdysady tapawutlar.

Italiya Respublikasy – Ýewropanyň gü-nortada, Orta deňziň boýlarynda ýerleşýän, Ýewropa medeniýetiniň ilki dörän ýerlerinden biri hasaplanýan döwlet. Ýurduň çäginin uly bölegini Apennin ýarymadasy eýeleýär. Italiya Orta deňizdäki iki iň iri ada – Sisiliya we Sardinia degişli. Italiya demirgazykda Fransiya, Awstriya, Şweýsariya we Sloweniya bilen serhetdeş. Italiýanyň goňsularynyň arasynda San-Marino hem-de Watikan «kiçi» döwletleri aýratyn orna eýe, çünki bu ýurtlar her tarapdan Italiýanyň çägi bilen gurşalan we başga döwletler ýa-da deňiz suwlary bilen araçäge eýe däl. Şeýle geografik ýerleşişe eýe döwletler **anklaw** döwletler diýlip atlandyrylýar.



Dolandyryş şekli – parlamentar respublika. Syýasy-territorial taýdan Italiya 20 çäkden (prowinsiýadan) ybarat unitar döwlet hasaplanýar.



30-njy surat. Stromboli wulkany.

20 prowinsiýadan 5 -si, şol sanda, Sardinia we Sisiliýa aýratyn statusa eýe.

Tebigy şerti we resurslary. Italiýanyň relýefi, esasan daglardan ybarat. Ýurduň demirgazygynda Alp daglary ýerleşýär. Apennin ýarymadasyny demirgazykdan günorta tarap ortaça beýiklikdäki Apennin daglary kesip geçen (iň beýik nokady – Korno-Grande depesi, 2 914 m). Alp we Apennin daglarynyň arasynda Padan düz-

lügi ýerleşýär. Bu düzlükde günbatardan gündogara tarap Italiýadaky iň iri derýa – Po derýasy akyp geçýär.

Italiýa seýsmik we wulkanik taýdan aktiw çäklerden biri. XXI asyryň özünde 4 sany güýçli ýer titremesi bolup geçen. Ýurtda birnäçe hereketdäki wulkan, şol sanda, Etna (Ýewropadaky iň beýik hereketdäki wulkan), Wezuwiý we Stromboli (30-njy surat) bar.

Italiýanyň çäginde dürli gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň (nebit, tebigy gaz, kömür, marganes, kaliý we nahar duzy) känleri bar, emma aglaba mineral resurslaryň gazyp almak göwrümi ýurduň ykdysadyýetiniň zerurlyklaryny kanagatlandyryp bilmeýär.

Italiýada esasan Orta deňiz tipindäki subtropik klimat hökümdarlyk edýär. Tomsy yssy, gysy bolsa maýyl, ýagynlar köpräk gys aýlaryna dogry gelýär. Alp daglary Italiýanyň çäginde sowuk howa massalarynyň girip gelmeginden saklaýar hem-de deňizden öwürsýän şemallaryň ýoluny bekläp, ygallaryň düşüşini güýçlendirýär.

Ilaty. Italiýa Ýewropadaky ilaty iň köp baş döwletlerden biri. 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, Italiýada 60,6 mln. adam ýaşaýar. Ilatyň tebigy köpelişi otrisatel bolup, ýyllyk hasapda -0,2 % -e deň. Ýöne daşky migrasiýanyň hasabyna Italiýanyň ilaty barha artýar. Migrantlaryň arasynda rumynlar, albanlar hem-de Demirgazyk Afrika döwletlerinden göçüp gelen araplar san taýdan agdyklyk edýär.

Italiýada şäher ilatynyň üleşi 70 % töwereginde. Ýurtdaky iň iri şäher aglomerasiýalary Milan, Rim, Turin we Neapol şäherleriniň töwereginde emele gelen.

Döwlet dili – italyan dili. Ilatyň dini düzüminde katolikler öndebaryjy. Italiýa katolikleriň sany boýunça Ýewropada birinji orunda durýar.

Ilat Italiýada ep-esli biendigan ýerleşýär. Ilat iň gür ýerleşýän çäk Po derýasy akyp geçýän Padan düzlügi hasaplanýar. Şonuň ýaly-da, ýurduň günortasyndaky deňizýaka çäklerinde-de ilat ep-esli gür ýaşaýar. Dagly çäklerde we Sardiniada ilat birneme seýrek ýerleşýär.



31-nji surat. Italiýadaky zeýtun plantasiýalary.

Ykdysadyýeti. Italiýa Ýewropadaky «Uly ýedilik» toparyna girýän 4 döwletlerden biridir. Ýöne Italiýanyň dürli bölekleriniň ykdysady ösenliginde uly tapawutlar bar. Ýurduň iň iri we ösen ykdysady merkezleri onuň demirgazygynda ýerleşýär (Milan we Turin aglomerasiýalary). Günorta çäkleri bolsa yzagalak agrar ykdysadyýeti bilen tapawutlanýar. Şeýle ýiti çäklerara sosial-ykdysady tapawutlar Italiýanyň ykdysady geografik aýratynlyklaryndan biri hasaplanýar.

Italiýanyň senagatynyň öňdebaryjy pudaklary hökmünde maşyngurluşyk (aýratynam awtomobil gurluşygy we gündelik durmuş tehnikasy önümçiligi), himiýa, ýeňil we azyk senagatlary tapawutlanýarlar. Ýurt ýeňil awtomobil, motosikl, sowadyjy, welosiped, ýüň mata, geým-gejim, aýakgap, zeýtun ýagy, peýnir, wino, miwe we tomat konserwler ýaly önümleriň dünýädäki iň meşhur eksportýorlardan biridir.

Oba hojalygy köpräk subtropik ekerançylyga ýöriteleşen. Italiýa Ýewropa we dünýä möçberinde sitrus miweleri, üzüm, pomidor we zeýtun ýetişdirmek boýunça aýratyn tapawutlanýar (31-nji surat).

Milli ykdysadyýetiň iň girdejili pudaklaryndan biri turizm hasaplanýar, çünki ýylyna Italiýa orta hasapda 50 million daşary ýurtly syýahatçylar gelýärler. Turizmiň şeýle giň möçberde ösüşine Italiýanyň tebigy klimat şerti, tebigatynyň gözelligi we elbetde, medeni mirasynyň baýlygy hyzmat edýär. Italiýanyň Rim, Milan, Neapol, Wenesiýa, Florensiýa, Genuýa, Parma, Piza, Weýrana we başga şäherleri, tüýs manyda, «asmanyň astyndaky muzeýler» hökmünde bütin dünýäde meşhur. ÝUNESKO tarapyndan düzülen



32-nji surat. Rimdäki Kolizeý.

Bütindünýä medeni miras obýektleriniň sanawyna hut Italiýadaky tebigy we taryhy-medeni ýadygärlikler iň köp girizilen.

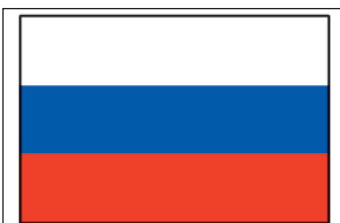


1. Italiýa serhetdeş döwletleriň arasynda Watikan we San-Marino nähili geografik aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?
2. Italiýanyň ilatynyň gürlüğine täsir eden territorial tapawutlaryň sebäplerini düşündiriň.
3. Italiýanyň demirgazyk we günorta çäkleri ykdysady ösüş taýdan nähili tapawutlanýar?

30-§. Russiýa Federasiýasy



Gündogar Ýewropa, Demirgazyk Aziýa, Ural daglary, Kuma-Maniç çötig'i, agroklimatik resurslar, tebig zolaklary, Baykal köli, köp konfessiýaly ýurt.



Meýdany – 17075 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 147,3 mln.
Paýtagty – Moskwa.

Russiýa Federasiýasy meýdany taýdan dünýäniň iň iri döwleti hasaplanýar. Ol Gündogar Ýewropada we Demirgazyk Aziýada ýerleşýär. Russiýanyň Ýewropadaky we Aziýadaky böleklerini Ural daglary hem-de Kaspi we Azow deňizleriniň arasyndaky Kuma-Maniç çöketligi bölüp durýar.

Russiýanyň çägi Demirgazyk Buzluk, Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň basseýnlerine degişli bolan 12 sany deňiz suwlary bilen ýuwulýar. Dünýäde diňe 3 döwlet bir-bara üç okeana çykmak mümkinçiligine eýe – Russiýa, ABŞ we Kanada.

Russiýa Federasiýasy jemi 16 döwlet bilen serhetdeş. Şol san-da, Ýaponiýa we ABŞ bilen araçäk diňe suw arkaly geçýär. Serhetdeş döwletleriň umumy sany boýunça Russiýa dünýä ýurtlarynyň içinde 1-nji orunda durýar. Iň uzyn araçäk çyzyklary Gazagystan, Mongoliýa we Hytaý bilen geçen.

Russiýa gatyşyk tipindäki respublika hasaplanýar, çünki hökümet prezident we parlament tarapyndan bilelikde şekillendirilýär. Konstitusiyasyna görä, Russiýa 85 sany dürli derejedäki çäkleriň Federasiýasy hasaplanýar. Russiýa Federasiýasynyň regionlarynyň

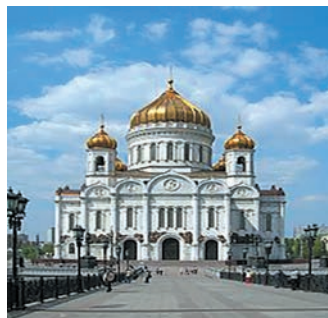
arasynnda respublika, oblast, ülke, awtonom okrug, awtonom oblast we federal ähmiýetli şäherler bar. Baltika deňziniň boýundaky Kaliningrad oblasti Russiýanyň esasy çäginden bölünen ýagdaý ýerleşýän bolup, *eksklaw* geografik ýerleşişe eýe.

Tebigy şerti we resurslary. Russiýa Federasiýasynyň çägi demirgazykdan günorta 4 000 km-dan artyk, günbatardan gündogara bolsa 10 000 km-e golaý aralyga uzap gidýänligi üçin ýurduň tebigy şerti köpdürlidir. Russiýanyň çäginin 70 %-i düzlüklerden ybarat. In uly meýdanlary Gündogar Ýewropa we Günbatar Sibir düzlükleri eýeleýär. Belent daglar (Kawkaz, Altaý, Saýan, Sihote-Alin we başg.) Russiýanyň gündogar we çet günorta böleklerinde ýerleşýär.

Russiýa mineral resurslara in baý döwletlerden biri hasaplanýar. Russiýada nebit, tebigy gaz, kömür, uran, demir magdany, altyn, almaz we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň iri gorlary bar. Russiýanyň ykdysadyýeti üçin, aýratynam, nebit we tebigy gazyň resurslary uly ähmiýete eýe. Nebitiň we gazyň iri kânleri, esasan Günbatar Sibir düzlüginde ýerleşýär.

Russiýa, esasan aram, subarktika we arktika klimat guşaklyklarynda ýerleşýär. Diňe Gara deňziň boýundaky çäk subtropik klimata eýe. Çäginin 70 %-dan artyk bölegi agroklimatyk resurslar bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik we bu ýagdaý oba hojalygyna erbet täsir edýär. Esasy tebigy zolaklary – tundra, taýga, gatyşyk we giň ýaprakly tokaýlar, sähra we tokaý-sähra. Russiýa tokaý we ýer resurslary bilen in gowy üpjün edilen döwletlerden biri.

Russiýa, aýratynam onuň Aziýadaky bölegi, suw we gidroenergetika resurslaryna örän baý.



Moskwadaky Hristos Halasgär buthanasy



Groznydaky «Çeçenistanyň ýüregi» metjidi.



Elistadaky budda ybadathanasy

33-nji surat. Russiýa – köp konfessiýaly ýurt.

Russiýanyň iň iri derýalary – Ýeniseý, Lena, Ob, Amur, Wolga, Sibirde ýerleşýän Baýkal köli Ýer ýüzündäki iň çuň we iň köp süýji suw toplanan köl hasaplanýar.

Ilaty. Russiýa Federasiýasy ilat sany boýunça dünýäde 9-njy orunda durýar. Russiýada 1992–2012-nji ýyllarda ilatyň tebigy kemelişi bolan bolsa, 2013-nji ýyldan başlap ýurtda minimal derejedäki tebigy köpeliş gazanyldy. Ýöne demografik ýagdaý Russiýada durnukly däl. Ilatyň köpelişine daşky migrasiýa duýarly derejede täsir edýär.

Russiýada şäher ilatynyň üleşi 75 %-e ýakyn. Iň iri şäherleri – Moskwa (12 mln. adamdan artyk) we Sankt-Peterburg (5 mln. adamdan artyk). Häzir jemi 15 sany «millioner» şäher bar.

Russiýa Federasiýasy köp milletli döwlet hasaplanýar. Onuň çäginde 100-den artyk ýerli millet we halkyýet wekilleri ýaşayar. Ilatyň milli düzümünde 80 % bölegi ruslara dogry gelyär. Başga milletleriň arasynda tatarlaryň, ukrainleriň, başgyrtlaryň, çuwaşlaryň, çeçenleriň sany 1 mln. adamdan geçýär.

Russiýa köp konfessiýaly döwletdir (33-nji surat). Ýurtdaky iň köp sanly din prawoslaw hristiançylyk hasaplanýar. Ruslardan daşary oňa ukrainler, çuwaşlar, mordwalar, osetinler we başga birnäçe millet wekilleri uýýarlar. Tatarlar, başgyrtlar, Demirgazyk Kawkazdaky köpb halklar yslam dinine degişli. Burýatlar, galmyklar hem-de tuwalylar bolsa buddizm dinine sygynýarlar.

Russiýada ilatyň gürlüginin ortaça görkezijisi ep-esli pes (1 km² -a 8 adam), ilatyň territorial ýerleşiş bolsa örän biendigan. Muňa, esasan klimat şerti uly täsir eden. Ilat köpräk Russiýanyň günbatar we günorta böleginde – şertli ýagdaýda bölünýän «Sankt-Peterburg – Soçi – Irkutsk» üçburçlugynda jemlenen.



1. Russiýa Federasiýasynyň geografik ýerleşişiniň gowy we erbet taraplaryny anyklaň.
2. Russiýada nähili tebigy zolaklar giň ýaýran?
3. Russiýadaky haýsy milletleriň wekilleriniň sany 1 mln. adamdan artyk?
4. Russiýadaky haýsy milletler prawoslaw, yslam we buddizm dinlerine uýýarlar?

31-ş. Russiýa Federasiýasynyň hojalygy



Jemi içerki önüm (JIÖ), senagat, ýangyç-energetika senagaty, metallurgiýa, maşyngurluşyk, däneçilik, demirýol transporty, ykdysady raýonlar.

Russiýa Federasiýasy JIÖ göwrümi boýunça dünýäde 6-njy orunda durýar (2017-nji ý.). Öňki Soýuz ýurtlarynyň arasynda bolsa Russiýa iň iri JIÖ göwrümine eýe. Russiýanyň ykdysadyýeti industrial häsiýete eýe.

Senagaty. Russiýada senagatyň köp pudaklary gowy ösen bolup, ykdysadyýetiniň daýanjy ýangyç-energetika senagaty hasaplanýar. Russiýa nebit gurlary boýunça dünýäde 3-nji orunda, kömür gurlary boýunça 2-nji orunda, tebigy gaz gurlary boýunça bolsa 1-nji orunda durýar. Bir näçe ýyllardan bäri Russiýa nebit we tebigy gaz gazyp almak göwrümi boýunça dünýädäki öňdebaryjy 3 döwletleriň hataryndan ýer alýar. Ýangyjyň umumy eksporty boýunça bolsa Russiýa dünýädäki öňdebaryjy döwlet hasaplanýar. Russiýanyň ýangyç senagatynyň iň esasy raýony Günbatar Sibir hasaplanýar.

Elektrik energiýasy öndürmek boýunça Russiýa dünýäde Hytaýdan, ABŞ-dan we Hindistandan soň dördünji orunda durýar. Elektrik energiýasynyň iň uly bölegi ýylylyk stansiýalarynda öndürilýär (65 %-den artyk), GES-leriň ulşi 16 % -e, AES-leriň ulşi bolsa 18 % -e deň.

Gara metallurgiýa hem Russiýanyň senagatynyň daýanç pudaklaryndan biri. Russiýa dünýäde demir magdanyny gazyp almak boýunça 4-nji orunda, polat eretmek boýunça 5-nji orunda, polat eksporty boýunça 4-nji orunda durýar (2016-y.). Ýylyna 70 mln. tonnadan artyk polat eredilip, 30 mln. tonna golaý bölegi eksport edilýär. Russiýada gara metal öndürmek, esasan, üç iri demir magdany basseýnleri – Kuznesk, Magnitogorsk we Kursk magnit anomaliasyna daýanýar.

Russiýa ýokary derejede ösen reňkli metallurgiýa senagatyna hem eýe. Onuň esasy önümleri – alýuminiý, nikel, mis, altyn, kümüş, sink we gurşun. Şol sanda, alýuminiý we nikel gazyp almak boýunça dünýäde 2-nji orunda, olaryň eksporty boýunça bolsa 1-nji orunda durýar (2016-njy ý.). Altyn gazyp almak ýurt dünýäde 3-nji orunda durýar. Reňkli metallurgiýanyň iň iri kärhanalary Gündogar Sibirde iş alyp barýar (34-nji surat).



34-nji surat. «Norilsk nikel»
kärhanasy.

Munda Ýeniseý we Angara derýalarynda gurlan iri GES-leriň ähmiýeti uly. Maşyngurluşyk senagaty Russiýada köp pudakly düzümi we giň geografiýasy bilen tapawutlanýar. Russiýanyň maşyn gurluşygy awiakosmik tehnika, energetika gurluşlary, wagon, ýeňil we ýük awtomobili, oba hojalyk maşynlary, dürli stanoklary öndürmäge ýöriteleşen. Ýurduň iň uly awtomobil zawody – Tolýatti şäherindäki

«AwtoWAZ» kärhanasy.

Himiýa senagatynyň iň möhüm önümi mineral dökünler hasaplanýar. Ähli görnüşdäki mineral dökünleri öndürmek boýunça Russiýa dünýäde Hytaýdan soňky 2-nji orny eýeleýär (2016-njy ý.).

Oba hojalygy. Russiýa dünýä ýurtlarynyň arasynda iň uly ýer fonduna eýe, ýöne oba hojalygynda peýdalanylýan önümlü ýerler onuň diňe 10 %-den gowrak bölegini düzýär.

Russiýanyň dürli çäkleri oba hojalygynyň ýöriteleşmesi bilen özara tapawutlanýar. Degişli tapawutlar köpräk klimat şertine bagly.

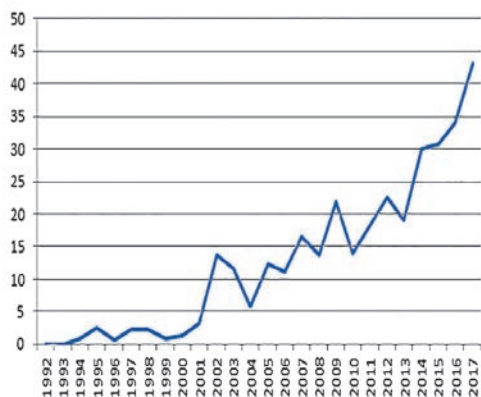
Ekerançylygyň iň möhüm pudagy däneçilikdir. Ol, esasan ýurduň günortasyny we günorta-günbataryny eýeleýän sähra we tokaý-sähra zolaklarynda gowy ösen. Däne ekinleriniň ähli hasyly boýunça Russiýa dünýäniň öňdebaryjy 5 döwletleriniň hataryna girýär we däne, hususan-da, bugdaý eksporty boýunça dünýä möçberinde tapawutlanýar (35-nji surat). Däne ekinlerinden daşary Russiýada gant şugundyry, kartoşka, günebakar, zygyr hem möhüm oba hojalyk ekinleri hasaplanýar.

Maldarçylygyň esasy pudaklary iri şahly maldarçylyk, doňuzdarçylyk, öý guşçulygy hasaplanýar. Demirgazyk çäklerinde sugundarçylyk ösen. Balyk tutmak Bering, Ohota, Ýapon, Barens, Baltika we Kaspi deňizlerinde ösen.

Transporty. Transport ýollarynyň gürlügi ýurduň dürli böleklerinde ýiti tapawutlanýar. Bu ýagdaý tebigy-klimat şerti we ilatyň gürlügi bilen bagly. Demir ýollaryň uzynlygy boýunça Russiýa ABŞ-dan soňky 2-nji orny, elektrikleşdirilen demir ýollarynyň uzynlygy boýunça bolsa dünýäde 1-nji orny eýeleýär. Dünýädäki iň uzyn demir ýol Moskwany Wladiwostok bilen baglaýan Transsibir magistraly hasaplanýar.

Ýurduň käbir çäklerinde, aýratynam, demirgazyk ölkelerinde derýa transportynyň ähmiýeti ýokary. Russiýanyň Ýewropa böleginde Wolga derýasy derýa transporty pudaklarynyň özeni bolup hyzmat edýär. Ol dürli goşantlar we kanallar arkaly Baltika, Oka we Azow deňizleri bilen baglanan.

Russiýanyň 7 şäherinde (Moskwa, Sankt-Peterburg, Nižniý Nowgorod, Samara, Ýekaterinburg, Nowosibirsk we Kazan) metropoliten bar.



35-nji surat. Russiýanyň däne eksporty dinamikasy (1992–2017-nji ý., mln. tonna).

Ykdysady raýonlary. Russiýa Federasiýasy resmi taýdan 11 sany ykdysady raýona bölünýär. Olardan iň irileri Merkezi, Demirgazyk-günbatar, Ural, Wolgaboýy, Günbatar Sibir, Gündogar Sibir, Uzak Gündogar raýonlarydyr. Ýurduň ykdysady raýonlarynyň arasyndaky tapawutlar, esasan tebigy şertler we resurslar hem-de taryhy ösüş aýratynlyklary bilen bagly.



1. Russiýanyň senagatynyň we bütin ykdysadyýetiniň esasyny haýsy pudak düzýär?
2. Russiýadaky esasy oba hojalyk ekinleri hataryna nämeler girýär?
3. Sudury kartada metropoliten bar bolan Russiýanyň şäherlerini bellik ediň.
4. Russiýanyň ykdysady raýonlarynyň arasyndaky tapawutlar nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?



6-NJY BAP. AZIÝA ÝURTLARY

32-§. Aziýa kontinentiniň geografik ýerleşşi, araçäkleri we syýasy kartasy



Aziýa, kontinent, täze garaşsyz döwletler, ada döwletler, içki kontinental döwletler, respublika, monarhiýa, federatiw döwletler.



36-njy surat. Aziýanyň geografik ýerleşşi.

Dünýäniň iň iri kontinentiniň Aziýa diýlip atlandyrylmagy onuň geografik ýerleşşi bilen bagly. Gadymy assuriýalylaryň dilinde ol «Günň çykmagy», ýagny «gündogar» manysyny aňladýar.

Aziýanyň adalar bilen bilelikdäki umumy meýdany 43,4 mln. km² (Russiýanyň Aziýadaky bölegi bilen). Ilaty 4,5 mlrd. adamdan artyk, ýagny Aziýada adamzadyň 60 %-i diýen ýaly ýaşaýar (2018-nji ý.).

Aziýa ekwatora görä, esasan, Demirgazyk, baş meridiana görä bolsa, esasan, Gündogar ýarym şarda ýerleşýär (36-njy surat).

Aziýa kenarlary dört okeanyň suwlary bilen ýuwulýan ýeke-täk kontinentdir. Ony demirgazykda (Russiýanyň çägi) Demirgazyk Buzly, günortada Hind, gündogarda Ýuwaş okean, günbatarda Atlantik okeany basseýnine degişli Orta we Gara deňizler gurşaýar.

Aziýanyň syýasy kartasynda, Russiýany hasaba almanda, 47 garaşsyz döwlet bar. Bu döwletleriň köpüsi Ikinji Jahan urşundan soňky döwürde syýasy garaşsyzlygyny gazanan. Kontinentiň iň ýaş döwletleriniň hataryna 1991-nji ýylda garaşsyzlygyny gazanan Özbegistan, Gazagystan, Türkmenistan, Täjigistan, Gyryzystan, Azerbaýjan, Gruziýa, Ermenistan hem-de 2002-nji ýylda garaşsyz döwlete öwrülen Gündogar Timor girýär.

Aziýa döwletleri çäginä meýdanyna görä bir-birinden ep-esli tapawutlanýar. Russiýa, Hytaý, Hindistan we Gazagystan dünýäniň 10 sany

iň iri döwletleriniň hataryna girýär. Ýene 4 döwlet – Saud Arabystanynyň, Indoneziýanyň, Eýranyň we Mongoliýanyň meýdany 1 mln. km²-dan uly. Şonuň ýaly-da, çägi 500 müň km²-dan uly bolan Pakistan, Türkiýe, Owganystan, Mýanma, Ýemen we Tailand hem uly ýurtlar hasaplanýar. Şunuň bilen birlikde, Aziýada meýdany 1 müň km²-dan kiçi bolan 3 döwlet bar – Bahreýn, Singapur we Maldiv Respublikasy. Umuman alanda bolsa, Aziýada Ýewropa garanda çägi uly bolan döwletler köp.

Aziýa döwletleriniň aglabasynda deňze gönüden-göni çykmak mümkinçiligi bar. Olaryň käbirleri (meselem, Türkiýe, Malaýziýa, Singapur, Koreýa Respublikasy) gatnawly deňiz ýollarynyň we bogazlaryň boýunda ýerleşýär. Kontinentiň döwletlerinden 9-y adalarda ýerleşýär – Indoneziýa, Filippin, Gündogar Timor, Singapur, Ýaponiýa, Şri-Lanka, Maldiv Respublikasy, Kipr we Bahreýn.

Şunuň bilen birlikde Aziýada 13 döwlet gury ýeriň içersinde ýerleşýär. Olardan ýedisi öňki Soýuzyň düzüminden bölünip çykan ýaş garaşsyz döwletler. Dünýäniň içki kontinental döwletlerinden iň iri ikisi (Gazagystan we Mongoliýa) hut Aziýada ýerleşýär.

Kontinentdäki 47 döwletden 34-si respublika, 13 sanysy monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Aziýada dünýäniň 5 absolýut monarhiýalaryndan 4 -si (Saud Arabystany, Umman, Katar, Bruneý) ýerleşýär.

Dolandyryş-çäk taýdan Aziýadaky 7 döwlet federatiw gurluşyna eýe – Hindistan, Pakistan, Mýanma, Yrak, Malaýziýa, Nepal we Birleşen Arap Emirlikleri.

Aziýa döwletleri 5 subregiona bölünýär. Bular: Merkezi, Günorta-günbatar, Günorta, Günorta-gündogar we Gündogar Aziýadyr. Özbekistan, Gazagystan, Gyrgyzstan, Türkmenistan we Täjigistan Respublikalary Merkezi Aziýa subregionyny düzýär.



1. Aziýanyň syýasy kartasyndaky iň ýaş döwletler haýsy?
2. Kartadan Aziýadaky haýsy ada döwletleriň uly, haýsylaryň kiçidigini anyklaň.
3. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde gury ýeriň içersinde ýerleşýän Aziýa döwletlerini anyklaň.

33-§. Aziýa ýurtlarynyň tebigy resurslary we ilaty



Mineral, suw, agroklimatik, tokaý resurslary, suwarymly ekerançylyk, işläp bejerilýän ýerler, ilatyň ýerleşşi, tebigy köpeliş, urbanizasiýa, günorta ýewropeoidler, mongoloidler, din.

Tebigy şerti we resurslary. Aziýa döwletleriniň aglabasy mineral baýlyklar bilen gowy üpjün edilen. Dünýä nebit gorlarynyň 70 %-i, gazyň 80 %-den artygy, kömrüň 50 %-den köpi Aziýanyň paýyna dogry gelýär. Nebit we tebigy gaza Pars aýlagy we onuň kenarlary, Kaspi deňzi, Turan düzlügi, Günorta-gündogar Aziýanyň deňiz ýalpaklyklary baý. Hytaýdaky, Hindistandaky, Gazagystandaky gadymy platformalaryň çäginde iri daşkömür, demir, marganes, hrom we dürli reňkli metal kánleri ýerleşýär. Günorta-gündogar Aziýa ýurtlarynda dünýäniň iň iri galaýy kánleri «galaýy kemerini» emele getirýär.

Aziýada başga görnüşdäki tebigy resurslaryň (suw, ýer, agroklimatyk) territorial ýaýramagynda uly tapawutlar bar. Suw resurslary bilen gowy üpjün edilen çäkler (mysal üçin, Günorta-gündogar Aziýa döwletleri) bilen birlikde, uç-gyraksyz gurakçyl çöller hem bar.

Uly tapawutlar tebigy çyglylyk, işläp bejerilýän (sürülýän) ýerler ýaly resurslaryň paýlanyşynda-da görünýär. Aziýadaky köp döwletlerde ýer resurslary (ilki bilen, ekin meýdanlary) ýetişmeýär, iri dag massiwleri, gurakçyl çöller giň ýaýranlygy, ilatyň gürlügi ýokary bolanlygy üçin işläp bejerilýän meýdanlar ep-esli çäklendirilen. Aziýanyň çäginde günün yssysy, onuň ýylylyk mümkinçilikleri ösümlikleriň wegetasiýa möwsüminiň uzak, hatda ýylboýy dowam etmegine mümkinçilik berýär. Emma tebigy çyglylyk kontinentde biendigan paýlanan.

Bu ýagdaý gadymdan Aziýa ýurtlarynda her damja suwdan önümlü peýdalanmaga ündäpdir we bu kontinenti emeli suwaryş ekerançylygynyň ilki dörän ýerine öwürpdir. Taryhy maglumatlar Merkezi Aziýada, Günorta we Günorta-günbatar Aziýada suwarymly ekerançylyk medeniýetiniň 4–5 müň ýyllar öň şekillenendigini tassyklaýar. Ýer yüzündäki ähli suwarylýan ýerleriň 3/4 bölegi Aziýa ýurtlarynyň paýyna dogry gelýär. Suwarylýan ýerleriň ululygyna görä dünýäde Hytaý birinji, Hindistan bolsa ikinji orunda durýar.

Ilaty. Aziýa ilaty iň köp bolan kontinent hasaplanýar. Regionda 4,5 mlrd. adamdan artyk, ýagny dünýä ilatynyň 60 % -i diýen ýaly ýaşaýar (2018-nji ý.).

Aziýada, galyberse-de dünýä döwletleriniň arasynda ilat sany taýdan aýratyn tapawutlanýan döwletler Hytaý we Hindistan hasaplanýar. Olaryň ilaty, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, degişlilikde, 1 mlrd. 394 mln. we 1 mlrd. 371 mln. adama deň bolan. Diýmek, Hytaýda we Hindistanda Aziýanyň ilatynyň 61%, ýagny bütin adamzadyň 36 %-i ýaşaýar.

Ilat sany taýdan, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Hytaýdan we Hindistandan soňky öňdebaryjy orunlary Indoneziýa (265 mln. adam), Pakistan (201 mln. adam), Bangladeş (166 mln. adam), Ýaponiýa (126 mln. adam), Filippin (107 mln. adam), Wýetnam (95 mln. adam), Eýran (82 mln. adam) we Türkiýe (81 mln. adam) ýaly döwletler eýeleýär.

Aziýanyň ilaty häzirki basgançakda, umumy alanda, ýylyna 1–1,1 % artýar. Emma ilatyň köpeliş depginleri döwletlerde dürlüçe. Ýaponiýada, Demirgazyk we Günorta Koreýada, Hytaýda, Singapurda, Tailandda, Gruziýada, Ermenistanda, Kiprde ilatyň tebigy köpelişi ep-esli pes (ýyllyk hasapda 0,5 %-den geçmeýär). Şunuň bilen birlikde, Yrak, Ýemen, Täjigistan, Owganystan, Gündogar Timor döwletlerinde tebigy köpeliş depginleri örän ýokary (ýylyna 2,5–3 %).

Aziýanyň umumy urbanizasiýa görkezijisi XXI asyryň ilkinji ýyllaryna çenli Afrika garanda-da pes bolup, 30 %-e ýetmeýärdi. Emma 2018-nji ýyla gelip, bu görkeziji sebit boýunça 50 %-e artdy. Şeýle ýiti özgeriş, köp taýdan Hytaýda ahyrky ýyllarda şäherleşme prosesiniň çaltlanmagy bilen bagly. Soňky 15–20 ýylda bu döwletiň urbanizasiýa derejesi 2 esse artyp, dünýä boýunça ortaça görkezijiden geçdi. Urbanizasiýa derejesi, aýratynam, Singapur, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Ysraýyl ýaly senagatlaşan döwletlerde hem-de Günorta-günbatar Aziýanyň nebiti gazyp alýan ýurtlarynda örän ýokary (85–100 %). Owganystanda, Täjigistanda, Şri-Lankada, Nepalda, Kambodjada, Mýanmada, Gündogar Timorda bolsa urbanizasiýa görkezijisi 20–30 % aralygynda.

Aziýanyň ilaty territorial taýdan biendigan ýerleşýär. Muňa tebigy şert, aýratynam, klimat we suw resurslary faktorlary uly täsir eden. Aziýanyň ilat iň gür ýerleşýän bölekleri Beýik Hytaý düzlügi, Hind-Gang pesligi,

Hindistan ýarymadasy, Ýapon we Filippin adalary, Koreýa ýarymadasynyň günorta, Ýawa adasy hasaplanýar. Şol bir wagtda, Arabystan ýarymadasy, Gobi we Taklamakon çölleri, belent dagly ülkelerde ilatyň gürlügi gaty pesdir.

Aziýa ähli iri dinler – buddizmiň, hristiançylygyň, yslamyň, induizmiň, konfusianlygyň, musaýylygyň, sintoizmiň ilki dörän ýeri hasaplanýar we bu kontinentde taryhy taýan dinleriň özboluşly geografiýasy şekillenen. Günorta-günbatar we Merkezi Aziýa, Pakistan, Bangladeş, Maldiv Respublikasy ýaly Günorta Aziýa hem-de Indoneziýa, Malaýziýa, Bruneý ýaly Günorta-gündogar Aziýa döwletlerinde yslam dini esasy ähmiýete eýe. Hindi-Hytaý ýarymadasyndaky döwletler, Mongoliýada, Şri-Lankada we Butanda buddistler köpçüligi düzýär. Ermenistanda, Gruziýada, Kiprde, Filippinde, Gündogar Timorda hristiançylygyň dürli mezhepleri öňdebaryjy. Ýerli dinlerden Hindistanda we Nepalda induizm, Hytaýda konfusianlyk we daosizm, Ýaponiýada sintoizm, Ýsraýylda bolsa iudaizm giň ýaýran.



1. Aglaba Aziýa ýurtlarynda ýer resurslary ýetmezçiliginiň sebäplerini düşündiriň.
2. Náme üçin Aziýada ekerançylyk, esasan suwaryş esasynda ösýär?
3. Ilatyň tebigy köpelişi örän ýokary we ep-esli pes derejede bolan Aziýa ýurtlaryna mysallar getir. Şeýle geografik tapawutlar haýsy faktorlara bagly?
4. Aziýanyň dürli sebitlerinde we döwletlerinde haýsy dinler ýaýran? Náme üçin Aziýa kontinenti dünýä dinleriniň taryhyda aýratyn orun tutýar?

34-Ş. Aziýa ýurtlarynyň ykdysady ösenligi



Sosial-ykdysady ösüş, jemi içerki önüm (JIÖ), «Uly ýedilik» topary, «göçürilen kapitalizm döwletleri», täze industrial döwletler, industrial-agrar döwletler, agrar-industrial döwletler, agrar döwletler.

Aziýa ýurtlary diňe bir tebigy şerti we resurslary, ilatyň köpelişi we düzümi taýdan däl, eýsem sosial-ykdysady ösenligi nukdaýnazaryndan hem bir-birinden ep-esli tapawutlanýar. Olar ykdysady ösenligine we hojalygynyň ýöriteleşmesine görä birnäçe topara bölünýär.

1. Ýaponiýa – «Uly ýedilik» toparyna girýän ýeke-täk Aziýa ýurdy. Ýaponiýa JIÖ göwrümi boýunça dünýäniň dördünji döwleti hasaplanýar

(2017-nji ý.). Ykdysadyýeti innowasion tehnologiýalara esaslanan önümçilik pudaklaryna ýöriteleşen. Ilatyň durmuş derejesi babatda Ýaponiýa dünýäniň öňdebaryjy döwletlerinden biri.

2. Ysraýyl – «göçürilen kapitalizm» tipindäki ösen döwlet. Ilatyň jan başyna JIÖ göwrümi boýunça Aziýadaky öňdebaryjy döwletlerden biri. Ysraýylyň ykdysadyýeti, ilkinji nobatda, ýokary tehnologiýalara daýanýan maşygurluşygyň dürli pudaklaryna ýöriteleşen.

3. Hytaý we Hindistan – tebigy resurslar, ilat sany we JIÖ göwrümi boýunça uly mümkinçiliklere eýe daýanç ösýän ýurtlar. Olar soňky 15–20 ýylda ykdysadyýeti çalt ösýän döwletlere öwürldi. Häzirki wagtda Hytaý JIÖ göwrümüne görä dünýäde birinji, Hindistan bolsa üçünji orny eýeleýär. Emma ilatyň jan başyna hasaplananda ykdysady görkezijileri, aýratynam, Hindistanda, entek ösen döwletler derejesinden birneme pes. Sosial ösüş babatda-da iki döwlete mahsus derwaýys meseleler bar.

4. Aziýanyň täze industrial döwletleri – Koreýa Respublikasy, Singapur, Malaýziýa, Tailand. 1980-nji ýyllardan bäri amala aşyrylan çuň ykdysady özgertmeler sebäpli bu döwletler sosial-ykdysady ösüşinde ýiti rowaçlyklary gazandylar. Koreýa Respublikasy we Singapur ahyrky wagtda köp halkara guramalar tarapyndan ösen döwletler hataryna girizilýär. Täze industrial döwletleriň ykdysadyýeti mikroelektronika, elektrotehnika, awtomobil gurluşygy, gämigurluşyk ýaly maşygurluşyk pudaklaryna ýöriteleşen. Täze önümçilik we informasion-kommunikasiýa tehnologiýalaryny döretmekde we eksport etmekde-de bu topardaky döwletler uly üstünlikler gazanan.

5. Iri industrial-agrar döwletler – Indoneziýa, Pakistan, Filippin, Türkiýe, Eýran. Bu döwletler meýdany we ilat sany boýunça iri hasaplanyp, uly tebigy we zähmet resurs kuwwatyna eýe. Bu döwletleriň ykdysadyýeti ýeňil, azyk, dag-magdan senagaty, maşygurluşygyň käbir pudaklary hemde köp pudakly oba hojalygyna ýöriteleşen. JIÖ-iň göwrümi boýunça olar dünýäniň öňdebaryjy 30 döwleti hataryna girýär, emma ilatyň jan başyna dogry gelýän görkezijileri birneme pesräk (aýratynam, Pakistanda, Filippinde we Indoneziýada).

6. Nebiti eksport edýän ýurtlar – Pars aýlagy arap döwletleri we Bruneý. Bu ýurtlar häzirki wagtda ilatyň jan başyna JIÖ-iň derejesine görä, diňe bir Aziýa däl, eýsem bütin dünýä möçberinde öňdebaryjy orun-

larda durýar. Munuň esasy sebäbi nebiti eksport etmegiň hasabyna düşýän uly girdeji we ilat sanynyň beýlekilerden azlygy (Saud Arabystanyny hasaba almanda). Ahyrky ýyllarda Pars aýlagy arap döwletlerinde himiýa, metallurgiýa ýaly senagat pudaklary, turizm, tranzit söwda, bank-maliýe sektory hem gowy ösüp barýar.

7. Geçiş ykdysadyýetindäki döwletler – Merkezi Aziýa we Kawkaz döwletleri, Mongoliýa. Bu döwletleriň ykdysadyýeti industrial-agrar häsiýete eýe bolup, esasan çig mal bilen üpjün edýän pudaklara (nebit-gaz senagaty, dag-magdan senagaty, köp pudakly oba hojalygy) ýöriteleşen. Nebiti we gazy uly göwrümde eksport edýän Gazagystanyň, Türkmenistanyň we Azerbaýjanyň ykdysady görkezijileri topardaky başga döwletlere garanda ýokaryrak.

8. Turizm we hyzmatlar ugruna ýöriteleşen döwletler – Kipr, Liwan, Maldiw Respubikasy. Bu territorial taýdan kiçi, baý rekreasion resurslara eýe döwletleriň sosial-ykdysady ösüşi häzirki şertde turizm hem-de hyzmatlar ugry, aýratynam, bank-maliýe sektory bilen bagly.

9. Haýal ösýän agrar-industrial döwletler. Bular: Wýetnam, Kambodja, Bangladeş, Şri-Lanka, Yrak, KHDR we başga ýurtlar bolup, esasan, oba hojalygy, dag-magdan, ýeňil ýa-da azyk senagatyna ýöriteleşen.

10. Ykdysadyýeti iň yzagalak agrar döwletler – Owganystan, Nepal, Ýemen, Mýanma, Gündogar Timor, Laos, Butan. Olarda senagat örän pes ösen, şonuň ýaly-da, oba hojalygynda zähmet öndüriligi ep-esli pesdir.

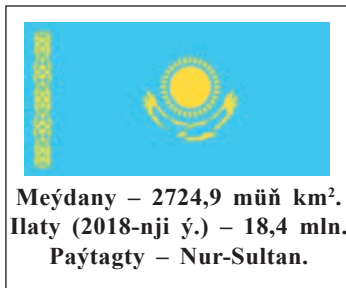


1. Ýaponiýanyň sosial-ykdysady ösüş nukdaý nazaryndan nähili özboluşly taraplary bar?
2. Aziýa ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi taýdan toparlara bölmekde Hytaý we Hindistan aýratyn topar hökmünde tapawutlanmagynyň sebäbini düşündiriň.
3. Özbekistan Aziýa döwletleriniň nähili ykdysady toparyna degişli? Şol döwletler toparynyň düzümini we sosial-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.
4. Aziýanyň haýsy döwletleri iň yzagalak agrar tipdäki ykdysadyýete eýe?

35-§. Gazagystan Respublikasy



Ykdysady geografik ýerleşiş, ýiti kontinental gurakçyl klimat, mineral resurslar, milli düzüm, köp pudakly senagat, düme we suwarymly ekerançylyk, däneçilik.



Meýdany – 2724,9 müň km².
Hlaty (2018-nji ý.) – 18,4 mln.
Paýtagty – Nur-Sultan.

Gazagystan Merkezi Aziýada territorial taýdan iň iri döwlet bolup, dünýä ýurtlarynyň içinde meýdany boýunça 9-njy orny eýeleýär. Ol baş döwlet – Russiýa, Hytaý, Özbegistan, Gyrgyzstan we Türkmenistan bilen serhetdeş. Gazagystanyň Russiýa bilen döwlet araçägi (7 548 km) uzynlygy boýunça dünýäde ABŞ we Kanada arasyndaky araçäkden soňky 2-nji orun-

da durýar. Ýurt günorta-günbatarda Kaspi deňzi bilen serhetdeş.

Gazagystanyň ykdysady geografik ýerleşişiniň esasy aýratynlyklary Aziýa we Ýewropa döwletlerini baglaýan demirýol we awtomobil magistrallarynyň geçýänligi, Kaspi deňzine utgaşanlygy, Russiýa we Hytaý ýaly iri döwletlere serhetdeşligi bilen kesgitlenýär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan unitar döwlet bolup, 14 welaýatdan we 3 respublika ähmiýetli şäherden (Nur-Sultan, Almaty, Şimkent) ybarat.

Tebigy şerti we resurslary. Gazagystanyň relýefinde düzlükler höküm sürýär, dag gerişleri diňe respublikanyň günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Merkezi çäkleriniň relýefi bolsa güýçli dilkawlanan ýasy daglykdan ybarat. Gazagystan gazylyp alynýan peýdaly zatlar dünýädäki iň baý döwletlerden biri. Ýurt ýangyç, magdanly we magdan däl resurslarynyň uly gorlaryna eýe. Nebitiň we tebigy gazyň iri känleri Kaspi deňzine golaý çäklerde, daşkömrüň esasy gorlary (Karaganda, Ekibastuz basseýnleri) bolsa merkezi böleginde ýerleşýär. Gazagystanyň merkezi we gündogar çäkleri demir, marganes, hrom, uran, mis, wolfram, sink, gurşun we başga metallaryň uly gorlaryna eýe. Magdan däl mineral baýlyklardan fosforit we kükürt aýratyn üns bererlikdir.

Gazagystanyň klimaty aram ýiti kontinental we gurakçyl, gýşda demirgazyk çäklerinde howanyň temperaturasy –50 °C-dan hem pes bolýar.



37-nji surat. Gazagystan Respublikasy paýtagtynyň – Nur-Sultan şäheri.

Gurakçyl klimat sebäpli Gazagystanyň çäksiz düzlüklerinde sähra, ýarymçöl we çöl tebigy zolaklary şekillenen.

Ygallaryň azlygy, çäginin aglaba bölegini çöllere eýelänligi ýurduň uly böleginde suw resurslarynyň ýetmezçiligini getirip çykaran. Esasy derýalary hasaplanýan Irtyş, Ili, Syrderýa, Ural respublikanyň çet böleklerinden akyp geçýär, doýunýan çeşmeleri bolsa goňşy

ýurtlaryň çäginde ýerleşýär.

Ilaty. Gazagystanyň ilaty 18,4 mln. adam (2018-nji ý.). Ilatyň tebigy köpelişi Merkezi Aziýadaky başga döwletlere garanda pesräk bolup, ýylyna ortaça 1,5 %-den artygrak.

Urbanizasiýa derejesi 57 % -e deň (2018-nji ý.). Häzirki wagtda 3 «millioner» şäher bar: Almaty (ýurduň iň iri şäheri), Nur-Sultan (37-nji surat) we Şimkent.

Ilatyň gürlüginin ortaça görkezijisi Gazagystanda örän pes bolup, 7 km² /adam töwereginde. Ilat respublikanyň günortasyndaky suwarymly ekerançylyk ösen derýa jülgelerinde we dagetek düzlüklerinde hem-de ýurduň demirgazygyndaky senagatlaşan çäklerinde birneme gürräk ýerleşýär.

Ilatynyň milli düzümi ep-esli çylşyrymly. Ilatyň 67,5 % -ini düzýän gazaklardan daşary, ýurtda ruslar (20 %), özbekler (3 %), ukrainler (1,5 %), uýgurlar (1,5 %) we başga milletleriň wekilleri bar (2018-nji ý.). Ruslar we ukrainler demirgazyk we gündogar çäklerde giň ýaýran bolsa, özbekler, esasan respublikanyň günortasyndaky Türküstan welaýatynda ýaşayarlar.

Ykdysadyýeti. Gazagystan Merkezi Aziýadaky 5 döwletiň içinde ykdysady kuwwaty taýdan öňdebaryjy hasaplanýar, aýratynam senagat ugurundaky görkezijileri ep-esli ýokary. Senagatyň esasy pudaklary hataryna nebit-gaz, kömür, gara we reňkli metallurgiýa, himiýa we maşyngurluşyk girýär (38-nji surat). Gazagystan nebit gazyp almak göwrümi boýunça dünýäniň öňdebaryjy 20 döwletleriniň hataryna, kömür, mis, sink gazyp almak boýunça bolsa birinji onluga girýär. Gazagystan 2009-njy ýyldan

bäri uran gazyp almak boýunça dünýäde birinji orny eýeläp gelyär we ol dünýä boýunça jemi gazylp alynýan uranyň 40 % -e ýakyn bölegini berýär. Elektrik energiýasynyň 90 % -inden artyk bölegi ÝES-lerde öndürilýär.

Ekerançylygyň baş pudagy däneçilik. Ol, aýratynam demirgazyk welaýatlaryndaky düme ýerlerde gowy ösen. Günorta welaýatlarda ekerançylyk suwaryşyň kömeginde ösdürilip, bu ýerde onuň esasy pudaklary gök ekerançylyk, şalyçylyk, bakjaçylyk hasaplanýar. Maldarçylygyň öňdebaryjy pudaklary: goýundarçylyk, iri şahly maldarçylyk, gylýalçylyk, düýedarçylyk.



38-nji surat. Balhaş şäherindäki dag-metallurgiýa kombinaty.



1. Gazagystanyň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatly taraplary nämelerden ybarat?
2. Gazagystanyň senagatynyň we oba hojalygynyň ýöriteleşmesine ýurduň tebigy şerti we resurslary nähili täsir edýär?
3. Respublikanyň ilatynyň milli düzüminiň aýratynlyklaryny häsiýetlendirip beriň.
4. Näme sebäpden Gazagystanyň merkezi çäklerinde ilatyň gürlügi örän pes?

36-§. Gyryzystan Respublikasy



Týanşan daglary, dag aralygyndaky jülgeler, dag-magdan senagaty, Kumtor käni, gidroenergetika, dag-ýaýla maldarçylygy, turizm, Yssyköl.



**Meýdany – 199,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 6,2 mln.
Paýtagty – Bişkek.**

Gyryzystan Ýewraziýa materiginiň orta böleginde, esasan, Týanşan dagly ülkesiniň çäginde ýerleşýän bolup, Dünýä okeanyna çykmak mümkinçiligine eýe däl. Ol demirgazykda Gazagystan, günbatarda Özbegistan, günortada Täjigistan, gündogarda Hytaý bilen serhetdeş.

Ýurduň ykdysady geografik ýerleşişini ep-esli amatsyz hasaplanýar, çünki halkara ähmiýete eýe transport magistrallary onuň çäginde geçmeýär diýen ýalydyr. Bu ýagdaý

Gyryzystanyň çylşyrymly relýef şerti bilen baglydyr.

Gyryzystan – parlamentar respublika. Dolandyryş-çäk gurluşy 7 welaýat we 2 respublika ähmiýetli şäherden (Bişkek we Oş) ybarat. Paýtagty – Bişkek şäheri, ýurduň demirgazykda, Çuý derýasynyň jülgesinde ýerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary.

Gyryzystanyň tebigatynyň esasy aýratynlygy onuň daglylygy hasaplanýar. Ýurduň çäginde 90 % -ini diýen ýaly dag ulgamlary eýeleýär (39-njy surat). Gyryzystanyň Hytaý bilen araçäginde Týanşan daglarynyň iň beýik nokady – Ýeňiş depesi (7439 m) ýerleşýär (40-njy surat).

Gyryzystanyň esasy ýerasty baýlyklary altyn, surma, simap, wolfram, uran, galaýydan ybarat. Ýangyç resurslary, esasan ýurduň günortasyndaky kömür känleri bilen çäklenen. Umuman alanda, Gyryzystan ýangyç gorlary bilen pes derejede üpjün edilen hem-de degişli zerurlyklaryny importyň hasabyna kanagatlandyrýar.

Týanşan daglarynda iri buzluklaryň barlygynyň hasabyna Gyryzystan derýalara we köllere baý bolup, suw-energetika resurslary bilen gowy üpjün edilen. Bu ýagdaý respublika üçin uly ykdysady ähmiýete eýedir. Iň uly derýalary Naryn, Çuý we Talas, iň uly köli bolsa Yssyköldür (41-nji surat).

Ilaty. Gyryzystanyň ilaty dagly relýef şertinde örän biendigan ýerleşýän bolup, aglaba bölegi dag aralygyndaky jülgelerde ýaşaýar. Fergana we Çuý jülgelerinde ilat gür ýaşaýar. Bu çäklerdäki ekerançylyk üçin amatly tebigy şerti bilen bagly.



40-njy surat. Ýeňiş depesi (7439 m.)

Ilatyň 30 %-den köpräk bölegi şäherlerde ýaşaýar, galan bölegi bolsa oba ilatyna dogry gelýär. Ýurduň iň iri şäheri – Bişkekiň ilaty 2017-nji ýylda 1 mln. adamdan geçdi. Iriligi taýdan ýurduň ikinji şäheri hasaplanýan Oşda 260 müň adamdan köpräk ilat ýaşaýar (2018-nji ý.).



39-njy surat. Gyryzystan Respublikasynyň çäginde kosmik fotosuraty.



41-nji surat. Yssyköl.

Ilatynyň milli düzüminde gyrgyzlaryň ülşi 75 % töwereginde bolsa, 15 % -e ýakyn bölegini özbekler düzýär. Özbekler, esasan, Gyryzystanyň respublikamyza goňşy günorta çäklerinde ýaşaýar. Şonuň ýaly-da, ruslar, dunganlar, uýgurlar we täjikler hem ilatyň etnik düzüminde möhüm orna eýe.

Ykdysadyýeti. Gyryzystanyň ykdysadyýetinde oba hojalygy senagata garanda köpräk ähmiýete eýe bolanlygy üçin, respublika agrar-industrial döwlet hasaplanýar.

Senagaty häzirk wagtda, esasan dag-magdan pudagyna ýöriteleşen. Iň möhüm senagat önümi altyn hasaplanýar we ol ýurduň eksportynyň iň uly bölegini düzýär. Gyryzystan öňki Soýuz döwletleriň arasynda altyn gazyp almak göwrümi boýunça Russiýadan we Özbekistandan soňky 3-nji orunda durýar. Altyn, esasan, Merkezi Týanşanyň belent daglarynda ýerleşýän Kumtor káninden gazyp alynýar. Ol dünýädäki 10 sany iň iri altyn kánlerinden biri hasaplanýar.

Senagatyň başga pudaklaryndan ýeňil, azyk, maşyngurluşyk we kömür senagatlary uly ähmiýete eýe. Elektroenergetika Gyryzystanda, esasan GES-lere daýanýar. Iň iri GES-ler Naryn derýasynda gurlan.

Esasy oba hojalyk ekinleriniň hataryna bugdaý, pagta, kartoşka, gök önüm, günebakar, temmäki girýär. Ekerançylyk jülgelerde ösen. Gyryzystan daglary bol hasylly ýaýlalara baý bolanlygy sebäpli (42-nji surat) respublikada maldarçylygyň goýundarçylyk, geçiçilik, iri şahly maldarçylyk, gylýalçylyk ýaly pudaklary gowy ösen.

Ýurduň ykdysadyýetinde turizm hem möhüm ähmiýete eýe. Ýylyna respublika 3 milliondan artyk daşary ýurtly syýahatçylar gelýärler. Olaryň esasy bölegi Yssykölüň töwereginde dynç almak üçin gelýär.



42-nji surat. Gyryzystanyň dag ýaýlalary.



1. Gyryzystanyň ykdysady geografik ýerleşişine baha beriň.
2. Gyryzystanyň we Gazagystanyň tebigy şertini we resurslaryny deňeşdirip, tebigy

geografik tapawutlarynyň ykdysadyýetiň ösüşine we ýöriteleşmesine nähili täsir edýändigini düşündiriň.

3. Gyrgyzystanyň haýsy çäklerinde özbekler giň ýaýran?

4. Gyrgyzystandaky iň möhüm senagat we turistik obýektleri aýdyň.

37-§. Türkmenistan Respublikasy



Kaspi deňzi, Garagum çöli, Köpetdag, ýangyç resurslary, Garagum kanaly, ahalteke atlary, «Awaza» turistik zonasy.



Meýdany – 491,2 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 5,9 mln.
Paýtagty – Aşgabat.

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günorta-günbatar böleginde ýerleşýär. Demirgazykda Gazagystan, demirgazyk-gündogarda Özbekistan, günorta-gündogarda Owganystan, günortada Eýran bilen serhetdeş. Türkmenistan günbatarda Kaspi deňzine utgaşýar.

Türkmenistanyň ykdysady geografik ýerleşşi amatly, çünki onuň çäginde Merkezi we Günorta-günbatar Aziýa döwletlerini baglaýan demirýol we awtomobil magistrallary geçen. Ýurt Kaspi deňzi arkaly Russiýa we Kawkaz döwletleri bilen baglanan.

Türkmenistan – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan 5 welaýat we 1 respublika ähmiýetli şäherden ybarat. Paýtagty – Aşgabat şäheri Köpetdag dag ulgamynyň eteginde ýerleşýär (43-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Türkmenistanyň çäginde, esasan giň düzlüklere eýeleşýär we onuň 80 % -iden gowragy Garagum çölüne dogry gelýär. Daglar diňe günorta we gündogar araçäkýaka çäklerinde ýerleşýär. Iň belent nokady – Özbekistan bilen araçäkde Köýtendag ulgamynda ýerleşýän Beýik Türkmenbaşy (Özbekistanda Aýrybaba diýlip atlandyrylýar) degesi (3 137 m.). Günorta dag we dagetek çäkleri seýsmik aktiwligi bilen tapawutlanýar. Aşgabatda 1948-nji ýylyň 9-njy oktýabr güni bolan ýer titremesi sebitde XX asyrdaky iň heläkçilikli ýer titremelerinden biri hasaplanýar.

Türkmenistanyň iň möhüm mineral baýlyklary tebigy gaz, nebit we dürli himiki duzlardan ybarat. Aýratynam tebigy gaz gurlary Türkmenistan üçin örän uly ykdysady ähmiýete eýe. Respublika gaz gurlary boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 4-nji orunda durýar. Kaspi deňziniň boýunda

nebit we gaz kánlerinden daşary iri duz kánleri bar.

Türkmenistanda çölli düzlükler uly meýdany eýeleýänligi üçin ýurt suw re-surslaryna baý däl. Respublikanyň iň iri suw çeşmesi Amyderýa hasaplanýar. Amyderýadan suw alýan Garagum kanaly (Garagumderýa) dünýädäki iň uzyn su-waryş kanalydyr.



43-nji surat. Aşgabat şäheri.

Ilaty. Türkmenistan Merkezi Aziýada ilat sany taýdan ahyrky orny eýeleýär. Ilat sany we onuň territorial ýerleşişini ýurduň tebigy geografik aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Ilat, esasan Amyderýa, Murgap we Tejen derýalarynyň jülgelerinde, Köpetdagyň etegindäki düzlükde we Kaspi deňziniň kenarynda ýerleşýär.

Türkmenistanyň ilatynyň ýarysý şäher ýerlerinde ýaşaýar. Aşgabat şäheriniň ilaty 900 müň adamdan artyk. Paýtagtdan daşary, Türkmenabat, Daşoguz, Mary, Türkmenbaşy şäherleri respublikanyň iň uly şäherleri hasaplanýar.

Ilatynyň milli düzüminde türkmenleriň üleşini 85 %-dan ýokary bolup, ilatyny 10 %-a ýakyn bölegini özbekler düzýär. Özbekler, esasan Daşoguz we Lebap welaýatlarynda ýaşaýar.

Ykdysadyýeti. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň esasyny köppudakly ýangyç-energetika we himiýa senagaty düzýär. Türkmenistan tebigy gazy gazyp almak we eksport etmek boýunça dünýäniň öňdebaryjy 10 ýurtlarynyň hataryna girýär. Nebit we nebiti gaýtadan işleýän senagaty hem Türkmenistanda gowy ösen. Respublikada elektrik energiýasy diňe ÝES-lerde öndürilýär.

Türkmenistanyň himiýa senagaty mineral dökünleri, mirabilit, kükürt, ýod we başga önümleri uly göwrümde öndürýär. Şonuň ýaly-da, Türkmenistanda dokmaçylyk, tikiçilik, halyçylyk senagaty hem ep-esli gowy ösen bolup, ýurduň halkara ýöriteleşmesinde uly ähmiýete eýe.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary däneçilik, pagtaçylyk (esasan, oňat hilli inçe süýümlü sortlar ýetişdirilýär), üzümçilik, garakölçülik, gylýalçylyk hasaplanýar. Ahalteke tohum atlary bütin dünýä meşhur bolup, türkmenleriň buýsanjy hasaplanýar (44-nji surat). Hatda döwlet gerbinde-de ahalteke aty şekillendirilen. Kaspi deňzinde balykçylyk gowy ösen.



44-nji surat. Ahalteke aty.



45-nji surat. Kaspi boýundaky «Awaza» turistik zonasy.

Türkmenistanda turizmi ösdürmäge-de uly üns berilýär. Şol sanda, soňky ýyllarda Kaspi deňziniň kenarynda «Awaza» iri turistik zonasy guruldy (45-nji surat).



1. Türkmenistanyň ykdysady geografik ýerleşişine we hojalygyna Kaspi deňzi nähili täsir edýär?
2. Näme sebäpden Türkmenistan Merkezi Aziýadaky döwletleriň arasynda meýdany taýdan ikinji orun eýelemek bilen, ilat sany boýunça sebitde soňky orunda durýar? Ilatynyň esasy bölegi haýsy çäklerde jemlenen?
3. Türkmenistanyň senagatynyň ýöriteleşmesini haýsy pudaklar kesgitleýär?
4. Türkmenistanyň we Gyrgyzystanyň geografik ýerleşişini, tebigy şertini we resurslaryny deňşdiriň.

38-§. Täjigistan Respublikasy



Pamir daglary, suw we gidroenergetika resurslary, Sarez köli, dag aralygyndaky jülgeler, ýer resurslary, reňkli metallurgiýa.



Täjigistan Respublikasy Merkezi Aziýanyň günorta-gündogarynda, Gissar-Alaý we Pamir daglarynyň çäginde ýerleşýär. Demirgazykda Gyrgyzstan, demirgazyk-günbatar we günbatarda Özbegistan, günortada Owganystan, gündogarda Hytaý bilen serhetdeş.

Ykdysady-geografik ýerleşşi Dünýä okeanyna çykmak mümkinçiliginiň ýoklugy, belent daglar

şertinde gury ýer transportyny ösdürmegiň çylşyrymlylygynyň hasabyna ep-esli amatsyz hasaplanýar.

Dolandyryş şekli taýdan Täjigistan prezidentlik respublikasy hasaplanýar. Dolandyryş-çäk gurluşy birneme çylşyrymly bolup, 2 welaýat, 1 awtonom welaýat (Dagly Badahşan), respublika boýun egýän 1 şäher (Duşenbe) we 13 tümenen ybarat.

Paýtagty – Duşenbe şäheri ýurduň günorta-günbataryndaky Gissar jülgesinde ýerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary. Täjigistan goňşy Gyryzstan ýaly dagly ýurtdur. Çäginin 90 % -den uly bölegini belent dag ulgamlary eýeleýär. Täjigistanyň gündogar bölegini ortaça belentligi 4 000 metrden ýokary bolan Pamir daglary eýeleýär (46-njy surat). Respublikanyň in belent nokady Ysmaýyl Samany depesi (7 495 m.). Täjigistan seýsmik taýdan aktiw sebitde ýerleşýänligi sebäpli respublikada güýçli ýer titremeleri bolup durýar.

Täjigistanyň jümmüşi dürli magdanlaryň gorlaryna baý. Hususan-da, onuň çäginde uran, altyn, kümüş, polimetal magdanlarynyň iri känleri bar. Emma Täjigistan ýangyç-energetika resurslaryna baý däl.

Täjigistan dünýäniň suw we gidroenergetika resurslary bilen in gowy üpjün edilen döwletlerinden biri hasaplanýar. Ýurduň çäginde Penj, Wahş, Amyderýa, Syrderýa, Zerewşan ýaly Merkezi Aziýanyň in ol suwly derýalary akyp geçýär. Garaköl, Sarez, Isgenderköl respublikanyň in uly kölleridir. Bu köllerden, aýratynam, Pamir dagynda ýerleşýän 1911-nji ýyldaky güýçli ýer titremesi netijesinde Murgap derýasynyň özeninde emele gelen iri bentli köli – Sarez köli meşhur (48-nji surat).

Ilaty. Täjigistanyň ilatynyň sany 9,1 mln. adama deň (2018-nji ý.). Täjigistan Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda ilatyň tebigy ösüşiniň ýokary depginleri bilen tapawutlanýar. Şonuň ýaly-da, Täjigistan sebitdäki şäher ilatynyň ulşi in pes bolan döwlet hasaplanýar (27 %, 2018-nji ý.). Paýtagt ilaty 800 müň adamdan artyk. Uly şäherlere Hojant, Bohtar (öňki Korgandepo) we Kölab şäherleri degişli.



46-njy surat. Täjigistandaky Pamir daglary.

Dagly relýef şertindäki ekerançylyk üçin amatly ýerleriň ýetmezçiligi ilatnyň esasy böleginiň dag aralygyndaky oýuklarda ýerleşmegine getirdi. Ilatynyň ýokary gürlügi bilen ýurduň demirgazygyndaky Fergana jülgesi, günorta-günbatarynda ýerleşýän Gissar hem-de Wahş jülgeleri aýratyn tapawutlanýar. Pamir daglarynda bolsa ilat derýa jülgelerinde we dag eteklerindäki maýda obalarda dagynyk ýagdaýda ýerleşýär.

Ilatynyň 85 % -e ýakyn bölegini täjikler düzýär. Ilatyň milli düzüminde ikinji orunda umumy sany 1 mln. adamdan geçýän özbekler durýar. Olar, esasan Özbekistan bilen serhetdeş çäklerde ýaşaýar. Dagly Badahşan awtonom welaýatynda täjikler bilen bile olara dogan bolan bir topar ýerli halkyýetler (wahanlar, ruşanlar, işkaşimler, ýazgulamlar we başgalar) wekilleri hem-de gyrgyzlar ýaşaýar.

Ykdysadyýeti. Täjigistana Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda sosial-ykdysady ösüşiň beýlekilerden pesräk görkezijileri mahsus bolup, ykdysadyýeti agrar-industrial.

Täjigistanyň senagatynyň öňdebaryjy pudaklary reňkli metallurgiýa, dag-magdan, himiýa, gurluşyk materiallary we ýeňil senagatdyr. Täjigistanyň iň uly senagat kärhanasy Tursunzada şäherindäki Täjigistan alýuminiý zawody (47-nji surat). Bu kärhana Russiýadan getirilýän çig mal esasynda iri GES-ler öndürýän elektrik energiýasyndan peýdalanmak bilen iş alyp barýar. Alýuminiý Täjigistanyň eksportynyň düzüminde öňdebaryjy orna eýe. Elektroenergetikasy GES-lere daýanýar. GES-leriň arasynda Wahş derýasyndaky Nurek GES-i aýratyn ykdysady ähmiýete eýe (47-nji surat). Ýeňil senagat pudaklarynyň arasynda dokmaçylyk senagaty aýratyn ähmiýete eýe.



47-nji surat. Täjigistanyň möhüm ykdysady obýektleri – Wahş derýasyndaky Nurek GES-i (çepde) we Tursunzada şäherindäki Täjigistan alýuminiý zawody (sagda).

Täjigistanda ekerançylygyň esasy pudaklary däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk we üzümçilik hasaplanýar. Pagta we dürli miweler respublikanyň möhüm eksportbop önümleri hasaplanýar. Suwarymly ekerançylygy dag aralygyndaky jülgelerinde gowy ösen, emma çäginini aglaba bölegini daglar eýeleýändigini hem-de ilatyň gürlüginini ýokarylygy sürülýän meýdanlaryň ýetmezçiligini getirip çykarýar. Dag-ýaýla maldarçylygy iri şahly maldarçylyga we goýundarçylyga ýöriteleşen. Oba hojalygy pudaklarynyň hatarynda pileçilik hem uly ähmiýete eýe.



48-nji surat. Sarez köli.



1. Täjigistan ykdysady geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary bilen Merkezi Aziýadaky haýsy döwlete meňzeýär? Munuň sebäplerini düşündiriň.
2. Täjigistanyň energetikasy haýsy tebigy resurslara daýanýar?
3. Täjigistanda ilatyň territorial ýerleşişine nähili faktorlar uly täsir edipdir? Ýurtda ýer resurslarynyň ýetmezçiligi meselesiniň sebäpleri nämelerden ybarat?
4. Alýuminiý magdanlary gazylyp alynmaýan Täjigistanda iri alýuminiý zawody gurlanlygynyň esasy ykdysady geografik faktoryny düşündiriň.

39-§. Amaly sapak **(Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirme geografik häsiýetnama)**

1. Derslikdäki we atlasdaky Merkezi Aziýa döwletleri baradaky maglumatlardan peýdalanylýp, depderiňizde aşakdaky jedweli dolduryň:

Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirme geografik häsiýetnama

Döwletleriň esasy aýratynlyklary	Gazagystan	Gyryzystan	Türkmenistan	Täjigistan
Geografik ýerleşiş: amatly we amatsyzlygy				
Meýdany (müň km ²)				
Ilaty (mln. adam)				

Ilal gürlügi (km ² /adam)				
Ilalyň ýerleşişiniň aýratynlyklary				
Relýef				
Esasy gazylyp alynýan peýdaly zatlary				
Suw resurslary bilen üpjünçilik derejesi we esasy çeşmeleri				
Elektrostansiýalarynyň esasy görnüşi				
Oba hojalygynyň esasy pudaklary				
Senagatyň esasy pudaklary				

2. Gyryzystan bilen Täjigistanyň geografik şertiniň umumy aýratynlyklaryny anyklaň we olary düşündiriň.

3. Gazagystan bilen Türkmenistanyň meňzeş taraplaryny anyklaň we düşündiriň.

4. Merkezi Aziýa ýurtlaryny tebigy we hojalyk şerti taýdan bir-birinden ep-esli tapawutlanýan nähili 2 topara bölmek mümkin? Pikiriňizi esaslandyryň.

5. Merkezi Aziýa döwletleriniň geografik şertiniň özara doldurýan taraplaryny aýdyň.

40-ş. Türkiýe Respublikasy



Kiçi Aziýa, Gündogar Frakiýa, dagly relýef, subtropik klimat, industrial-agrar ykdysadyýet, halkara turizm.

Türkiýe Respublikasynyň iň uly özboluşly taraplaryndan biri onuň geografik ýerleşşi bilen bagly. Türkiýäniň çäginin 97 % -i Günortagünbatar Aziýada, 3 % bölegi bolsa Gündogar Ýewropada ýerleşýär. Aziýadaky çägi, esasan



**Meýdany – 780,6 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 81,3 mln.
Paýtagty – Ankara.**

Kiçi Aziýa ýarymadasyna dogry gelýär, Ýewropa bölegi bolsa Balkan ýarymadasynda ýerleşýän bolup, Gündogar Frakiýa diýlip atlandyrylýar. Türkiýe Respublikasynyň iki kontinentde ýerleşýän böleklerini Gara we Orta deňizleri özara baglaýan Mermer deňzi, Bosfor we Dardanel bogazlary bölüp durýar. Türkiýäniň kenarlary demirgazykdan Gara deňziň, günbatardan Egeý deňziniň, günortadan Orta deňziň suwlary bilen ýuwulýar.

Ýurduň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy onuň birnäçe deňze utgaşýan çäginde, Ýewropany we Aziýany, Orta we Gara deňiz basseýnlerini baglaýan halkara ähmiýete eýe suw we gury ýer transport ýollarynyň geçýänligi bilen kesgitlenýär.

Türkiýe – unitar döwlet. 2017-nji ýylda Türkiýede respublikanyň parlamentar şeklinden prezidentlik şekline geçildi.

Paýtagty – Ankara şäheri. Iň uly şäheri bolsa – Bosfor bogazynyň kenarlarynda ýerleşýän Stambul. Onuň ilaty 13 mln. adamdan artyk bolup, Ýewraziýa şäherleriniň arasynda öňdebaryjy orunlardan birini eýeleýär.

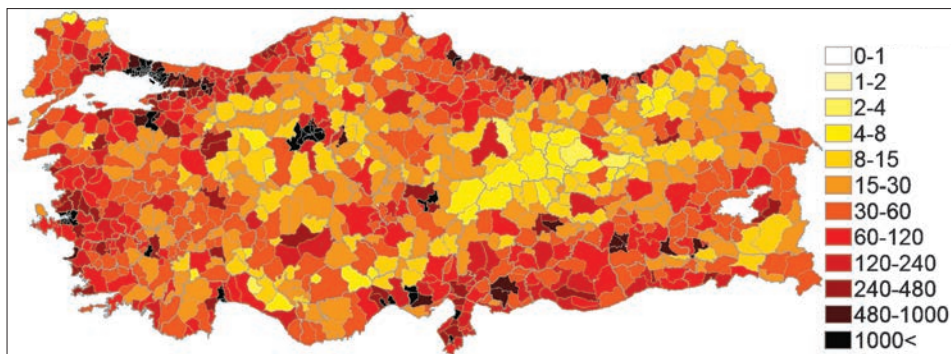
Tebigy şerti we resurslary. Türkiýe çäginin relýefi, esasan dagly bolup, uly bölegini Kiçi Aziýa we Ermenistan daglyklary, Tawr hem-de Pontiy daglary eýeleýär. Düzlükler, esasan, deňizleriň boýunda duşýar. Türkiýäniň çägi ýokary derejede seýsmikligi bilen häsiýetlenýär, bu ýerde güýçli ýer titremeleri bolup durýar. Türkiýe mineral resurslara, aýratynam dürli metallaryň magdanlaryna baý. Dünýä möçberinde hrom, simap, wolfram magdanlarynyň gollary bilen aýratyn tapawutlanýar.

Klimaty subtropik bolup, deňze utgaşýan çäklerinde çygly we maýyl, ýurduň merkezi we gündogar çäklerinde bolsa ep-esli gurak we ýiti, ýagny tomsy yssy, gysy ep-esli sowuk. Relýefi dagly bolanlygy sebäpli Türkiýe gidroenergetika resurslaryna baý. Iň iri derýalary Ýewfrat, Tigr, Gyzylirmak, iň uly kölleri bolsa Wan hem-de Duz kölleridir.

Ilaty. Ilat sany taýdan Türkiýe dünýäniň birinji ýigirmiligine girýär. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, ilaty 81 mln. adamdan artyk. Ilatyň ýyllyk köpelişi 1,5 % töwereginde, ýöne dogluş dünýä we Aziýa boýunça ortaça görkezijilerden pesräk.

Urbanizasiýa derejesi 75 % -e deň (2018-nji ý.). Iri şäherlerine Stambuldandan we Ankaradan daşary, Izmir, Bursa, Adana, Antalýa we başgalar girýär. Iri şäherleriň köpüsi günbatar we günorta deňizýaka çäklerinde ýerleşýär.

İlat Türkiýäniň çägi boýunça ep-esli biendigan ýerleşýär (49-njy surat). Ýurduň Mermer deňzine utgaşýan demirgazyk-günbatar böleginde ilat örän gür ýerleşýär. Şol sanda, ýurduň ilatynyň 1/5 bölegi Gündogar Frakiýada ýaşaýar. Merkezi we gündogar dagly çäklerinde ilat ep-esli seýrek.



49-njy surat. Türkiýäniň ilatynyň gürlügi (km²/adam).

İlatynyň etnik düzüminde türkler köpçüligi düzýär (75 %-den artyk). Ýurduň günorta-gündogarynda jemi ilatyň 15 %-inden köpräk bölegini düzýän kürtler ýaşaýar. Esasy din yslam dini hasaplanýar.

Ykdysadyýeti. Türkiýe JIÖ göwrümi boýunça dünýäniň öňdebaryjy 20 döwletleriniň hataryna girip, iri senagat we oba hojalyk önümçiligine eýe. Senagatyň halkara ýöriteleşmesini dokmaçylyk, tikiçilik, deri-aýakgap, awtomobil gurluşygy, elektrotehnika, dag-metallurgiýa, gurluşyk materiallary, azyk, farmasewtika ýaly pudaklar kesgitleýär. Şeýle ýöriteleşme zähmet resurslarynyň, çig mal, daşky söwda aragatnaşyklarynyň we transport faktorlarynyň täsirinde şekillenen. Senagat, esasan ýurduň günbatarynda gowy ösen, içki çäkler bolsa agrar ykdysadyýete eýe.

Agroklimatyk we suw resurslaryna baý Türkiýe dürli oba hojalyk önümlerini (miwe, hoz, üzüm, gök önüm, çay, şekerçiňrik, zeýtun, temmäki, pagta) ýetişdirmek boýunça dünýä möçberinde aýratyn tapawutlanýar. Türkiýe dünýäde agrar önümleriniň iň iri eksportýorlaryndan biridir.

Türkiýäniň çägi tebigy we taryhy-medeni rekreasion resurslaryna, seýrek ýadygärliklere baý (50-nji surat), şonuň üçin hem onuň ykdysadyýetinde turizm örän uly ähmiýete eýe. Türkiýe iň köp daşary ýurtly syňahatçylary kabul edýän dünýäniň öňdebaryjy 10 döwletlerinden biri hasaplanýar.



50-nji surat. Türkiýäniň meşhur taryhy ýadygärlikleri: Stambuldaky Aýo-Sofiýa toplumy (çepde) we Izmiriň ýanyndaky gadymky Efes şäheriniň harabalary (sagda).



1. Türkiýäniň ykdysady geografik ýerleşşi nähili aýratynlyklara eýe we onuň ýurduň sosial-ykdysady ösüşine täsiri nähili?
2. Türkiýe senagatynyň öndebaryjy pudaklary haýsy?
3. Türkiýede turizmiň ösmegi üçin nähili şertler we resurslar bar?
4. Ýurduň ilatynyň ýerleşişindäki territorial tapawutlary düşündiriň.

41-ş. Eýran, Owanystan, Pakistan Yslam Respublikalary



Teokratik döwlet, syýasy-geografik ýagdaý, territorial dawalar, çylşyrymly relýef, seýsmik aktiwlik, köpmilletli ilat, Kaspi deňzi, Pars aýlagy, Hind jülgesi.

EÝRAN



Meýdany – 1648 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 81,6 mln.
Paýtagty – Tähran.

Eýran Yslam Respublikasy Günorta-günbatar Aziýanyň çägi, ilaty we ykdysady kuwwaty taýdan iň iri döwletlerinden biri. Kenarlary günortada Arabystan deňzi we Pars aýlagy, demirgazyk-günbatarda Kaspi deňziniň suwlary bilen gurşalan. Ykdysady geografik ýerleşşi Günorta-günbatar, Günorta we Merkezi Aziýa döwletlerini baglaýan transport ýollary geçenliginiň hasabyna amatly.

Dolandyryş şekli teokratik (dini) respublikadyr. Döwlet baştutany – Ýokary ýolbaşçy, şai musulmanlarynyň ýokary mertebeli ruhanysy



51-nji surat. Tähran şäheri.

(Aýatulla). Prezident bolsa Eýranda döwletdäki ikinji şahs hasaplanýar. Paýtagty – Tähran şäheri ýurduň demirgazyk-günbatar böleginde, Elburs dag ulgamynyň eteginde ýerleşýär (51-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Eýranyň çäginini relýefi birnäçe dag ulgamlary we olaryň arasyndaky oýuklardan ybarat. Klimat demirgazyk-günbatar çäklerinde çygly subtropik, merkezi we gündogar çäklerde gurak subtropik, Pars aýlagynyň boýunda bolsa yssy we gurak tropik tipine degişli. Dag aralygyndaky oýuklarda klimat ýiti kontinental we gaty gurak bolanlygy sebäpli ösümlük we haýwanat älemine örän garyp bolan daşly we şor çöller şekillenen. Kaspi deňzine ýakyn çäklerinde çygly klimat şertindäki tokaýlar giň ýaýran.

İň uly ykdysady ähmiýete eýe mineral baýlyklary iri nebit we gaz gorlarydyr. Nebit we gaz känleri, esasan Pars aýlagyna we Kaspi deňzine ýakyn çäklerde ýerleşýär. Eýranda mis, demir, marganes, polimetal magdanlarynyň känleri hem bar.

Ilaty. Eýran ilat sany boýunça dünýädäki öňdebaryjy 20 döwletiniň hataryna girýär. Ahyrky ýyllarda dogluşyň peselmegi sebäpli ilatyň tebigy ösüş depginleri barha haýallaýar. Urbanizasiýa derejesi 70 %-den ýokary. Ilaty 9 million adama ýakyn Tährandan daşary, Maşat, Karaj, Yspyhan, Töwriz we başga «millioner» şäherler bar. Ilat ep-esli biendigan ýerleşýän bolup, esasan günbatar böleginde gür ýaşaýar, çölly çäklerde hemişelik ilat ýok.

Eýran – köpmilletli döwlet. Ilatyň 60% -inden köpräginini düzýän parslar bilen bilelikde azerbajjanlar, kürtler, araplar, türkmenler, ermeniler we başga milletler ýaşaýar. Ilatyň dini düzüminde şai musulmanlary agdyklyk edýär.

Ykdysadyýeti. Eýran Günorta-günbatar Aziýa döwletleriniň arasynda öz ykdysady kuwwaty bilen Türkiýe we Saud Arabystany ýaly aýratyn tapawutlanýar. Senagatyň öňdebaryjy pudaklary: nebit we nebiti gaýtadan işleýän, gaz, metallurgiýa, maşyngurluşyk, dokmaçylyk we azyk.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, bagdarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik we iri şahly maldarçylyk. Kaspi deňzinde balykçylyk gowy ösen. Balykçylygyň gymmat bahaly önümlerinden biri

hasaplanýan gara ikra eksporty boýunça Eýran dünýä boýunça öňdebaryjy orunda durýar. Şonuň ýaly-da, Eýran haly dokamak bilen hem dünýä meşhur.

OWGANYSTAN



Owganystan Yslam Respublikasy Günortagünbatar, Merkezi we Günorta Aziýa utgaşýan çäkde ýerleşýär. Dünýä okeanyna çykmak mümkinçiligi ýok. Ykdysady geografik ýerleşşi Aziýa kontinentiniň dürli böleklerini baglaýan transport magistrallary gurulsa, ep-esli gowylanýar.

Dolandyryş şekli prezidentlik respublikasy.

Tebigy şerti we resurslary. Owganystan çäginin uly bölegi, aýratynam, merkezi we gündogary belent daglar bilen gurşalan, demirgazyk

we günorta-günbatar çäklerini dagetek düzlükleri eýeleýär. Owganystanda güýçli ýer titremeleri ýygy-ýygýdan bolup durýar. Owganystan dürli mineral resurslara (kömür, nebit, demir, mis, marganes we b.) baý, emma olar örän az gazyp alynýar. Owganystana subtropik gurak kontinental klimat mahsus. Belent daglardaky buzluklardan köp derýalar başlanyp, käbirleri doly suwaryşa sarp edilýär.

Ilaty. Owganystanyň ilaty çalt depginler bilen ösüp barýan döwletler taýpasyna girýär (ýyllyk tebigy köpeliş derejesi 2,5 %-den ýokary). Ilat, esasan dagetek düzlüklerinde we dag aralygyndaky jülgelerde ýaşaýar. Şäher ýerlerinde ilatyň diňe 1/4 bölegi ýaşaýar. In uly şäheri – ýurduň paýtagty Kabulyň ilaty 3 mln. töwereginde. Hyrat hem-de Mazari-Şarif beýlekilerden iri şäherler hasaplanýar (52-nji surat).

Ilatyň etnik düzümi ep-esli çylşyrymly bolup, puştunlardan, täjiklerden, özbeklerden, hazarlylardan, buluçlardan, türkmenlerden ybarat. Özbegistana serhetdeş demirgazyk çäklerinde 2 mln. özbekler ýaşaýar.

Ykdysadyýeti. Owganystan ykdysady taýdan gowşak ösen agrar döwlet. Ykdysady ösüşinde daşary ýurtlar we halkara guramalar tarapyndan berilýän maliýe kömegi uly ähmiýete eýe.

Oba hojalygynyň esasyny suwarymly ekerançylyk düzýär. Umuman alanda, ekerançylykda sümmülli ekinler, pagta, miwe we üzüm ýetişdirmek



52-nji surat. Mazari-Şarif şäherindäki Gök metjit.

möhüm rol oýnaýar. Maldarçylyk pudaklaryndan goýundarçylyk (şol sanda, garakölçülik) we geçişlik öndebaryjy ähmiýete eýe. Garaköl deri taýýarlamakda Owganystan dünýä boýunça 1-nji orunda durýar. Senagat önümçiligi gowşak derejede ösen. Senagat kärhanalary dünýä bileleşigi tarapyndan maliýe kömegi esasynda gurulýar.

PAKISTAN



**Meýdany – 803,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý) – 200,6 mln.
Paýtagty – Ýslamabat.**

Pakistan Ýslam Respublikasy Günorta Aziýada ýerleşýär. Çägi günortada Arabystan deňzi bilen ýuwulýar. Geografik ýerleşişiniň gowy aýratynlyklary – halkara ähmiýete eýe deňiz we gury ýer transport ýollarynyň geçenligi, erbet taraplary – syýasy ýagdaýy durnuksyz sebitde ýerleşýänliginden ybarat. Syýasy geografik ýagdaýy Hindistan bilen Kaşmir babatdaky köp ýyllyk territorial agzalalyk hem-de Owganystan bilen serhetdeş çäkleriniň goňşy döwletden geçen «Taliban» toparlarynyň gözegçiligi astynda bolýanlygy bilen häsiýetlenýär.

Pakistan dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublika, administratiw-syýasy gurluşy nukdaý nazaryndan bolsa federatiw döwletdir. Pakistan Federasiýasy 4 prowinsiýa we 2 federal çägi öz içine alýar.

Tebigy şerti we resurslary. Pakistanyň demirgazyk we günbatar bölekleri belent daglar bilen gurşalan bolsa, gündogar we günorta çäkleri bolsa düzlük relýefine eýe. Ýurduň uly bölegini goňşy Hindistandan başlanýan we Arabystan deňzine guýulýan Hind derýasynyň jülgesi eýeleýär. Düzlük çäkleri nebit, tebigy gaz, kömür, duz gorlaryna eýe, dagly bölegi bolsa dürli metallaryň känlerine baý. Pakistanyň esasy çäginde yssy tropik klimat höküm sürýär, şonuň üçin düzlük böleginde çöl we ýarymçöl landşaftlary uly meýdanlarda ýaýran.

Ilaty. Pakistan ilat sany boýunça dünýä döwletleriniň birinji onlugyna girýär. Ýyllyk hasapdaky tebigy ösüş depginleri 2 %-den ýokary, ýagny ýylyna 4–4,5 mln. adama deň. Urbanizasiýa derejesi 40% töwereginde. Ýurtdaky iň iri şäher – Arabystan deňziniň kenarynda ýerleşýän Karaçiniň ilaty 15 mln. adamdan artyk (53-nji surat). Başga iri şäherleri – Lahor, Feýsalabat, Rawalpindi.



53-nji surat. Karaçi – Pakistandaky iň iri şäher.

Ilatyň 45 % -e ýakyn bölegi penjaplylara dogry gelýär. Ilatyň milli düzümünde puştunlaryň, sindleriň, buluçlaryň ülüşleri-de duýarly.

Ykdysadyýeti. Pakistan ykdysadyýeti çalt ösýän industrial-agrar döwlet. Senagatynyň öndebaryjy pudagy – ýeňil senagat. Aýratynam dokmaçylyk senagaty eksportbap önümi uly göwrümde öndürýär. Ondan daşary, metallurgiýa, maşyngurluşyk, himiýa, azyk, deri senagaty hem ösüp barýar.

Oba hojalygynyň esasy pudagy ekerançylyk bolup, bugdaý, şaly, şekerçiňrik, pagta ýetişdirmäge ýöriteleşen. Ýurduň eksportynyň düzümünde matalar, şaly, pagta, deri önümleri, halylar öndebaryjy orunlara eýe.



1. Eýranyň, Owganystanyň we Pakistanyň ykdysady geografik ýerleşişlerini deňeşdiriň. Haýsy döwletiň ykdysady geografik ýerleşişini beýlekilerden amatsyz hasaplanýar?
2. Üç döwletiň tebigy şertinde we resurslarynda nähili meňzeş taraplary bar?
3. Üç döwletiň ilatynyň ýerleşişine tebigy şert nähili täsir edipdir?
4. Owganystanyň ykdysadyýetini ösdürmekde nähili faktorlara daýanmagy mümkin we olardan önümlü peýdalanylmagy üçin nähili şertler döredilmeli?

42-§. Hytaý Halk Respublikasy



Gündogar Aziýa, Ýuwaş okean, sosialistik döwlet, Beýik Hytaý düzlügi, Tibet daglygi, gidroenergetika resurslary, köpmilletli döwlet, urbanizasiýa.



Meýdany – 9599 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 1394 mln.
Paýtagty – Pekin.

Hytaý Halk Respublikasy Gündogar Aziýada ýerleşýär. Kenarlary gündogardan Ýuwaş okeanyň deňizleri bilen ýuwulýar. Hytaý gury ýerde 15 döwlet bilen serhetdeş. HHR dünýä ýurtlarynyň arasynda çäginin ululygy boýunça 3-nji, ilat sany we önümçilik göwrümi boýunça bolsa 1-nji orny eýeleýär.

Hytaý ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy Ýuwaş okeanyň kenarlaryna gönüden-göni çykmak mümkinçiligine eýeligi bilen kesgitlenýär.

HHR häzirki dünýäniň syýasy kartasyndaky sanagly sosialistik döwletlerden biri. Onuň dolandyryş ulgamy we syýasy durmuşynda aýgytlaýjy ähmiýeti Hytaý Kommunistik partiýasyna degişli bolup, partiýanyň öndebaryjysy şol bir wagtda döwlet ýolbaşçysy – Hytaý Halk Respublikasynyň başlygy hem hasaplanýar. Dolandyryş-çäk taýdan Hytaýyň düzüminde 23 prowinsiýa, 5 awtonom raýona, 4 merkeze boýun egýän şähere we 2 sany mahsus administratiw raýona (Gonkong we Makao) bölünýär. Beýik Britaniýanyň öňki koloniýasy Gonkong (Sýangan) 1997-nji ýylda, Portugaliýanyň koloniýasy derejesine eýe bolan Makao (Aomin) 1999-njy ýylda Hytaýyň düzümine girdi.

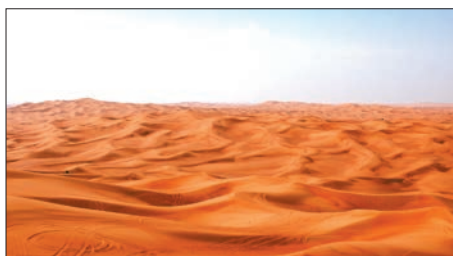
Tebigy şerti we resurslary. Hytaý uly çägi eýeleýänliginiň hasaby-na tebigy şerti, hususan-da, relýefin we klimatyň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Gündogar böleginde düzlük we ýasy daglyklar giň ýaýran bolsa, günbatar çäklerini belent daglar we çöllük aýratynlygyna eýe bolan dag aralygyndaky oýuklar eýeleýär (54-55-nji suratlar). Ýurduň çägi demirgazykdan günorta 4 müň km, günbatardan gündogara 4,5 müň km-e uzap gidýänligi üçin klimatynda hem duýarly territorial tapawutlar bar.

Hytaý dürli tebigy resurslara baý döwlet. Ýangyç-energetika resurslaryndan ol kömür, nebit, gaz we ýanyjy slanese baý. Aýratynam daşkömrün gorlary uly. Dürli gara we reňkli metal magdanlary bilen hem Hytaý gowy üpjün edilen. Metaly köp gazyp almak we eretmek boýunça Hytaý dünýä

boýunça öňdebaryjy orunlary eýeleýär. Hytaýda Ýanszy, Huanhe, Amur ýaly Ýewraziýanyň iň iri derýalary akýar. Gidroenergetika resurslarynyň göwrümüne görä, ol dünýäde birinji orunda durýar.



54-nji surat. Beýik Hytaý düzlügi.



55-nji surat. Günbatar Hytaýdaky çöl landşafty.

Ilaty. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Hytaý ilat sany (1 mlrd. 394 mln. adam) boýunça dünýädeki öňdebaryjy döwletdir. Häzirki wagtda Hytaýda dünýä ilatynyň 18 %-den artygy ýaşaýar.

Hytaýda birnäçe on ýyllaryň dowamynda (2016-njy ýyla çenli) ilatyň köpelişini kemeltmäge gönükdirilen «bir maşgala bir çaga» prinsipine esaslanan döwlet syýasaty amala aşyrylypdy. Munuň täsirinde tebigy köpeliş, 2018-nji ýyla gelip, 0,5 % çenli peseldi, ýöne şonda-da Hytaýyň ilaty ýyllyna 7–8 mln. adama köpeliýär.

Ilatyň etnik düzümine görä, Hytaý köpmilletli döwlet hasaplanýar. Ilatynyň 90%-den köpräginde hytaýlylar – hanlar düzýär. Emma resmi maglumatlara görä, ýurtda hanlardan daşary, 55 ýerli millet we halkyýetler ýaşaýar. Bulardan iň irileri uýgurlar, mongollar, tibetliler, dunganlar, manjurlar we başgalardyr (56-njy surat).



Hytaýlylar (hanlar)



Uýgurlar



Tibetliler

56-njy surat. Hytaý – köpmilletli döwlet.

Dinlerden giň ýaýrany konfusianlykdyr. Şunuň bilen birlikde, Hytaýda daosizm, buddizm, yslam, hristiançylyk dinlerine uýyanlar sany hem ep-esli. Musulmanlar, esasan, Şinjan-Uýgur awtonom raýonynda ýaşaýar.

Ýurduň ilaty territorial taýdan biendigän paýlanan. Ilatyň ortaça gürlügi her 1 km² meýdana 145 adamy düzmek bilen, bu görkeziji Huanhe we Ýanszy derýalarynyň aralygyndaky düzlükde 800–1000 km²/adamy, Tibet daglygynda bolsa 1–2 km²/adamy düzýär. Ilatyň 90 % -i ýurduň çäginin 1/3 böleginde ýaşaýar.

Hytaýda 2011-nji ýylda şäher ilatynyň ülşi 50 % den artdy we häzirki günde urbanizasiýa derejesi 60 % töwereginde. Bu görkeziji çalt depginler bilen ösüp barýar. Ýurtdaky iň iri şäherler hataryna Şanhaý, Pekin, Gonkong, Ççendu, Guançjou, Týanszin, Uhan we başgalar girýär.



1. Hytaýyň döwlet ulgamynyň aýratynlyklary nämelerden ybarat?
2. Hytaýyň gündogar we günbatar bölekleriniň tebigy şertindäki tapawutlary düşündiriň.
3. Hytaýda ilatyň tebigy köpelişini tertibe salmak babatda nähili döwlet syýasaty ep-esli wagtyň dowamynda alnyp barylýdy?
4. Hytaýyň ilatynyň ýerleşişine tebigy şert nähili täsir edipdir?

43-Ş. Hytaýyň ykdysadyýeti we ykdysady raýonlary



Jemi içerki önüm (JIÖ), senagat, ýangyç-energetika toplumy, metallurgiýa, maşyngurluşyk, «Üç dere» GES-i, ekerançylyk, ykdysady zonalar.

Hytaý jemi içerki önümiň göwrümi boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda birinji orny eýeleýär. Emma JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän görkezijisi ösýän döwletler derejesinde. Soňky ýyllarda Hytaýyň ykdysadyýetiniň ep-esli çalt ösýändigini nygtamak gerek.

Senagaty. Hytaýda senagatyň ähli pudaklary ýokary derejede ösen bolup, senagat önümleriniň köp görnüşlerini öndürmek boýunça dünýäde birinji ýa-da ikinji orunlarda durýar. Şol sanda, kömür gazyp almak, elektrik energiýasyny öndürmek, polat, çoýun, alýuminiý, sink, kobalt, altyn hem-de başga gara we reňkli metallary eretmek, agaç taýýarlamak, awtomobil, gämi, dürli elektronika önümleri, mineral dökünler, sement, kagyz,

matalar, geým-gejim, aýakgap önümlerini öndürmekde HHR dünýäde birinji orny eýeleýär.

Senagat geografiýasynda uly özgerişler bolup geçýär. Eger Hytaýda XX asyryň 70–80-nji ýyllarynda senagat kärhanalarynyň 2/3 böleginden köprägi deňizýaka çäklerinde ýerleşýän bolsa, häzire gelip ýurduň kem özleşdirilen içki çäklerinde-de senagatlaşma güýçli depginler bilen geçýär.

Senagatyň daýanç pudagy ýangyç-energetika toplumydyr. Hytaýda ýylyna 3,5 mlrd. tonnadan artyk kömür gazyp çykarylýar. Onuň esasy kánleri ýurduň demirgazyk-gündogar we gündogar çäklerinde ýerleşýär. Hytaý 2012-nji ýyldan bäri elektrik energiýasyny öndürmegiň göwrümine görä dünýäde birinji orna çykdy we häzirki wagtda ýurtda ýylyna 6 trln. kW·h ýakyn elektrik energiýasy öndürilýär. Pudakda ÝES-leriň ulşy 85 %-den ýokary bolup, olarda ulanylýan ýangyjyň 2/3 bölegi diýen ýaly kömürden ybarat. Energetikanyň çalt depginler bilen ösmegi Hytaýyň iri şäherlerindäki ekologik ýagdaýy ýitiledirdi (57-nji surat). Soňky ýyllarda GES, AES we gaýtadan dikeldilýän resurslara esaslanýan elektrostansiýalary köpeltmäge uly üns berilýär. Şol sanda, Ýanszy derýasynda dünýädäki iň iri – «Üç dere» (Sansýa) GES-i gurlan (58-nji surat).

Maşyngurluşyk senagaty Hytaýda, aýratynam, tiz ösýär. Ýurtda telewizor, gündelik durmuş hyzmat tehnikasyndan çekip awtomobil, kompýuter, dürli ölçeg we elektrotehnika önümleri öndürilýär.

Ýeňil we azyk senagaty Hytaýda öndebaryjy senagat pudaklary hasaplanýar. Aýratynam, dokmaçylyk we deri-aýakgap senagaty örän uly göwrümdäki önümi öndürýär.

Oba hojalygy. Hytaýyň oba hojalygynyň esasy ekerançylykdyr. Jemi ekin meýdanlarynyň esasy böleginde däneli ekinler, aýratynam, şaly ekilýär (59-njy



57-nji surat. Pekin şäherinde howanyň hapalanmagy.



58-nji surat. Ýanszy derýasyndaky «Üç dere» (Sansýa) GES-i.



59-njy surat. Hytaýdaky şaly meýdanlary.

surat). Hytaý dünýä ýurtlarynyň arasynda bugdaý, şaly, kartoşka, gök önüm, miwe, bakja önümleri, üzüm, çay, temmäkiniň ähli hasyly, goýun, geçi, doňuz, öý guşlarynyň sany, et, ýüň, ýumurtga, bal taýýarlamak, balyk tutmak göwrümi boýunça birinji orny eýeleýär.

Hytaý esasy azyk önümlerine bolan zerurlygyny öz güýjüniň hasabyna kanagatlandyrýar. Dünýädäki jemi ekin meýdanlarynyň 9 % -ine eýe bolmak bilen, adamzadyň 18 % -inden köpräk bö-

legini düzýän ilatyny Hytaý öz resurslarynyň hasabyna azyk önümleri bilen üpjün edýär. Bu ýagdaý oba hojalygyndaky zähmet öndürijiliginiň ýokarylygyny görkezýär.

Hytaý Halk Respublikasy, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Özbekistanyň iň iri daşky söwda hyzmatdaşy hasaplanýar, çünki ol Özbekistanyň hem eksport, hem import boýunça hyzmatdaşlarynyň arasynda söwda aýlanmasyna görä öňdebaryjy orna eýe.

Ykdysady raýonlary. Hytaý Gündogar, Merkezi we Günbatar ykdysady raýonlara (zona) bölünýär. Şolardan Gündogar ykdysady raýony özüniň tebigy, sosial, demografik we ykdysady kuwwatyna görä her taraplaýyn öňdebaryjy. Bu orunda, aýratynam, deňizýaka çäkleri, Şanhaý, Pekin, Týanszin, Guançzhou şäherleri aýratyn ähmiýete eýe. Ýurtda amala aşyrylýan regional syýasat tebigy resurslara baý Merkezi we Günbatar ykdysady zonalary ösdürmek bu çäkleriň milli ykdysadyýetindäki ulşuni ýokarlandyrmaga gönükdirilen.



1. Hytaýyň dünýä hojalygyndaky ornuny häsiýetlendirin.
2. Hytaýda senagatyň haýsy pudaklary aýratynam gowy ösen?
3. Näme üçin ekerançylyk esasan Gündogar Hytaýda intensiw ösen?
4. Hytaýyň Gündogar, Merkezi we Günbatar ykdysady zonalarynyň arasyndaky tapawutlara nähili geografik faktorlar täsir edýär?

44-§. Koreýa Respublikasy



Ýarymada ýurdy, gadymky platforma, dagly relýef, ýer resurslarynyň ýetmezçiligi, ilatyň gürlügi, bir milletli döwlet, täze industrial ýurt, ykdysady ösüş.



Meýdany – 99,4 müň km².
Haty (2018) – 51,8 mln.
Paýtagty – Seul.

Koreýa Respublikasy Gündogar Aziýada, Koreýa ýarymadasynyň günorta böleginde ýerleşýär. Kenarlary gündogardan Ýapon deňzi (Koreýada Gündogar deňiz diýlip atlandyrylýar), günbatarda Sary deňiz (Koreýada Günbatar deňiz diýlip atlandyrylýar), günortada Koreýa bogazy we Gündogar Hytaý deňzi (Koreýada Günorta deňiz diýlip atlandyrylýar) suwlary bilen ýuwulýar. Koreýa Respublikasy demirgazykda Koreýa Halk

Demokratik Respublikasy (KHDR) bilen serhetdeş. Koreýa Respublikasy-na 3 müňe golaý adalar degişli bolup, olardan iň irisi – Çedjudo adasy hasaplanýar.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan 9 prowinsiýa, prowinsiýa deňleşdirilen 6 şäher we aýratyn statusa eýe 1 şähre bölünen unitar döwlet hasaplanýar. Paýtagty – Seul – ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär (60-njy surat).

Tebigy şerti we resurslary. Koreýa Respublikasy gadymky platformada ýerleşýän bolup, relýefi, esasan güýçli dilkawlanan ortaça belentlikdäki daglardan ybarat (61-nji surat). Relýefiniň daglylygynyň hasabyna Koreýa Respublikasynda ekerançylyga ýaramly ýerler köp däl we bu ýagdaý koreýalylary ýerden önümlü peýdalanmaga ündeýär.

Gazylyp alynýan peýdaly zatlardan ýurtda kömür, wolfram, demir, sink, gurşun, altyn känleri bar, ýöne gorlary beýlekilerden kem bolanlygy sebäpli Koreýa Respublikasy dürli çig mallara bolan zerurlygyny köpräk importyň hasabyna kanagatlandyryýar.



60-njy surat. Seul şäheri.



61-nji surat. Koreýa Respublikasyndaky daglar.

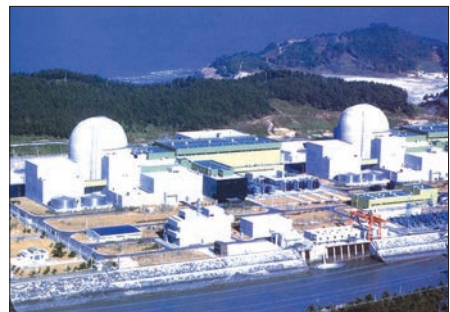
Koreýanyň klimaty, esasan aram bolup, musson şemallaryň täsirinde şekillenýär. Tomus yssy we çyg bolup, uzak dowam edýär, gýş bolsa onçakly sowuk däl, ýöne gurak. Derýalar bol suwly, energetik mümkinçiliklere baý. Iň iri derýalary – Naktongan we Hangan. Çäginiň uly bölegini gatyşyk iňňeýaprakly we giň ýaprakly tokaýlar eýeleýär.

Ilaty. Koreýa Respublikasynda 51 mln. adamdan gowrak ilat ýaşaýar (2018-nji ý.). Koreýa Respublikasy aglaba Aziýa ýurtlaryndan ilatyň tebigy köpelişiniň pes derejesi bilen tapawutlanýar (ýylyna 0,1–0,2 %). Ýurduň ilatynyň dinamikasyna položitel balansa eýe bolan daşky migrasiýa hem täsir edýär.

Koreýa Respublikasy ýokary urbanizasiýalaşan döwlet, ilatynyň 80 %-dan gowragy şäherlerde ýaşaýar. Iň iri şäherleriň hataryna Seuldan daşary Pusan, Tegu, Inçhon, Kwançju we Tedjon girýär.

Koreýa Respublikasy ilatynyň etnik düzümi taýdan bir milletli döwlet hasaplanýar. Jemi ilatyň 99 % -ini diýen ýaly koreýalylar düzýär. Giň ýaýran dinler buddizm we hristiançylyk hasaplanýar.

Koreýa Respublikasynda ilatyň gürlüginin ortaça görkezijisi ep-esli ýokary bolup, 1 km² meýdana 500 adamdan köpräk ilat dogry gelýär. Ýurduň relýefi beýlekilerden endigan bolan günbatar we günorta deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlügi örän ýokary derejede.



62-nji surat. Koreýa Respublikasy gämigurluşyk we atom energetikasy ugurlarynda dünýädäki öňdebaryjy döwletlerden biri.

Ykdysadyýeti. Koreýa Respublikasy 1980-nji ýyllardan başlap sosial-ykdysady ösüşde uly üstünlikleri gazandy. Bu ösüş, aýratynam senagat ugrunda aýdyň görünýär, şonuň üçin hem Koreýa Respublikasy täze industrial (senagatlaşan) ýurtlar toparyna girizilýär. Häzirki günde Koreýa Respublikasy JIÖ göwrümi boýunça dünýä ýurtlarynyň birinji on başligine girýär.

Senagatyň iň möhüm pudaklary awtomobil gurluşygy, gämigurluşuk, elektrotehnika, elektronika, atom energetikasy, metallurgiýa, himiýa we nebit-himiýa, ýeňil senagaty hasaplanýar (62-nji surat). Hususan-da, gämileri öndürmek boýunça ýurt dünýäde biriji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, polat, çöýün, sink, gurşuny eretmek, awtomobiller we olaryň ätiýaçlyk şaýlaryny, polimer önümlerini öndürmek boýunça Koreýa Respublikasy dünýäniň birinji başligine girýär. Koreýa Respublikasy «Samsung-Electronics», «Posko» we başga dünýä meşhur transmilli korporasiýalaryň barlygy bilen tapawutlanýar.

Ekerançylykda şalyçylyk, gök ekerançylyk, miweçilik we üzümçilik möhüm ähmiýete eýe. Maldarçylyk pudaklaryndan süýt-et maldarçylygy, iri şahly maldarçylyk we doňuzdarçylyk ösen.

Koreýa Respublikasy eksport göwrümi boýunça dünýäniň öňdebaryjy 10 ýurdunyň hataryna girýär. Koreýa Respublikasy Özbekistan üçin hem möhüm söwda hyzmatdaşy hasaplanýar. 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, daşky söwda aýlanmasy boýunça Özbekistanyň söwda hyzmatdaşlarynyň arasynda Hytaýdan, Russiýadan, Gazagystandan we Türkiýeden soň 5-nji orny eýeleýän, import göwrümi boýunça bolsa Hytaýdan we Russiýadan soň 3-nji orunda durýar.

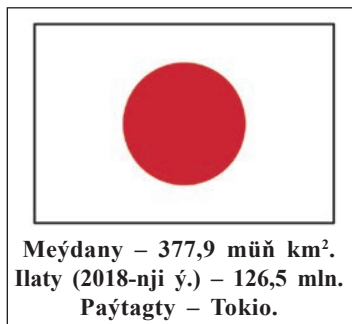


1. Koreýa Respublikasynyň geografik ýerleşşi tebigy-klimat şertine nähili täsir edýär?
2. Ýurduň ilatynyň tebigy hereketine nähili aýratynlyk mahsus?
3. Koreýa Respublikasynyň dünýä senagatynda tutýan ornuny häsiýetlendirip beriň.
4. Koreýa Respublikasy bilen Özbekistanyň arasyndaky daşky ykdysady aragatnaşyklary düşündiriň.

45-§. Ýaponiýa



Ada ýurdy, imperator, Ýuwaş okean seýsmik guşaklygy, Fudziýama wulkany, Kanto düzlügi, bir milletli döwlet, sintoizm, buddizm, Tokaýdo megalopolisi.



Meýdany – 377,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 126,5 mln.
Paýtagty – Tokio.

Ýaponiýa Gündogar Aziýada ýerleşýän ada ýurdy. Ýaponiýada jemi adalar sany 6 852 sany bolsa-da, çägininiň 97 %-ini 4 sany iri ada – Honsýu, Hokkaýdo, Kýusýu we Sikoku adalary eýeleýär. Kenarlary demirgazykda Ohot, günbatarda Ýapon, günorta-günbatarda Gündogar Hytaý deňzi, gündogar we günortada Ýuwaş okean suwlary bilen ýuwulýar. Ýaponiýanyň çägi demirgazykdan günorta 2 800 km aralyga

uzap gidýär.

Ýaponiýa – konstitusion monarhiýa, döwlet ýolbaşçysy imperator derejesine eýe bolan häzirkî dünýäniň syýasy kartasyndaky ýeke-täk ýurt. Ýaponiýanyň konstitutsiýasyna görä, imperator «döwlet we millet birliginiň simwoly» hasaplanýar. Amaldaky syýasy dolandyryş ulgamynda öňdebaryjy rol premýer ministre degişli. Ýaponiýa 47 prefektura bölünýän unitar döwlet. Paýtagty – Tokio – ýurduň iň iri adasy Honsýunyň gündogarynda, Kanto düzlüginde ýerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary. Ýaponiýada, ol Ýuwaş okean seýsmik guşaklygynda ýerleşýänligi sebäpli, ýer titremeleri we sunami ýygy-ýygydan bolup durýar. Bu tebigy aýratynlyk Ýaponiýa ilatynyň durmuşyna uly



63-nji surat. Fudziýama wulkany.

täsir edýär, şonuň üçin hem ýaponlara çagalyk döwründen başlap adatdan daşary ýagdaýlarda özünü dogry alyp barmagyň kadalary öwredilýär.

Ýurduň çägininiň 3/4 bölegi daglar we gyrlar bilen gurşalan. Ýaponiýanyň iň belent dag depesi – Fudziýama wulkany – ýapon halky üçin mukaddes ýer hasaplanýar (63-nji surat). Relýefiň daglylygy oba hojalyk ýerleriniň ýetmezçiligine getiripdir.

Ýaponiýa gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý däl. Ýurtda, esasan ýod (gorlary boýunça dünýäde 1-nji orun), kükürt, şonuň ýaly-da, az mukdarda nebit, tebigy gaz, altyn, kümüş we başga mineral resurslar gazyp alynýar. Ýerasty baýlyklarynyň azlygy Ýaponiýany ýangyç we metallary iň köp import edýän döwletlerden birine öwürýär.



64-nji surat. Tokiodaky çatryklardan biri.

Ýaponiýa, esasan aram we subtropik klimat guşaklyklarynda ýerleşýär. Klimaty, umuman alanda, musson şemallarynyň täsirinde şekillenen, oňa ýokary derejedäki çyglylyk mahsus. Ygalyň ýyllyk mukdary 1700–4000 mm. Şonuň ýaly-da, Ýaponiýanyň klimatyna taýfunlaryň ýygy-ýygdydan gaýtalanmagy-da mahsusdyr.

Çygly klimaty sebäpli Ýaponiýanyň çägi bol suwly derýalara baý bolup, olardan suwarymly ekerançylykda we gidroenergetikada giň peýdalanylýar.

Ilaty. Ýaponiýa ilaty 126,5 mln. adama deň (2018-nji ý.). Ýaponiýada dogluşyň gaty pesligi sebäpli ilatyň tebigy kemelişi anyklyan. Meksika ilat sany boýunça Ýaponiýadan öňe geçensoň soň, Ýaponiýa dünýä ýurtlarynyň birinji onlugyndan çykdy.

Ýaponiýada şäher ilatynyň ülşi 90%-den ýokary. Tokio dünýäniň iň uly şäherlerinden biri hasaplanýar, onuň aglomerasiýasynda 30 mln. adamdan artyk ilat ýaşaýar (64-nji surat). Paýtagtdan, daşary Iokagama, Osaka, Nagoýa, Sapporo, Kobe, Kioto ýurduň iň iri şäherleri hasaplanýar. Hokkaýdo adasynda ýerleşýän Sapporodan başga ähli iri şäherler Honsýu adasynyň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Ýurduň bu böleginde birnäçe iri şäher aglomerasiýalarynyň utgaşyp gidenliginiň hasabyna dünýädäki iň iri megalopolislerden biri – Tokaýdo şekillendi.

Ýaponiýanyň ilatynyň 98%-den köpüsini ýaponlar düzýär. Olaryň esasy dinleri – sintoizm we buddizm. Geň galaýmaly, ýaponlaryň aglabasy hem sintoizm, hem buddizm döplerini berjaý edýärler.

Ilatyň ýerleşişine ýurduň relýefi uly täsir edipdir. Ýaponiýanyň ilatynyň esasy bölegi çägininiň 10 % -inde ýaşaýar. Ilat iň gür derejede Kanto düzliginde ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Ýaponiýa ykdysadyýeti ýokary derejede ösen ýurt. JIÖ -iň umumy göwrümine görä dünýäde ABŞ-dan, Hytaýdan we Hindistandan soňky dördünji orny eýeleýär.

Ýaponiýanyň senagaty iň häzirki zaman tehnologiýalara esaslanan pudaklar – elektronika, elektrotehnika, stanokgurluşyk, gämigurluşyk, awtomobil gurluşygy, gural gurluşygy, himiýa we nebit-himiýa senagatyna ýöriteleşen. Ýaponiýanyň iň meşhur transmilli kompaniýalar taýpasyna «Toyota», «Honda», «Sony», «Mitsubichi» we başgalar girýär.

Ýaponiýa ekerançylygynyň öndebaryjy pudagy şalyçylyk. Şaly jemi ekin meýdanlarynyň ýarymyna ekilýär. Şonuň ýaly-da, bugdaý, soýa, dürli gök 'kinler we miweler hem ýetişdirilýär.

Ýaponiýada transportyň ähli görnüşleri ýokary derejede ösen. Aýratynam, ýurduň iri şäherlerini baglaýan «Sinkansen» tiz ýöreyän otlulary aýratyn üns bererlik (65-nji surat). Ýaponiýada käbir adalaryň arasynda suwasty tunneller hem geçirilen. Olardan iň uzyny Honsýu we Hokkaýdo adalaryny baglaýan Seýkan tunnelidir (54 km).

Ýaponiýada turizm hem gowy ösen. Her ýyl Ýaponiýa 30 mln. töwereginde daşary ýurtly syýahatçylar gelýärler. Ýaponiýanyň iň möhüm turistik resursy onuň baý we gaýtalanmaz taryhy-medeni mirasy hasaplanýar (66-njy surat).



65-nji surat. «Sinkansen» tiz ýöreyän otlusy.



66-njy surat. Kioto şäherindäki meşhur budda ybadathanasy.

Honsýu adasynyň gündogarynda 600 km aralykda şekillenen Ýuwaş okean senagat regione ykdysady taýdan Ýaponiýanyň iň ösen çägi hasaplanýar. Kýusýu adasynyň günorta, Sikoku we aýratynam, Hokkaýdo adasy ykdysady taýdan beýlekilerden gowşak ösen.



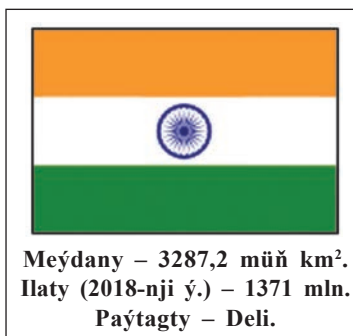
1. Ýaponiýanyň ykdysady geografik ýerleşişine baha beriň.
2. Ýaponiýanyň tebigy şertiniň gowy we erbet taraplaryny deňeşdiriň.
3. Ýaponiýa bilen Koreýa Respublikasynyň arasynda ilatyň tebigy hereketinde, düzüminde we ýerleşişinde nähili meňzeşlik we tapawutlar bar?
4. Ýaponiýanyň ykdysady kuwwatyna nähili faktorlar täsir edýär?

46-§. Hindistan Respublikasy



Günorta Aziýa, Gimolaý daglary, Ganga derýasy, agroklimatyk resurslar, etnik köpdürlülük, induizm, ösýän ýurt.

Hindistan Respublikasy Günorta Aziýadaky iň iri döwlet, dünýä ýurtlarynyň arasynda meýdany boýunça 7-nji, ilat sany boýunça bolsa 2-nji orunda durýar (2018-nji ý.). Çägi, esasan, Hindistan ýarymadasynda ýerleşýän bolup, demirgazykdan günorta 3,2 müň km, günbatardan gündogara 2,9 müň km aralyga uzap gidýär. Hindistana Lakkadiw, Andaman we Nikobar adalary hem garaşlydyr. Hindistan Ýewropa we Aziýa ýurtlaryny baglaýan gatnawly deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşýänligi ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygyny kesgitleýär.



Hindistan dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublikadyr. Syýasy-territorial gurluşyna görä, Hindistan federatiw döwlet hasaplanýar. Onuň düzüminde 29 ştat we 7 soýuzdaş çäkleri bar. Federasiýa birlikleri, esasan etnik prinsip boýunça bölünen.

Tebigy şerti we resurslary. Hindistanyň tebigy şerti köpdürli, tebigy resurslaryna ep-esli baý. Onuň çäginde planetamyzdaky iň belent daglara, gür tokaýlara, sawannalar bilen örtülen dilkawlanan ýasy daglyklara, ummasyz gumly çöllere duşmak mümkin (67-nji surat).

Onuň ýerasty gazylyp alynýan baýlyklary hem köpdürli. Demir, marganes, hrom, titan, uran, toriý magdanlary, kömür, almaz, dürli gymmat bahly daşlaryň gorglary ep-esli uludyr. Hindistanyň dürli çäkleri hem-de deňiz ýalpaklyklaryndan nebit tapylan.



Gimalaý daglary



*Dekan ýasy daglygyndaky
sawanna*



Tar çöli

67-nji surat. Hindistanyň tebigatynyň köpdürliligi.

Ýurduň demirgazyk tarapdan belent Gimalaý daglary bilen gurşalanlygy klimatyk şertine uly täsir edýär. Hindistanyň çäginde gyş pasly bolmaýar diýen ýalydyr (Gimalaý daglaryndan daşary). Şu sebäpden Hindistanyň daýhanlary ýylyna 2–3 gezek hasyl almagy mümkin. Ýagyňlar möwsümleýin häsiýete eýe bolup, esasan iýun–oktyabr oylarynda köp ýagýar.

Hindistanyň çäginde bol suwly derýalar köp. Olardan iň irileri Gimalaý daglaryndan başlanyp, Bengaliýa aýlagyna guýulýan Ganga we Brahmaputra derýalary. Şunuň bilen birlikde Godawari, Mahanadi, Kaweri, Krişna, Narmada we Tapti hem iri derýalar hasaplanýar.

Ilaty. Hindistan ilat sany taýdan dünýäde Hytaýdan soňky ikinji orny eýeleýär (2018-nji ý.). Ýöne Hindistanyň ilatynyň tebigy ösüş depginleri Hytaýa garanda ep-esli ýokarylygynyň hasabyna iki ýurduň arasynda ilat sanyndaky tapawut gitdigiçe gysgalýar. Şonuň üçin, hünärmenleriň pikiriçe, ýakyn ýyllarda Hindistan dünýäniň ilaty iň köp bolan döwletine öwrülýär.

Hindistan dünýädäki iň köpmilletli döwletdir. Ilatynyň etnik düzümi örän çylşyrymly. Onda ýaşayan milletler, halkyýetler we taýpalar dürli dil maşgalalaryna degişli. Hindiler, bengallar, telugolar, penjaplylar, tamiller iň köpsanly milletler hasaplanýar. Hindileriň jemi ilatdaky üleş 40%-den birneme ýokarrak.

Ilatyň dini düzümi hem ep-esli çylşyrymly. Ilatyň 80%-i induizm dinine uýýar. Ikinji orunda musulmanlar durýar. Olar ýurduň ilatynyň

13 %-ini düzýär. Şonuň ýaly-da, Hindistanda hristianlar, sikhler, buddistler we başga din wekilleri hem ýaşaýar.

Ýurduň urbanizasiýa derejesi onçakly ýokary däl. Häzir ýurduň ilatynyň 1/3 bölegi şäherlerde ýaşaýar. Şäherleriniň arasynda Mumbaý (Bombeý), Kolkata (Kalkutta), Deli, Bangalor, Çennaý (Madras), Haýdarabat, Ahmetabat in irileri hasaplanýar.

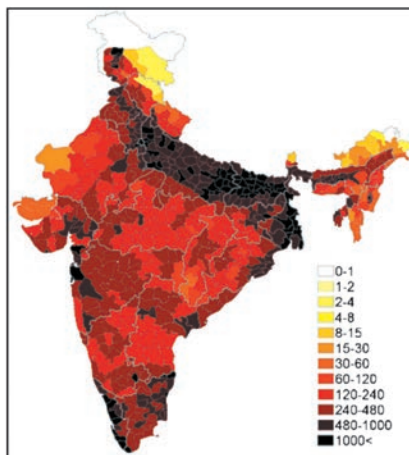
Hindistanyň ilaty ep-esli biendigan ýerleşýär. Ilatyň gürlügi Gang jülgesinde we deňizýaka düzlüklerinde örän ýokary derejede bolsa, Gimolaý daglarynyň eteklerinde, ýurduň demirgazyk-günbatar we merkezi gurakçyl çäklerinde bolsa ilat ep-esli seýrek ýerleşýär (68-nji surat).

Ykdysadyýeti. Hindistan dünýäde jemi içerki önümiň göwrümüne görä ABŞ-dan we Hytaýdan soňky 3-nji orunda durýar (2017-nji ý.) we daýanç ösýän ýurtlardan biri hasaplanýar.

Hindistany köplenç «tapawutlar ýurdy» diýýärler, çünki onda baýlyk bilen garyplyk, in häzirki zaman önümçilik kärhanalary bilen natural önümçilige esaslanan ýönekeý hojalyklar uýgunlaşyp giden.

Hindistan ýeňil we azyk senagatyna ýöriteleşen ýurtdan barha häzirki zaman agyr senagat pudaklary ösen ýurda öwrülip barýar. Hindistanyň ykdysadyýetiniň esasyny metallurgiýa, maşyngurluşyk we himiýa senagaty düzýär. Hindistan kömür we demir magdanlaryny, nahar duzuny gazyp almak, polat, çoýun, mis, alýuminiý, sement, ýüp-mata, aýakgap öndürmekde dünýä ýurtlarynyň birinji başligine girýär. Bangalor şäheri bütin dünýä meşhur häzirki zaman informasion tehnologiýalaryň merkezi hasaplanýar.

Oba hojalygynda jemi meşgul ilatyň 40% -ine ýakyn bölegi işleýär. Tebigy şertiniň oba hojalygyny ösdürmek üçin ep-esli amatlylygy sebäpli çäginin ýarysyndan köpi ekin meýdanlaryna öwürilen. Ekin meýdanlarynyň ululygyna görä, ol dünýäde ABŞ-dan soňky 2-nji orun-



68-nji surat. Hindistanyň ilatynyň gürlügi (km²/adam).

da durýar. Suwarylýan meýdanlarynyň göwrümüne görä bolsa, Hindistan diňe Hytaýdan soň durýar. Hindistan şaly, bugdaý, kartoşka, şekerçiňrik, arahis, gök önüm, miwe, pagta, çay, burç, dürli dermanlyk ekinler ýetişdirmek boýunça dünýä ýurtlarynyň öňdebaryjy üçlügine girýär.



1. Hindistan ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy näme bilen kesgitlenýär?
2. Hindistanyň we Hytaýyň ilatynyň tebigy hereketini, milli we dini düzümini deňeşdiriň.
3. Senagatyň haýsy pudaklary Hindistanda dünýä möçberinde gowy ösen?
4. Hindistanyň oba hojalygy ugrundaky kuwwatyna baha beriň.

47-§. Pars aýlagynyň arap döwletleri



Pars aýlagy, Arabystan ýarymadasy, monarhiýa, tropik çöller, deňiz suwuny süýjeltmek, nebit senagaty, zyýarat turizmi.

Mälim bolşy ýaly, dünýä energetika hojalygynda Pars aýlagy sebiti aýratyn orna eýe. Pars aýlagynyň töwereginde 8 döwlet ýerleşýän bolup, olardan 6-st – Saud Arabystany, Birleşen Arap Emirlikleri (BAE), Umman, Katar, Kuweýt, Bahreýn – tebigy geografik, sosial-ykdysady, syýasy, demografik we milli-medeni taýdan bir-birine ep-esli meňzeýär. Bu ýurtlar topary Pars aýlagy arap döwletleri diýlip atlandyrylýar.

Pars aýlagyndaky kiçi adalarda ýerleşýän Bahreýnden daşary, şu topardaky ähli döwletler Arabystan ýarymadasynda ýerleşýär. Sebit ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy üç kontinent – Aziýa, Afrika we Ýewropa utgaşan çäkde, halkara ähmiýetli deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşýänligi bilen kesgitlenýär.



69-njy surat. Arabystan ýarymadasyndaky çöl landşafty.

Pars aýlagynyň arap döwletleri meýdany we ilaty sany taýdan bir-birinden tapawutlanýar (11-nji jedwel). Sebitdäki territorial we demografik kuwwaty boýunça iň iri döwlet – Saud Arabystany. Katar, Kuweýt we Bahreýn bolsa kiçi ýurtlar hasaplanýar.

Pars aýlagynyň arap döwletleri barada umumy maglumatlar

Döwlet	Paýtagt	Meýdany (müň km ²)	Haty (mln. adam, 2018-y.)
Bahreýn	Manama	0,7	1,5
Birleşen Arab Emirlikleri	Abu-Dabi	83,6	9,5
Kuweýt	Al-Kuweýt	17,8	4,2
Katar	Doha	11,4	2,7
Saud Arabystany	Ar-Riýod	2150	33,4
Umman	Maskat	309,5	4,7

Pars aýlagynyň arap döwletleriniň ählisi monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Saud Arabystany, Katar, Umman – absolýut monarhiýalar, Kuweýt we Bahreýn – konstitusion monarhiýalar, BAE bolsa her biri absolýut monarhiýa hasaplanýan ýedi emirlik Federasiýasy bolup, döwlet ulgamyn-da absolýut we konstitusion monarhiýanyň elementleri uýgunlaşan.

Tebigy şerti we resurslary. Arabystan ýarymadasynyň relýefinde düzlük we ýasy daglyklar esasy orun eýeleýär. Klimaty tropik, ýylboýy yssy we gyrak. Tomusda gündizine howanyň temperaturasy adatda +50°C-dan ýokary bolýar, gijesi bolsa 0°C çenli peselmegi mümkin. Ygalyň ýyllyk mukdary 100 mm-e ýetmeýär. Pars aýlagy sebitinde esasy tebigy zolagy tropik çöllerdir (69-njy surat).

Pars aýlagynyň döwletleriniň esasy tebigy baýlygy uly nebit we gaz gurlary hasaplanýar. Nebit gurlary bilen, aýratynam, Saud Arabystany, Kuweýt we BAE, tebigy gaz gurlary bilen bolsa Katar, Saud Arabystany we BAE tapawutlanýar.

Klimatyň gurakçylygy sebäpli suw resurslary ýetmezçiligi bar. Arabystan ýarymadasynda hemişelik akar suwlaryň ýoklugy sebäpli gadymdan ýerasty suwlary esasy suw çeşmesi hökmünde hyzmat edipdir. Häzirki şertde suw bilen üpjünçilikde deňiz suwuny süýjeltmek uly ähmiýete eýe (70-nji surat). Derýalar diňe ýagynlar ýaganda suwa dolýan özenler – jülgeler görnüşine eýe.



70-nji surat. Deňiz suwuny süýjeldýän kärhana.



71-nji surat. Mekke şäherindäki mukaddes Kábä zyýaratgähi.

Ilaty. Pars aýlagynyň arap döwletleriniň ilatynyň möhüm aýratynlygy daşary ýurtly migrantlaryň uly üleşidir. Ummanda daşary ýurtly işçiler ilatyň 25 %-ini, Saud Arabystanynda 30 %-ini düzse, başga döwletlerde bu görkeziji 50 %-dan ýokary, BAE-de bolsa 90 % -e ýakyn. Daşary ýurtly migrantlaryň esasy bölegini Günorta Aziýa we Demirgazyk Afrika döwletleriniň raýatlary düzýär.

Ilatyň tebigy ösüşi Saud Arabystanynda we Ummanda ýylyna 1,6–1,8 %, galan döwletlerde bolsa 0,8-1,3 % -e deňdir.

Sebitiň döwletlerine şäher ilatynyň örän ýokary üleşini mahsus. Ummanda urbanizasiýa derejesi 75 %, Saud Arabystanynda we BAE-de 80 %-dan ýokary, Kuweýtde, Katarda we Bahreýnde bolsa 100 % diýen ýaly.

Saud Arabystanynda, BAE-da, Katarda, Kuweýtde sünnüler, Bahreýnde şailer, Ummanda ibady musulmanlary köpçüligi düzýär. Saud Arabystanyndaky Mekke we Medine bütin dünýä musulmanlary üçin mukaddes şäherler hasaplanyp, her ýyl ol ýere 2 mln. adam haj saparyny amala aşyrýar (71-nji surat).

Ykdysadyýeti. Pars aýlagynyň arap döwletleri ykdysady ösüşiň ýokary derejesi bilen tapawutlanýar. Ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ göwrümi boýunça sebitiň ýurtlary dünýädäki öňdebaryjy orunlarda durýar.

Ykdysadyýetiniň daýanç pudagy – nebit we gaz senagaty. Nebit we gaz eksporty sebitiň döwletleri üçin iň möhüm girdeji çeşmesi hasaplanýar. Energiýa çeşmeleri bilen gowy üpjün edilenliginiň hasabyna sebitiň döwletlerinde himiýa we nebit-himiýa, gara we reňkli metallurgiýa senagaty ösýär.

Ekerançylygyň ösüşi suw resusrlarynyň ýetmezçiligi bilen çäklendirilen. Soňky wagtlarda damjalap suwaryş tehnologiýalaryny giň ulanmaga üns berilýär. Adaty ýagdaýda esasy oba hojalyk ekini hurma palmasy hasaplanýar.

Maldarçylygyň esasy pudaklary goýundarçylyk, geçiçilik we düýedarçylyk hasaplanýar.

Sebitiň döwletlerinde, şonuň ýaly-da, bank-maliýe sektory, tranzit söwda we turizm hem ösüp barýar.



1. Pars aýlagynyň arap döwletleriniň syýasy ulgamynda nähili umumy taraplar bar?
2. Arabystan ýarymadasynyň tebigy şertiniň we resurslarynyň güýçli we güýçsüz taraplaryny deňeşdiriň.
3. Pars aýlagynyň arap döwletlerinde urbanizasiýanyň ýokary derejesine nähili faktorlar täsir edipdir?
4. Sebitiň döwletlerinde nebit-gaz senagatyndan daşary ykdysadyýetiň nähili pudaklary ösüp barýar?

48-§. Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur döwletleri



Günorta-gündogar Aziýa, ada ýurt, amatly ykdysady geografik ýerleşiş, seýsmik aktiwlik, ekwatorial klimat, täze industrial ýurtlar.

INDONEZIÝA

Indoneziýa Günorta-gündogar Aziýada, Ýuwaş we Hindi okeanlarynyň arasynda ýerleşýän birnäçe müň adalardan ybarat döwlet. Dünýädäki ada ýurtlaryndan iň irisi hasaplanýar. Indoneziýadaky iň uly adalar – Täze Gwineýa (günbatar bölegi), Kalimantan (merkezi we günorta bölegi), Sumatra, Ýawa hem-de Sulawesi. Ilatynyň 60 % -e golaýyny Ýawa adasynda ýaşaýar. Bu ada planetamyzdaky ilat iň gür ýerleşýän çäklerden biri hasaplanýar. Indoneziýanyň paýtagty Jakarta şäheri hem Ýawada ýerleşýär.



Ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy iki okeanyň (Ýuwaş we Hindi) we iki kontinentiň (Aziýa hem-de Awstraliýa we Okeaniýa) arasynda ýerleşýänligi bilen kesgitleýär.

Tebigy şerti we resurslary. Indoneziýanyň çägi «Ýuwaş okeanyň ýalyňly halkasy»nyň bir bölegi bolup, oňa dagly relýef we ýokary



72-nji surat. Ýawalylar.

seýsmiklik mahsusdur. Indoneziýada 150 -ä golaý hereketdäki wulkanlar bar, olardan iň irileri Bromo, Krakatau, Selak, Tamboro hasaplanýar. Indoneziýa nebit, gaz, kömür, galaýy, demir, marganes, nikel we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý.

Klimaty, esasan ekwatorial, ýylboýy yssy we çygly, ýylyň pasyllarynyň arasyndaky tapawutlar duýulmaýar diýen ýaly. Çygly klimat we dagly relýef sebäpli Indoneziýa suw we gidroenergetika resurslary bilen gowy üpjün edilen. Şonuň ýaly-da, Indoneziýa dünýäniň tokaý resurslaryna iň baý döwletlerinden biri hasaplanýar.

Ilaty. Indoneziýa ilat sany boýunça dünýäde Hytaýdan, Hindistandan we ABŞdan soňky 4-nji orny eýeleýär. Indoneziýanyň ilatynyň ýarysyndan köprägi şäherlerde ýaşaýar. Ýurtda 10 -dan artyk «millioner» şäher bar, iň irisi – Jakartada 10 mln. adam ýaşaýar.

Indoneziýada 300-e golaý millet we halkyýetler ýaşaýar. Ýurduň ilatynyň 40 % -inden köpräginini ýawalylar düzýär (72-nji surat). Esasy dini – yslam dini bolup, Indoneziýa musulmanlar sany boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda birinji orunda durýar.

Ykdysadyýeti. Indoneziýa JIÖ göwrümi boýunça dünýäniň 10 öňdebaryjy döwletiniň hataryna girýär. Senagatyň öňdebaryjy pudaklary – ýangyç (kömür gazyp almak boýunça dünýäde 5-nji orun, tebigy gaz gazyp almak boýunça 10-njy orun), himiýa, azyk, ýeňil, awtomobil-gurluşyk, tokaý, metallurgiýa (galaýyny gazyp almak boýunça dünýäde 1-nji orun).

Esasy oba hojalyk ekinleri hataryna şaly, mekgejöwen, kokos palmasy, tebigy kauçuk, çay, kofe, şekerçiniňrik, kakao, temmäki, dürli jazlar girýär. Indoneziýa köp ekinleriň ähli hasyly boýunça dünýäde öňdebaryjy orunlary eýeleýär. Balyk tutmak boýunça dünýäde 3-nji orunda durýar.

MALAYZIYA



Meýdany – 329,7 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 32,5 mln.
Paýtagty – Kuala-Lumpur.

Malaýziýanyň çägi Günorta Hytaý deňzi bilen bir-birinden bölünip duran iki bölekden ybarat. Bir bölegi Malakka ýarymadasynyň günortasyny eýelese, ikinjisi Kalimantan adasynyň demirgazyk böleginde ýerleşýär. Malaýziýanyň ýarymada böleginiň ýanyndan Hindi we Ýuwaş okeanlaryny utgaşdyrýan deňiz ýollary geçýär.

Dolandyryş şekli – konstitusiion monarhiýa. Malaýziýa 13 ştaty we 3 federal çägi birleşdirýän federatiw döwlet. 9 ştaty ýerli monarhlar tarapyndan dolandyrylýar hem-de her 5 ýylda olar öz aralaryndan bir hökümdary döwlet ýolbaşçysy – korol wezipesine saýlaýar.

Tebigy şerti we resurslary. Malaýziýa relýefiniň aýratynlyklaryna görä dagly ýurt. Esasy gazylyp alynýan peýdaly zatlary nebit, galaýy, wolfram, boksit, altyn, mis hasaplanýar. Nebit, esasan ýurduň ada bölegindäki deňiz ýalpaklygyndan gazylyp alynýar.

Klimaty ekwatorial, ýylyň dowamynda yssy we ygally. Şeýle klimat sebäpli Malaýziýada bol suwly derýalar köp. Suw daşgynlary ýurduň ilatyna uly zyýan ýetirýär. Ýurduň çäginin 60 % -e golaýyny ösümlük we haýwanat älemi örän baý bolan ekwatorial tokaýlar örtýär (73-nji surat).

Ilaty. Malaýziýanyň ilaty tebigy we migrasion köpelişiniň hasabyna tiz artýar. Urbanizasiýa derejesi 75 %, iň iri şäher – ýurduň paýtagty Kuala-Lumpur.

Ýurduň ilaty territorial taýdan örän biendigan ýerleşýär. Çäginin 40 %-ini eýeleýän ýarymada böleginde ýurduň ilatynyň 80 %-i ýaşaýar. Aýratynam deňizýaka çäklerinde ilat gür derejede ýerleşýär. Ýurduň içki bölegindäki dagly çäklerde ilat ep-esli seýrek ýerleşýär.

Malaýziýadaky iň iri millet ýurduň ilatyndaky üleşi 50 %-den artyk bolan malaýlardyr. Şonuň ýaly-da, Malaýziýada



73-nji surat. Malaýziýanyň tokaýlary.

hytaýlylar, hindiler, Kalimantan adasynyň ýerli halkyýetleriniň wekilleri hem ep-esli köp.

Giň ýaýran din – yslam, ýurduň konstitusiýasyna görä, döwlet dini derejesine eýe. Emma Malaýziýada buddizm, induizm, hristiançylyk dinleri hem mälim derejede duşýar.

Ykdysadyýeti. Malaýziýanyň ykdysadyýeti ýokary depginler bilen ösýän täze industrial ýurtlardan biri. Malaýziýa senagaty, esasan köp-pudakly maşygurluşyga ýöriteleşen (elektronika, gündelik durmuş tehnikasy, awtomobil öndürmek). Şunuň bilen birlikde, nebit, nebit-himiýa we metallurgiýa senagatlary hem gowy ösen. Oba hojalygy şaly, tebigy kauçuk, ýagly palma, kokos palmasy, banan, temmäki, burç we başga ekinleri ýetişdirmäge ýöriteleşen.

Malaýziýanyň tebigaty we baý taryhy-medeni mirasy ýurtda turizmi ösdürmäge uly mümkinçilik döredýär. Soňky ýyllarda Malaýziýa daşary ýurtly syýahatçylar sanynyň köplügi boýunça dünýäniň öňdebaryjy 10 ýurdunyň hataryna girýär.

SINGAPUR



Singapur Günorta-gündogar Aziýada, Malakka ýarymadasynyň günorta çetinden dar bogaz bilen bölünip duran kiçi adalarda ýerleşýär. Singapur Aziýa we bütin dünýädäki iň kiçi döwletlerden biri bolup, doly ýagdaýda bir şäherden ybarat. Singapur gatnawly deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşýänligi onuň sosial-ykdysady ösüşi üçin örän uly ähmiýete eýe.

Dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublikadyr. Döwletiň syýasy dolandyryş ulgamynda esasy roly premýer ministr oýnaýar.

Tebigy şerti we resurslary. Singapuryň relýefi peslik görnüşine eýe bolup, ýurduň iň belent nokady deňiz derejesinden bary-ýogy 166 metrde ýerleşýär. Singapur hiç hili gazylyp alynýan peýdaly zatlara eýe däl. Singapur ekwator çyzygyna örän golaý ýerleşýär we onuň klimaty tipik ekwatorial häsiýete eýe. Iýul we ýanwar aýlarynyň ortaça temperaturalary diňe 2° C-a tapawutlanýar.

Çäginiň kiçiligi sebäpli Singapur agyz suwy bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik we ony, esasan Malaýziýadan import etmäge mejbur.

Ilaty. Singapur ilatyň gürlügi boýunça dünýäde Monakodan soňky 2-nji orunda durýar. Singapur tutuşlygyna bir şäherden ybarat bolanlygy üçin urbanizasiýa derejesi 100 % deň. Singapur Aziýanyň ilat tebigy köpelişi iň pes bolan döwletlerden biridir we ilaty, esasan daşky migrasiýanyň hasabyna artýar.



74-nji surat. Singapur porty.

Singapuryň ilatynyň 75 %-den artygyny hytaýlylar düzýär. Malaýlaryň ülşi 15 % töwereginde, hindilere bolsa ilatyň 8 %-i dogry gelýär. Resmi dilleri – iňlis, hytaý, malaý, tamil. Iň köp ýaýran dinler buddizm we konfusianlyk.

Ykdysadyýeti. Beýlekilerden gysga taryhy döwrüň içinde Singapur dünýädäki tehnologik we ykdysady taýdan öňdebaryjy döwletlerden birine öwrüldi. Häzirki basgançakda Singapur ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ mukdary boýunça dünýä ýurtlarynyň içinde iň ýokary görkezijilerden birine eýe. Senagatyň elektronika, elektrotehnika, gämigurluşyk, nebiti gaýtadan işleýän, himiýa, farmasewtika pudaklary gowy ösen we eksporta gönükdirilen. Senagat üçin çig mal resurslary goňşy döwletlerden import edilýär. Informasion tehnologiýalary we biotehnologiýa ugurlarynda hem Singapur uly üstünlikler gazanan. Halkara transport we bank-maliýe hyzmatlaryny etmek, turizm ugurlary hem Singapur üçin uly ykdysady ähmiýete eýe. Singapur şäheri dünýädäki iň iri portlardan biri hasaplanýar (74-nji surat).



1. Indoneziýanyň, Malaýziýanyň we Singapuryň ykdysady geografik ýerleşişleri nähili taraplary bilen özara meňzeş?
2. Indoneziýanyň, Malaýziýanyň we Singapuryň klimatyna nähili aýratynlyklar mahsus?
3. Üç döwletiň ilatynyň etnik we dini düzümini deňeşdiriň.
4. Üç döwletiň her birini ykdysady ösüşi üçin nähili faktorlaryň möhümligini anyklaň.



7-NJI BAP. AFRIKA, AWSTRALIÝA WE OKEANIÝA, AMERIKA ÝURTLARY

49-Ş. Afrikanyň geografik ýerleşşi we syýasy kartasy



Kontinent, materik, Gibraltar bogazy, Sues kanaly, koloniýa, «Afrika ýyly», Sahara, çölleşme, Sahel.



75-nji surat. Afrika kontinenti.

Afrika kontinenti şu atdaky materikden we oňa utgaşýan adalardan ybarat. Gadymký finikiýalylar «afarik» sözi bilen Karfagenden günbatarda ýaşýan taýpalary atlandyrypdyrlar («afar» sözi finikiýalylaryň dilinde «tozan» manysyny aňladypdyr). Rimlilar Karfagen we onuň töwereklerini basyp alanlaryndan soň bu çäge Afrika adyny berdiler. Soňluk bilen bolsa bu at bütin materige we kontinente görä ulanylyp başlapdyr.

Afrikanyň adalar bilen bilelikdäki meýdany 30,3 mln. km² -y düzýär.

Afrikanyň arasyndan ekwator çyzygy, günbataryndan bolsa baş meridian geçen. Şu sebäpli Afrika hem Demirgazyk, hem Günorta, hem Gündogar, hem Günbatar ýarym şarlarda ýerleşýär (75-nji surat).

Afrikanyň kenarlary demirgazykda Orta deňziň, demirgazyk-gündogarda Gyzył deňziň, gündogarda Hindi okeany, günbatarda Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. Gyzył deňiz, Sues kanaly we Bob-al-Mandob bogazy Afrikany Aziýadan, Orta deňiz we Gibraltar bogazy bolsa Ýewropa kontinentinden bölýär (76-njy surat).

Afrika kontinenti ada we ýarymadalaryň azlygy bilen tapawutlanýar. Onuň düzümine Hindi okeanyndaky Madagaskar (planetamyzdaky adalaryň arasynda meýdany taýdan 4-nji orunda durýar), Maskaren, Komor, Seýşel adalary, Atlantik okeandaky Ýaşyl burun, Kanar, San-Tome

we Prinsipi, Keramatly Ýelena we başga adalar girýär. Ýeke-täk iri ýarymadasy Somali hasaplanýar.

Afrikanyň häzirki syýasy kartasynda 54 garaşsyz döwlet bar. Kontinent syýasy kartasynyň şekilleniş taryhy özboluşly aýratynlyklara eýe. Beýik geografik açyşlar döwründen başlap Afrikanyň aglaba çäkleri Ýewropa döwletleriniň koloniýallaryna öwürüldi. XX asyryň başyna gelip Afrikada diňe 2 garaşsyz döwlet galypdy: birnäçe



76-njy surat. Gibraltar bogazy-nyň Ýewropadaky kenaryndan Afrikanyň kenarynyň görnüşi.

müň ýyllyk döwletlilik taryhyna eýe Efiopiýa hem-de 1847-nji ýylda ABŞ-nyň kömeginde döredilen Günbatar Afrikadaky Liberiyä döwleti. Kontinentiň galan çägi bolsa Beýik Britaniýa, Fransiýa, Portugaliýa, Belgiýa, Germaniýa, Italiýa we Ispaniýa tarapyndan özara bölüp alnypdy.

Afrika döwletleri 1950-nji ýyllarda garaşsyzlygyny gazanyp başlady. 1960-njy ýylda BMG tarapyndan «Afrika ýyly» diýlip yglan edilip, şu ýyl kontinentdäki 17 ýurt garaşsyzlyk gazandy we dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edildi. Köp ýurtlary 1960–1980-nji ýyllaryň dowamynda döwlet garaşsyzlygyny gazandy. Kontinentdäki iň ýaş döwletler – 1990-njy ýylda garaşsyzlygyny gazanan Namibiýa, 1993-nji ýylda Efiopiýadan bölünip çykan Eritreýa we 2011-nji ýylda garaşsyzlygyny yglan eden Günorta Sudan hasaplanýar.

Afrikadaky köp döwletleriň araçäkleri koloniýalçylyk döwründe şekillen bolup, aglaba ýagdaýlarda tebigy we etnik araçäklere laýyk gelmeýän emeli görnüşe eýe. Munuň täsirinde entege çenli kontinentde dürli harby dawalar we döwlet agdarylyşyklary ýygy-ýygydan bolup durýar.

Afrikanyň syýasy kartasynyň özboluşly taraplaryndan biri uly meýdanly döwletleriň köplügidir. Dünýädäki çägi 1 mln. km²-dan uly bolan 29 döwletden 12-si Afrikada ýerleşýär (Alžir, KDR, Sudan, Liwiýa, Çad, Niger, Angola, Mali, GAR, Efiopiýa, Mawritaniýa, Müsür). Dünýä boýunça bar bolan meýdany 1 müň km²-dan geçmeýän 24 döwletden bary-ýogy 1 sany – Seýşel adalary – Afrika degişli.

Afikada jemi 6 ada ýurtlary ýerleşýär. Olar Madagaskar, Kabo-Werde, Komor adalary, Mawrikiý, San-Tome we Prinsipi hem-de Seýşel



77-nji surat. Çölleşme güýçli ösýän Sahel ülkesiniň çägi.

adalarydyr. Deňizlere çykmak mümkinçiligi ýok döwletleriň sany boýunça Afrika kontinentleriň arasynda öňdebaryjy. Afrikada gury ýeriň içersinde ýerleşýän jemi 16 döwlet bar. Olaryň hatarynda Çad, Niger, Mali, Efiopiýa, Zambiya, Botswana, Günorta Sudan ýaly iri döwletler bar. Efiopiýa dünýäniň gury ýeriň içersinde ýerleşýän 44 döwletiň arasynda ilet sany boýunça öňdebaryjysy hasaplanýar.

Afrika döwletlerinden 51-i respublika, 3-si (Marokko, Swazilend (Eswatini), Lesoto) monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Dolandyryş-çäk taýdan Afrikadaky 6 döwlet – Nigeriýa, Efiopiýa, Sudan, Günorta Sudan, Somali, Komor adalary – federatiw gurluşyna eýe.

Afrika döwletleri baý we köpdürli tebigy resurslary, aýratynam, mineral baýlyklary bilen tapawutlanýar. Nebit we tebigy gaz gorlaryna Nigeriýa, Alžir, Liwiýa, Angola, Gabon, Kongo döwletleri baý. Kontinentde iň uly kömür gorlary bilen GAR tapawutlanýar. GAR, Namibiýa, Botswana, Zambiya, KDR, Niger we başga ençeme Afrika döwletleri reňkli, gymmat bahaly we radioaktiw metallaryň, almazyň iri känleri bilen meşhur.

Afrikada giň ýaýran tebigy zolaklary sawanna, ýarymçöl, çöl hem-de çygly ekwatorial tokaýlar hasaplanýar. Demirgazyk Afrikada planetamyzdaky iň iri çöl – Sahara ýerleşýär. Onuň günorta çeti boýunça uzap gidýän Sahel diýlip atlandyrylýan ýarymçöl aýratynlykly tebigy geografik ülke dünýä boýunça iletly we oba hojalygy çölleşme prosesinden iň uly zyýan çekýän çäk hasaplanýar. Sahel Sudan, Çad, Niger, Mali, Mawritaniýa ýaly döwletleriň çäginde gursaýar (77-nji surat).



1. Afrikanyň geografik ýerleşişini onuň tebigy şertine nähili täsir edipdir?
2. Afrikanyň syýasy kartasynyň taryhy şekillenmeginiň we häzirki zaman ýagdaýynyň aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. Afrika ýurtlarynyň koloniýal geçmişi olaryň häzirki gündäki ösüşine nähili ýagdaýda täsir edýär?
4. Sahel tebigy geografik ülkesi nirede ýerleşýär we nähili aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?

50-ş. Afrika ýurtlarynyň ilaty we hojalygy



Ilatyň gürlügi, tebigy köpeliş, urbanizasiýa, günorta ýewropeoidler, negroidler, ilatyň etnik we dini düzümi, çig mal bilen üpjün edýän hojalyk pudaklary, ýeke-täk ekin.

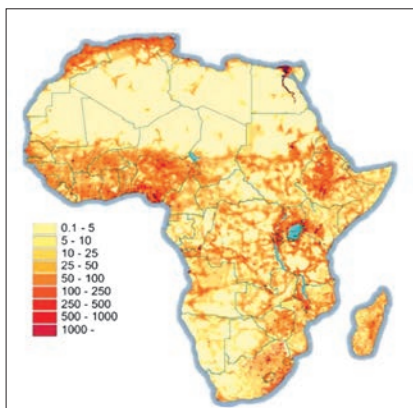
Afrika ilat sany boýunça Aziýadan soňky kontinent hasaplanyp, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, ol ýerde 1,3 milliarda golaý adam ýaşaýar. Bu dünýä ilatynyň 17 göterimini düzýär.

Afrika döwletleriniň arasynda ilat sany taýdan Nigeriýa aýratyn tapawutlanýar. Onuň ilaty, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, 196 mln.-a golaý adama deň bolup, bu dünýä ýurtlarynyň arasyndaky 7-nji orun hasaplanýar. Diňe Nigeriýanyň Afrika döwletleriniň hatarynda meýdany boýunça 14-nji orunda durýandygy üns bererlikdir.

Ilat sany taýdan Nigeriýadan soňky öňdebaryjy orunlary Efiopiýa (107,5 mln. adam), Müsür (97 mln. adam), Kongo Demokratik Respublikasy (84,3 mln. adam), Tanzaniýa (59,1 mln. adam) we Günorta Afrika Respublikasy (57,7 mln. adam) ýaly döwletler eýeleýär (2018-nji ý.).

Afrikanyň ilaty kontinent boýunça biendigan ýerleşýär (78-nji surat). Muňa tebigy faktorlar, aýratynam, klimat we suw resurslary uly täsir edipdir. Nil jülgesi we deltasy, Orta deňiz we Gwineýa aýlagboýy çäkleri, Gündogar Afrikanyň dag aralygyndaky oýuklary we GAR-nyň senagatlaşan çäklerinde ilatyň gürlügi iň ýokary derejä eýe. Şol bir wagtda, Sahara, Kalahari, Namib ýaly tropik çöllerde ilatyň gürlügi gaty pes.

Afrika ilaty iň ýokary depginler bilen ösýän kontinent hasaplanýar. Dünýä ilaty häzirki wagtda ortaça ýyllyk hasapda 1,2 %-e köpeliş barýan bolsa, Afrikada bu görkeziji 2,6 % -i düzýär. Afrikanyň aglaba döwletlerine dogluşyň we tebigy köpelişiň ýokary depginleri, ortaça ömür görmegiň beýlekilerden pes görkezijileri mahsus (12-nji jedwel). Bu babatdaky ýagdaý diňe Tu-



78-nji surat. Afrikada ilatyň gürlügi (km²/adam).

nis, Marokko, Liwiya, Botswana, GAR, Mawrikiý we Seýşel adalary ýaly sosial-ykdysady ösüşi birneme ýokary bolan döwletlerde kontinentdäki umumy ýagdaýdan tapawutlanýar.

12-nji jedwel

Afrikadaky käbir döwletleriň hem-de Germaniýanyň we Ýaponiýanyň demografik görkezijileri (2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä)

Görkezijiler	Afrikanyň käbir döwletleri		Dünyäniň ösen döwletleri	
	Niger	Çad	Germaniýa	Ýaponiýa
1 aýala dogry gelýän ortaça perzent sany	7,2	6,4	1,6	1,4
Ilatyň ýyllyk tebigy köpelişi, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Erkekleriň we aýallaryň ortaça ömür görşi, ýaş	E. – 59 A. – 61	E. – 52 A. – 54	E. – 78 A. – 83	E. – 81 A. – 87
Ilatyň ýaş düzümünde 15 ýaşa çenli çagalar üleş, %	50	47	13	12
Ilatyň ýaş düzümünde 65 ýaşdan uly bolanlaryň üleş, %	3	2	21	28
Bäbekleriň ölümi, doglan 1000 sany bäbege görä	60	72	3	2

Afrika kontinentleriň arasynda urbanizasiýa derejesi (43%, 2018-nji ý.) taýdan ahyrky orunda durýar. Şäher ilatynyň üleş, esasan Orta deňiz boýy döwletleri, GAR, kiçi ada ýurtlary we nebit senagaty ösen döwletlerinde ýokary. Niger, Ruanda, Burundi, Malawi ýaly döwletlerde bolsa urbanizasiýa derejesi 20 % -e-de ýetmeýär.

Ilatyň jynsy, etnik we dini düzümi taýdan Afrika kontinenti iki uly bölege bölünýär. Birinjisi, Müsür, Liwiya, Sudan, Alžir, Tunis, Marokko, Mawritaniýa ýaly döwletlerden ybarat bolan Demirgazyk Afrika regiony. Bu döwletlerde, esasan günorta ýewropeoid jynsyna degişli bolan araplar we barbarlar ýaşaýar, esasy din yslam dini hasaplanýar, ilatyň etnik we dini düzümi bitewiligi bilen tapawutlanýar. Kontinentdäki başga döwletler bolsa Tropik Afrika regionyny düzýär. Bu regionyň ilatynyň etnik düzümi örän köpdürli bolup, esasan negroid jynsyna degişli ýüzlerçe milletlerden, halkyýetlerden we taýpalardan ybarat. Dinlerden bolsa yslam,

hristiançylyk we dürli ýerli dinler giň ýaýran bolup, dürli döwletlerde olaryň gatnaşygy dürlüçe.

Afrika döwletleriniň dünýä hojalygyndaky orny, esasan dag-magdan senagaty we tropik ekerançylygy bilen kesgitlenýär. Ýagny kontinentdäki döwletleriň ykdysadyýetinde köpräk çig mal bilen üpjün edýän pudaklar agdyklyk edýär. Munuň esasy sebäpleri ýöriteleşmäniň koloniýalçylyk döwründe şekillenenligi, önümçiligiň tehniki we tehnologik yzagalaklygy bilen bagly.

Nigeriýa, Alžir, Angola, Liwiýa, Gabon, Kongo, Ekwatorial Gwineýa nebit we tebigy gaz, Niger we Malawi uran, Gwineýa boksit, Zambiyä we KDR mis, Marokko fosforit, Gana we Tanzaniýa altyn, Botswana, KDR, Angola, Zimbabwe, Namibiýa almaz, GAR bolsa daşkömür, demir, marganes, altyn, platina, almaz ýaly mineral resurslary gazyp almagyň we eksport etmegiň göwrümi bilen tapawutlanýar.

Aglaba Afrika döwletleriniň oba hojalygy üçin mälim bir ekin görnüşiniň ýeke-täkligi mahsusdyr. Meselem, Sudanda, Malide, Çadda we Burkina-Fasoda esasy ekin pagta, Kot-d'Iwuar, Gana, Kamerunda kakao, Senegalda we Gambiyäde arahis, Efiopiýada we Ugandada kofe, Keniyäde bolsa çay hasaplanýar. Köp pudakly oba hojalygy GAR hem-de Orta deňizýaka döwletlerinde şekillenen.

Sosial-ykdysady ösüş derejesi nukdaý nazaryndan Afrika 3 bölege bölünýär. GAR kontinentdäki döwletleriň arasynda ykdysady taýdan iň güýçlüsi bolanlygy üçin aýratyn tapawutlanýar. Müsür, Liwiýa, Alžir, Tunis we Marokko ýaly birneme ýokary derejede ösýän döwletler Demirgazyk (Orta deňizýaka) Afrika ykdysady geografik regionyny emele getirýär. Kontinentiň galan döwletleri Tropik Afrika regionynyň düzümine girýär. Tropik Afrikadaky 34 döwlet BMG tarapyndan dünýäniň iň gowşak ösen döwletler toparyna girizilen.



1. Afrika döwletleriniň ilatynyň köpelişiniň we ýaş düzüminiň özboluşly aýratynlyklaryny düşündiriň.
2. Ilatyň jynsy we dini düzümi taýdan Afrika haýsy iki bölege bölünýär? Bu iki çägiň ilatyna gysgaça häsiýetnama beriň.
3. Afrika ýurtlarynyň dünýä hojalygyndaky ornuny haýsy pudaklar kesgitleýär?
4. Afrika ýurtlarynyň oba hojalygy üçin nähili taraplar mahsus? Bu aýratynlygy käbir döwletleriň mysalynda görkeziň.

51-§. Günorta Afrika Respublikasy



Drakon we Kap daglary, Weld platosy, tropik çöller, subtropik klimat, afrikanerler, afrikaans dili, dag-magdan senagaty.



Meýdany – 1219,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 57,7 mln.
Paýtagty – Pretoriýa.

Günorta Afrika Respublikasy (GAR) Afrika kontinentiniň çet günorta böleginde ýerleşýär, kenarlary günorta-günbatarda Atlantik, günorta-gündogarda Hindi okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. GAR möhüm we gatnawly halkara deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşýär. GAR-daky Keýptaun şäheri Günorta ýarym şardaky iň iri port-şäherlerden biri (79-njy surat).

Dolandyryş şekli – parlamentar respublika. Paýtagty – Pretoriýa şäheri. Ol ýerde diňe prezidentiň we hökümetiň karargähleri ýerleşýär, parlament Keýptaunda, Ýokary sud bolsa Blumfonteýn şäherinde iş alyp barýar.

Tebigy şerti we resurslary. GAR çäginin relýefi köpdürli. Gündogar böleginde Drakon daglary, günortada bolsa Kap daglary ýerleşýär. Ýurduň demirgazyk we merkezi böleklerini Weld platosy eýeleýär, günbatar çäkleri bolsa düzlük relýefi bilen tapawutlanýar. GAR iri mineral baýlyklara eýe döwlet. Ýurtda kömür, marganes, hrom, uran, altyn, almaz, platina, wanadiý we dürli seýrek metallaryň uly gornalary bar.

GAR-nyň merkezi we günbatar çäklerinde yssy we gurakçyl tropik klimat şekillenen. Ýurduň günorta we gündogaryndaky deňizýaka çäklerde bolsa çygly subtropik klimat bolýar. Ýurduň gurakçyl klimatly böleginde suw resurslary ýetmezçiligi bar.

Ilaty. GAR kontinentiň döwletleriniň arasynda ilat sany boýunça 6-njy orunda durýar. Ilatyň tebigy köpelişi depginleri aglaba Afrika döwletlerine beýlekilerden pesräk bolup, ýyllyk hasapda 1–1,2 % -e deň. GAR ilaty goňsy döwletlerden göçüp gelenleriň hasabyna hem köpeliýär.

GARda urbanizasiýa derejesi 65 % -e deň we bu görkeziji Afrikadaky köp döw-



79-njy surat. Keýptaun şäheri.

letlere garanda ep-esli ýokary. Ýurduň iň iri şäheri we ykdysady paýtagty Ýohannesburg hasaplanýar.

Günorta Afrika Respublikasy ilatynyň 80 % -ine golaýyny dürli ýerli milletler we halkyýetler düzýär. GAR Tropik Afrika döwletlerinden ýewropalylaryň beýlekilerden ýokary ülşi (10 % -e golaý) bilen tapawutlanýar. Ýewropalylaryň uly bölegini afrikanerler – XVII–XIX asyrlarda göçüp gelen gollandlaryň nesilleri düzýär. Olar niderland dili esasynda şekillenen afrikaans dilinde gepleşýärler.

Ýurduň demirgazyk-gündogaryndaky senagat raýonlary, günorta-gündogar we günorta deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlügi ýokary bolsa, günbatar we demirgazyk-günbatar çöl çäklerinde ilat örän seýrek ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Günorta Afrika Respublikasy kontinentdäki ykdysady taýdan iň ösen döwlet hasaplanýar. Ykdysadyýeti dag-magdan senagatyna, maşyngurluşyga, köp pudakly oba hojalygyna we turizme ýöriteleşen.

Dürli gazylp alynýan peýdaly zatlaryň baý gorlarynyň hasabyna GAR-da dag-magdan senagaty ýokary derejede ösen. GAR kömür, demir magdany, marganes, altyn, platina, palladiý, almaz we başga mineral resurslary gazyp almak boýunça dünýä ýurtlarynyň içinde öňdebaryjy orunlary eýeleýär. GAR dünýädäki iň iri kömür eksportýorlaryndan biridir.

Oba hojalygy ýurduň çäginin diňe 15 % böleginde intensiw ösen. Munuň esasy sebäbi suw resurslaryň ýetmezçiligi bilen bagly. Emma, şoňa garamazdan, GAR-da ekerançylygyň we maldarçylygyň dürli pudaklary ýokary derejede ösen. Ekerançylygyň iň möhüm pudaklary bagdarçylyk we üzümçilik hasaplanýar. Maldarçylygyň esasy pudaklary – iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik. GAR-da maldarçylygyň adaty bolmadyk pudagy – düýeguşlary bakmak hem ösen (80-nji surat).

GAR-nyň günorta deňizýaka böleginde hem-de ýurduň içersindäki iri şäherlerde turizm gowy ösen.



80-nji surat. Düýeguş fermasy.



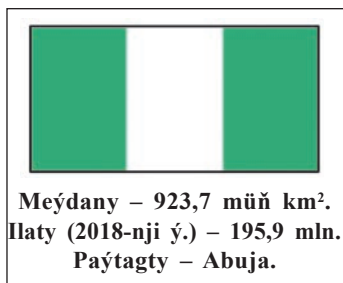
1. Günorta Afrika Respublikasynyň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygyna baha beriň.

2. Ýurduň tebigy şertiniň we resurslarynyň güýçli we güýçsüz taraplaryny anyklaň.
3. GAR Tropik Afrika ýurtlaryndan ilatynyň köpelişi we düzümi taýdan nähili tapawutlanýar?
4. GAR ykdysadyýeti nähili pudaklara ýöriteleşen?

52-§. Nigeriýa Federatiw Respublikasy



Günbatar Afrika, Tropik Afrika, Gwineýa aýlagy, Niger deltasy, Lagos, hausa, ýoruba, igbo, nebit we nebiti gaýtadan işleýän senagaty.



Nigeriýa Federatiw Respublikasy Günbatar Afrikada ýerleşýär. Kenarlary günortadan Atlantik okeanyň Gwineýa aýlagynyň suwlary bilen ýuwulýar.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Nigeriýa federatiw döwlet bolup, 36 şatdan we federal paýtagt çäginde ybarat. Nigeriýanyň şatlary, esasan etnik prinsip esasynda bölünen.

Paýtagty – Abuja şäheri – ýurduň merkezinde ýerleşýär (81-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Nigeriýanyň çägi Niger we Benue derýalary bilen relýefi taýdan tapawutlanýan iki bölege bölünýär. Demirgazykda relýef, esasan ýasy daglyklardan ybarat, ýurduň günorta bölegi bolsa peslikler eýeleýär.

Nigeriýanyň iň uly tebigy baýlygy – onuň nebit gorlary. Nebit känleri köpräk ýurduň günorta böleginde ýerleşýär.

Ýurt, esasan subekwatorial we ekwatorial klimat guşaklyklarynda ýerleşýär. Ýylboýy yssy temperatura saklanýar. Ygalyň mukdary günorta deňizýaka çäklerinden demirgazyga tarap barha kemelýär. Ekwatorial klimatly böleginde ygalyň ýyllyk mukdary 3 000 mm töwereginde. Hemişelik we pasyllaýyn çygly



81-nji surat. Abuja şäheri.

tokaýlar hem-de sawannalar Nigeriýanyň esasy tebigy zolaklarydyr.

Nigeriýadaky derýalardan iň irisi Niger derýasy hasaplanýar. Ol Gwineýa aýlagyna guýulýan ýerinde uly deltany emele getirýär. Niger deltasy ýurduň möhüm ykdysady raýony hasaplanýar.

Ilaty. Nigeriýa ilat sany boýunça dünýäde 7-nji orunda durýar we ol dünýäniň 10 öňdebaryjy döwletiniň arasynda tebigy köpelişiň iň ýokary depginleri bilen tapawutlanýar. Nigeriýanyň ilaty ýylyna 4–4,5 million adama köpeliýär.

Nigeriýanyň ilatynyň ýarysý diýen ýaly şäherlerde ýaşaýar. Nigeriýada 6 «millioner» şäher bar. Gwineýa aýlagynyň kenarynda ýerleşýän Lagos şäheri diňe bir Nigeriýa däl, eýsem bütin Afrikadaky iň iri şäher hasaplanýar (82-nji surat). Lagos 1991-nji ýyla çenli ýurduň paýtagty bolan, ýöne onuň ilaty örän köplügi sebäpli paýtagt Abuja şäherine göçürildi.

Nigeriýa Tropik Afrikadaky aglaba ýurtlar ýaly köpmilletli döwlet bolup, ilatynyň etnik düzümi 250 -den artyk ýerli milletlerden we halkyýetlerden ybarat. Iň iri milletleri – hausa, ýoruba we igbo (her biri jemi ilatyň takmynan 20 %-ini düzýär). Döwlet dili – iňlis. Nigeriýanyň demirgazyk we günbatar ştatlarynda yslam dini, gündogar we günorta ştatlarynda bolsa hristian dini köpräk ýaýran.

Ilatyň gürlügi ýurtda ortaça hasapda 1 km² -a 200 adamdan köpräk bolsa, kenarýaka çäklerinde mundan 3–4 esse ýokarydyr.

Ykdysadyýeti. Nigeriýa JIÖ-iň umumy göwrümi boýunça Afrikada 1-nji orunda durýar, JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän mukdary bolsa onçakly ýokary däl – 6 000 ABŞ-nyň dollary töwereginde. Emma bu Tropik Afrikadaky köp döwletlere garanda birneme belendräk görkezijidir (sebit boýunça ortaça görkeziji 3 600 ABŞ-nyň dollaryna deň).

Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy we döwlet býudjetiniň girdejisiniň baş çeşmesi – nebit eksporty. Nebiti gazyp alýan we ony gaýtadan işleýän senagaty Nigeriýanyň senagatynyň iň ösen pudagydyr. Ýurtda tokaý, dokmaçylyk, azyk we dag-magdan senagaty hem birneme ösen.



82-nji surat. Lagos – Nigeriýa we bütin Afrikanyň iň iri şäheri.

Oba hojalygy – ilatyň işiniň esasy ugry. Nigeriýada arahis, mekgejören, şaly, sorgo, tebigy kauçuk, pagta, şaly, dürli gök önümler we miwe ekinleri ýetişdirilýär. Iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik, doňuzdarçylyk Nigeriýanyň maldarçylygynyň esasy pudaklary hasaplanýar.



1. Nigeriýanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň federatiw şekli nähili faktor bilen bagly?
2. Nigeriýanyň paýtagtyny Lagosdan Abuja göçürilmeginiň sebäbini düşündiriň.
3. Ýurduň günortasynda ilatyň gürlügi demirgazyk çäklerine garanda birnäçe esse uludygynyň sebäplerini düşündiriň.
4. Nigeriýanyň ykdysady ösüşiniň Tropik Afrikadaky köp döwletlere garanda birneme ýokarylygy önümçiligiň nähili pudagy bilen bagly?

53-§. Müsür Arap Respublikasy



Sues kanaly, Sinoý ýarymadasy, Nil derýasy, Asuan suw howdany, tropik we subtropik klimat, ilatyň gürlügi, suwarymly ekerançylyk, taryhy-medeni miras.



Meýdany – 1001,4 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 97 mln.
Paýtagty – Kair.

Müsür Arap Respublikasy Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda hem-de kiçi bölegi Aziýa kontinentindäki Sinoý ýarymadasynda ýerleşýär. Kenarlary demirgazykda Orta, gündogarda Gyzyly deňziň suwlary bilen ýuwulýar. Sues kanaly bu iki deňzi utgaşdyrýar hem-de ýol bir wagtda, Afrika bilen Aziýanyň araçägi hasaplanýar. Sues kanalyňyň geçenligi, Aziýa bilen Afrika utgaşýan çäkde ýerleşýänligi Müsüriň ykdysady geografik ýerleşişiniň

amatlylygyny kesgitleýär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Müsüriň paýtagty – Kair şäheri Nil deltasynda ýerleşýär (83-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Müsüriň çägi, esasan düzlüklerden ybarat. Diňe Gyzyly deňze golaý bölegi hem-de Sinoý ýarymadasynda daglar bar. Gazylyp alynýan peýdaly zatlardan Müsürde, esasan nebit, tebigy gaz, demir magdany, fosforit kánleri bar. Müsüriň çäginin uly bölegi tropik, Orta deňziň kenary bolsa subtropik klimat guşaklygynda ýerleşýär. Tomsy

örän yssy, gyşy maýyl. Ygal örän kem ýagýar, ýyllyk mukdary, adatda 200 mm-den geçmeýär. Şonuň üçin ýurduň çägin, esasan tropik çöller eýeleýär.

Yssy we gurak klimat şertinde Müsür üçin suw resurslarynyň ýetmezçiligi mahsus. Ýurduň ýeke-täk derýasy – onuň çägin günortadan demirgazyga kesip geçip, Orta deňze guýulýan Nil – çölleriň arasyndan akyp geçýän tranzit derýadyr (84-nji surat). Nil derýasynda dünýädäki iň iri suw howdanlaryndan biri – Asuan suw howdany gurlan.

Ilaty. Müsür Afrika döwletleriniň arasynda ilat sany boýunça Nigeriýadan we Efiopiýadan soňky üçünji orunda durýar. Ilatyň tebigy ösüşi beýlekilerden ýokary derejede saklanyp gelýär. Müsüriň ilaty ýyllyna 2,5 % -e diýen ýaly, ýagny 2 milliondan artyk adama köpeliýär.

Müsürde şäher ilatynyň üleş 45 % töwerginde we bu görkeziji Demirgazyk Afrikanyň başga döwletlerine garanda pesräk derejede. Iň iri şäherleriniň hataryna Kair, Aleksandriýa we Giza girýär.

Müsür bir milletli döwlet hasaplanýar, çünki ilatynyň 99 %-i araplardan ybarat. Giň ýaýran din – yslam. Ýöne müsürlileriň 10 % -e golaý bölegi hristian dinine degişli.

Müsürde ilat örän biendigan ýerleşýär. Müsürlileriň 90 % -inden artyk bölegi ilatyň gürlügi bilen dünýä möçberinde tapawutlanýan Nil jülgesinde we deltasynda ýaşaýar. Şonuň ýaly-da, Sues kanalynyň boýunda, Orta we Gyzyl deňizleriň kenarlarynda-da ilatyň gürlügi birneme ýokary.

Ykdysadyýeti. Müsür Afrika kontinentindäki döwletleriň arasynda iň uly ykdysady kuwwata eýe döwletlerden biri. Ýurduň ykdysadyýeti agrar-industrial häsiýete eýe. Senagaty, esasan, nebit-gaz, dokmaçylyk, azyk we himiýa pudaklaryna



83-nji surat. Kair şäheri,



84-nji surat. Nil derýasy.



85-nji surat. Müsüriň piramidalaryndan biri we Uly Sfinks heýkeli.

ýöriteleşen. Şonuň ýaly-da, metallurgiýa, maşyngurluşyk senagaty hem ösüp barýar.

Oba hojalygy suwarymly ekerançylyga daýanýar. Esasy ekinler – pagta, şaly, mekgejowen, gök önüm, miwe we bakja ekinleri. Maldarçylygyň esasy pudagy iri şahly maldarçylyk hasaplanýar.

Müsür Arap Respublikasynyň döwlet býudjeti üçin Sues kanaly arkaly gämiler tranzitinden düşýän paçlar möhüm girdeji çeşmesidir.

Müsüriň ykdysadyýetiniň möhüm pudaklaryndan biri turizm hasaplanýar. Turizmiň ösüşine Müsür deňizýaka çäkleriniň tebigy şerti hem-de ýurduň örän baý taryhy-medeni mirasy uly täsir edýär (85-nji surat).



1. Müsür Arap Respublikasynyň ykdysady geografik ýerleşişiniň özboluşly aýratynlyklary nämeler bilen bagly?
2. Müsür bilen Türkiýäniň geografik ýerleşişindäki umumy aýratynlyklary anyklaň.
3. Müsüriň ilatynyň ýerleşişine nähili faktorlar täsir edýär?
4. Müsürde halkara turizmi ösdürmek üçin nähili resurs we şert bar?

54-ş. Awstraliýa Soýuzu



Materik, Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy, Awstraliýaly iňlisler, Awstraliýaly aborigenler, Sidney, Melburn, dag-magdan senagaty.



Meýdany – 7692,0 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 24,5 mln.
Paýtagty – Kanberra.

Awstraliýa Soýuzu bir bitewi materigi doly eýeleýän dünýädäki ýeke-täk döwlet. Düzümine Awstraliýa materiginden daşary Tasmaniýa we başga adalar girýär. Kenarlary demirgazyk, günbatar we günortadan Hindi okeanyň, onuň deňziň we aýlaglarynyň, gündogar tarapdan bolsa Ýuwaş okeanyň deňizleriniň suwlary bilen ýuwulýar. Meýdany taýdan dünýäde 6-njy orunda durýar.

Ykdysady-geografik ýerleşşi Günorta ýarym şarda, başga sebitlerden ep-esli uzakda ýerleşýänligi bilen häsiýetlenýär. Şunuň bilen birlikde, häzirki zaman deňiz we howa transporty ýurdy dünýäniň ähli sebitleri bilen hemişelik aragatnaşykda bolmagyny üpjün edýär.



86-njy surat. Awstraliýa çölleri.

Awstraliýa Soýuzy Britaniýa Arka-daşlygy Korollygy hasaplanyp, onuň resmi döwlet ýolbaşçysy Beýik Britaniýanyň hökümdary hasaplanýar. Amalda syýasy dolandyryş ulgamynda öňdebaryjy rol premýer ministre degişli. Awstraliýa 6 şatdan we 2 çäkden ybarat federatiw döwlet.

Tebigy şerti we resurslary. Awstraliýanyň relýefi, esasan düzlükden we güýçli dilkawlanan platolardan ybarat. Diňe gündogarda ortaça beýiklikdäki Uly Suwaýryt ulgamy bar. Onda Awstraliýanyň iň belent nokady Kostsýuşko depesi (2 228 m) ýerleşýär.

Awstraliýa köpdürli gazylyp alynýan peýdaly zatlar baý. Ýurt demir, mis, nikel, uran, boksit magdanlary, kömür, altyn, almaz gollary bilen dünýä möçberinde aýratyn tapawutlanýar.

Awstraliýanyň çägi, esasan subekwatorial, tropik we subtropik klimat guşaklyklarynda ýerleşýän bolup, klimatynyň iň möhüm aýratynlygy onuň gurakçylygyndan ybarat. Ýurduň çäginin önän uly bölegini çölleri, ýarymçölleri we sawannalar eýeleýär (86-njy surat). Awstraliýanyň tebigatynyň iň uly kemçiligi suw resurslarynyň ýetmezçiligidir. Esasy derýasy Murreý we onuň goşandy Darlingiň suwy möwsümler boýunça ýiti üýtgäp durýar.

Ilaty. Awstraliýa ilatyň gürlügi iň pes bolan dünýä döwletlerinden biridir. Bu ýerde 1 km² çäge orta hasapda 3 adam dogry gelýär. Awstraliýada ilat, esasan günorta-gündogar we gündogar çäklerinde jemlenen, içki çäklerinde bolsa önän seýrek ýerleşýär.

Awstraliýada ilatyň tebigy köpelişi pes, ýylyna 0,5–0,6 % -e deň. Ilat sanynyň barha artmagyna daşky migrasiýa köpräk täsir edýär. Ilatyň migrasion köpelişi ýyllyk hasapda 0,8–1,0 % -i düzýär.

Umuman alanda, Awstraliýanyň ilaty migrasiýanyň hasabyna şekillenendir. Materigin ýerli ilaty – awstraliýaly aboriginler – döwlet ilatynyň bary-ýogy 1 % -ini düzýär. Esasy millet – awstraliýaly inlisler.



87-nji surat. Sidneý şäheri.

Awstraliýa Soýuzy ýokary urbani-zasiýalaşan döwletleriň hataryna degişli. Onda şäher ilatynyň ülşi 90 % -e deň. Iň iri şäherleri – Sidneý (87-nji surat), Melburn, Brisben, Pert, Adelaida.

Ykdysadyýeti. Awstraliýa ykdysadyýeti ýokary derejede ösen döwlet hasaplanýar. JIÖ-iň göwrümi boýunça Awstraliýa dünýäniň öňdebaryjy 20 döwletiniň düzümine girýär, ilatyň jan başyna dogry gelýän

JIÖ mukdary bolsa onda aglaba Ýewropa döwletlerinden hem ýokary.

Awstraliýanyň dünýä ykdysadyýetindäki ornuny, köp taýdan, dagmagdan we ýangyç senagaty kesgitleýär. Ol kömür, uran, demir, boksit, altyn, nikel, sink gazyp almak boýunça dünýädäki öňdebaryjy 3 döwletiň hataryna girýär. Kömür, suwuk edilen gaz, uran, gara we reňkli metallaryň uly bölegi Aziýa döwletleri, ilkinji nobatda, Hytaýa eksport edilýär. Oba hojalygy hem Awstraliýanyň ykdysadyýetiniň möhüm ugry. Maldarçylygyň esasy pudaklary – goýundarçylyk we iri şahly maldarçylykdyr. Awstraliýa dünýäde goýunlar sany we ýüň öndürmek boýunça 2-nji orunda, ýüň hem-de mal eti eksporty boýunça bolsa 1-nji orunda durýar. Ekerançylygy däneçilik, bagdarçylyga we üzümçilige ýöriteleşen.

Awstraliýanyň esasy ykdysady raýony onuň günorta-gündogary hasaplanýar. Bu ýerde ýurduň ilatynyň 70% -i ýaşaýar hem-de onuň 2 iň iri şäheri – Sidneý we Melburn ýerleşýär.



1. Awstraliýa Soýuzynyň geografik ýerleşişiniň gaýtalanmaz aýratynlygy nämeden ybarat? Ykdysady geografik ýerleşişiniň gowy we erbet taraplaryny düşündiriň.
2. Awstraliýanyň häzirki ilaty nähili şekillenen?
3. Näme üçin Awstraliýanyň günorta-gündogar çäkleri ilatyň gürlüginin beýlekilerden ýokary derejesi bilen tapawutlanýar?
4. Awstraliýanyň ykdysadyýeti nähili pudaklara ýöriteleşen we muňa nähili faktorlar täsir edipdir?

55-§. Amerikanyň syýasy kartasy



Amerika, Demirgazyk Amerika, Günorta Amerika, Panama kanaly, Karib deňzi, Latyn Amerikasy, kontinent, materik, Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy.

Amerika Günbatar ýarym şarda ýerleşýän iki materik – Demirgazyk we Günorta Amerikany hem-de olara golaý adalary gurşap alan kontinentdir (88-nji surat). Onuň umumy meýdany 42 mln. km² -a deň. Demirgazyk we Günorta Amerika materiklerini Panama kanaly bölüp durýar (89-njy surat).

Amerikanyň häzirkî zaman syýasy kartasynda 35 garaşsyz döwlet bar. Olar öz territorial ululygy taýdan bir-birinden ýiti tapawutlanýar. Kontinentdäki 4 ýurt dünýäniň 10 iň iri döwletleriniň hataryndan ýer alan – Kanada, ABŞ, Braziliýa we Argentina. Boliwiýanyň, Kolumbiýanyň, Perunyň we Meksikanyň meýdany 1 mln. km²-dan geçýär. Wenesuela we Çili döwletleriniň çägi bolsa 500 müň km²-dan uly. Şunuň bilen birlikde, Amerikadaky 7 döwletiň meýdany 1 müň km²-dan kem. Olaryň ählisi Karib deňzindäki adalarda ýerleşýär.

Amerikada diňe 2 döwlet – Boliwiýa we Paragwaý – gönüden-göni deňze çykmak mümkinçiligine eýe däl. Meksika, Gwatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama we Kolumbiýa kenarlary iki, ýagny Atlantik we Ýuwaş okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. ABŞ we Kanada bolsa üç – Atlantik, Ýuwaş we Demirgazyk Buzly okeanlaryna serhetdeş.

Amerikadaky 35 döwletden 25-i respublika, 10-sy Britaniýa Arkadaşlygy Korollyklary, ýagny konstitusion monarhiýalar hasaplanýar. Konstitusion monarhiýalardan 2-si – Kanada we Beliz – Demirgazyk Amerika materiginde ýerleşýär, galan 8 -i bolsa Karib deňzindäki ada döwletleridir.

Amerikada 7 federatiw döwlet ýerleşýär – ABŞ, Argentina, Braziliýa, Kanada, Meksika, Wenesuela hem-de Sent-Kits



88-nji surat. Amerika kontinentiniň geografik ýerleşşi.



89-njy surat. Panama kanaly.

we Newis. Sent-Kits we Newis dünýädäki iň kiçi federatiw döwlet hasaplanýar.

Amerika 2 iri syýasy-geografik sebit – Demirgazyk Amerika we Latyn Amerikasyna bölünýär. Demirgazyk Amerikada ABŞ we Kanada ýerleşýär. Amerikada ABŞ-dan günortada ýerleşýän ähli döwletler Latyn Amerikasyny düzýär. Dünýäniň şol iri sebiti Latyn Amerikasy diýlip atlandyrylmagy köp döwletlerinde ilat gadymky latyn dilinden gelip çykan ispan, portugal we fransuz dillerinde gepleşmegi bilen bagly.

Demirgazyk Amerika we Latyn Amerikasy sosial-ykdysady ösüş derejesi hem-de ilatyň milli-medeni aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. ABŞ we Kanada «Uly ýedilik» toparyna girýän ösen döwletler bolsa, Latyn Amerikasy döwletleri bolsa ösýän döwletlerdir.

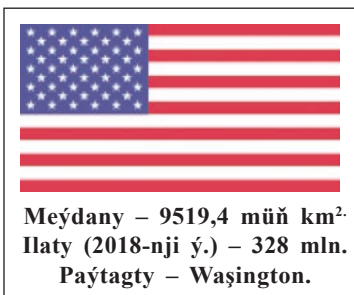


1. Amerika kontinenti haýsy çäkleri birleşdirýär?
2. Amerikanyň syýasy kartasyndaky haýsy döwletler iri hasaplanýar?
3. Demirgazyk Amerika materigi we Demirgazyk Amerika syýasy-geografik sebitiniň arasyndaky tapawudy düşündiriň.
4. Latyn Amerikasy regiony näme sebäpden şeýle atlandyrylypdyr?

56-§. Amerikanyň Birleşen Ştatlary



Demirgazyk Amerika, kontinental ştatlar, Alýaska, Gaway adalary, Kordilyera, Denali, Ölüm jülgesi, tornado, megalopolis.



Amerikanyň Birleşen Ştatlary dünýä ýurtlarynyň arasynda meýdany taýdan 4-nji, ilaty sany boýunça bolsa 3-nji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, ABŞ ykdysady, harby-syýasy we ylmy-tehnologik kuwwaty boýunça häzirki zaman dünýäniň öňdebaryjy döwletlerinden biridir.

ABŞ-nyň çägi 3 bölekden ybarat: Demirgazyk Amerika materiginiň orta bölegindäki kontinental ştatlar, Demirgazyk Amerikanyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän Alýaska hem-de Ýuwaş okeandaky Gaway adalary.

ABŞ 3 sany – Atlantik, Ýuwaş we Demirgazyk Buzly okeanyna çykmak mümkinçiligine eýe. Ol gury ýerde diňe Kanada we Meksika bilen ser-

hetdeş. ABŞ-nyň we Kanadanyň araçägi dünýä boýunça iki döwletiň arasyndaky iň uzyn araçäk hasaplanýar. Bering bogazy arkaly ABŞ Russiýa bilen serhetdeş.

ABŞ – prezidentlik respublikasy: prezident döwlet we hökümet ýolbaşçysy hasaplanýar. Syýasy-territorial gurluşy nukdaý nazaryndan, ABŞ 50 şatdan we Kolumbiýa federal paýtagt okrugyndan ybarat federasiýadyr. 48 şat hem-



90-njy surat. Ölümlük jülgesi

de Kolumbiýa okrugy (Waşington şäheri) kontinental şatlaryň çäginde ýerleşýär, 49-njy şat Alýaska, 50-nji şat bolsa Gawaý hasaplanýar.

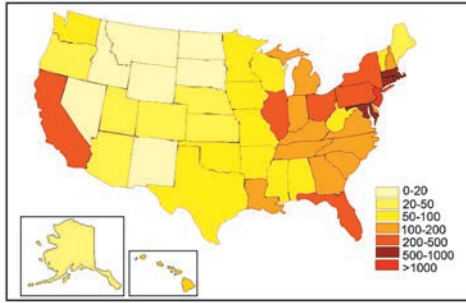
Tebigy şerti we resurslary. ABŞ çägi iriligi üçin tebigy şerti örän köpdürli. Kontinental şatlaryň gündogar we merkezi bölekleri, esasan düzlüklerden ybarat, günbatar böleginden bolsa Kordilýera daglarynyň birnäçe pudaklary geçýär. Alýaska we Gawaý şatlarynyň relýefi hem, esasan dagly. Alýaskanyň çäginde Demirgazyk Amerika materiginiň iň belent nokady – beýikligi 6 194 metr bolan Denali (öňki ady – Mak-Kinli) depesi ýerleşýär. Materigiň iň pes nokady – Ölümlük jülgesi (-86 m) hem ABŞ-da, Kaliforniýa şatynda ýerleşýär (90-njy surat).

ABŞ kömür, nebit, tebigy gaz, demir, dürli reňkli metallar magdanlary, mineral duzlaryň iri gorlaryna eýe. Aýratynam, ýurduň günbatar dagly çäkleri mineral resurslaryna baý. Emma ABŞ-da senagat önümçiliginiň göwrümi iriligi sebäpli ýurt mineral çig malyň köp görnüşlerini import edýär.

Kontinental şatlaryň çägi, esasan aram we subtropik, Alýaskanyň uly bölegi subarktika we arktika, Florida ýarymadasy hem-de Gawaý adalary bolsa tropik klimat guşaklygynda ýerleşýär. Meksika aýlagyna utgaşýan çäklerde tropik tüweleýler (tornado) köp bolup durýar.

ABŞ suw we gidroenergetika resurslaryna baý. Ýurduň iň iri derýalary – Missisipi, Missuri, Rio-Grande, Kolorado, Kolumbiýa.

Ilaty. ABŞ-nyň ýerli ilaty amerikalý indeýesler hasaplanýar. Ýöne häzirkiki döwürde indeýesler ýurduň ilatynyň örän kem bölegini düzýär. Amerikalýlaryň düzüminde Ýewropa ýurtlaryndan dürli döwürlerde göçüp gelenleriň nesilleri köpçüligi düzýär. Şunuň bilen birlikde, ABŞ-nyň ilatynyň düzüminde Latyn Amerikasy ýurtlaryndan (aýratynam, Meksi-



91-nji surat. ABŞ ilatynyň gürlüğü (ştatlar boýunça, km²/adam)

kadan) göçüp gelenler, garabedenliler, mulatlar we başga jynsy toparlaryň ülşi ep-esli ýokary hem-de gitdigiçe artýar.

ABŞ-da 1790-njy ýyldan başlap her 10 ýylda yzygider ýagdaýda ilat ýazuwlary amala aşyrylýar. 1790-njy ýyldan 2010-njy ýyla çenli ABŞ-nyň ilat sany 80 esse diýen ýaly artypdyr we onuň ösüşi häzire çenli dowam edýär. Häzirki basgançakda ABŞ-nyň ilatynyň tebigy köpelişi ýyllyk hasap-

da 0,3–0,4 % -i düzüp, dünýä boýunça ortaça görkezijiden (1,2 %) ep-esli pes, emma ösen döwletleriň ortaça görkezijisine (0,0 %) garanda birneme ýokarydyr. Migrasion ösüş bolsa ýyllyk hasapda 1–1,5 % -e deň.

ABŞ-da şäher ilatynyň ülşi 80 %-den ýokary. Iň iri şäherleri – Nýu-Ýork, Los-Anželes, Çikago, Hýuston, Filadelfiýa. ABŞ-nyň çäginde 3 megalopolis şekillenen: demirgazyk-gündogardaky «Boston-Waşington» (Boswaş), Beýik kölleriň boýundaky «Çikago-Pitsburg» (Çipits) we Ýuwaş okeanyň boýundaky «San-Fransisko-San-Diýego» (Sansan).

ABŞ-nyň resmi dili – iňlis dili. Şonuň ýaly-da, ilatynyň 50 mln. adama golaýy gündelik durmuşda ispan dilinde gepleşýär. Ispan dilli amerikanlaryň ülşi Meksika araçägine golaý ýerleşýän Nýu-Meksiko, Kaliforniýa, Tehas, Arizona, Newada ştatlarynda aýratynam, ýokary (20–45 %).

ABŞ-da ilatyň gürlüğü orta hasapda 1 km² -a 35 adam, ýöne onuň dürli böleklerinde ep-esli tapawutlanýar (91-nji surat). Muňa, esasan tebigy şert güýçli täsir edýär. Demirgazyk-gündogar, günorta-gündogar we günbatar okeanboýy ştatlarynda ilatyň gürlüğü iň ýokary derejede bolsa, dagly ştatlarda we aýratynam, Alýaskada ilat ep-esli seýrek ýerleşýär.



1. ABŞ-nyň geografik ýerleşişini we territorial gurluşyny häsiýetlendirin.
2. ABŞ-nyň syýasy-territorial gurluşy nähili?
3. Ýurduň relýefi nähili gurluşyna eýe? Onuň ilatyň ýerleşişine täsirini düşündirin.
4. Megalopolis näme? ABŞ-da haýsy megalopolisler şekillenen?

57-ş. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň hojalygy we ykdysady raýonlary



Senagat regionlary, aerokosmik senagat, oba hojalyk regionlary, transkontinental ýollar, Demirgazyk-gündogar, Orta Günbatar, Günorta, Günbatar.

ABŞ JIÖ göwrümi boýunça dünýäde Hytaýdan soňky ikinji orunda durýar we dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen döwletlerinden biri hasaplanýar. ABŞ-nyň ýüzlerçe transmilli korporasiýalary köp daşary ýurtly döwletlerde giň telekeçilik işini amala aşyrmagy, ýurduň ykdysady kuwwatyny we dünýä hojalygyndaky ornuny ýene-de ýokarlandyrýar. Şonuň ýaly-da, ABŞ maliýe ulgamynyň uly kuwwaty hem-de ABŞ-nyň dollarynyň esasy halkara walýuta funksiýasyny ýerine ýetirýändigini ýurduň dünýä ykdysadyýetine güýçli täsir etmegini üpjün edýär.

Senagaty. Ähli senagat önüminiň göwrümi boýunça ABŞ dünýäde Hytaýdan soňky 2-nji orunda durýar. ABŞ-da senagatyň ähli pudaklary gowy ösen. Aýratynam, aerokosmik senagat, awtomobilgurluşyk, elektrotehnika, elektronika, lukmançylyk gural-enjamlaryny öndürmek, atom maşyngurluşygy, harby-senagat toplumu, nebit-himiýa senagaty ýaly häzirkä zaman tehnologiýalaryna daýanyp ösýän senagat pudaklarynda ABŞ-nyň dünýä möçberinde önümleriniň aýdyň görünýär.

Ahyrky ýyllarda ABŞ dünýäde tebigy gazy gazyp almakda 1-nji (ýylyna 800 mlrd m³dan artyk), kömür gazyp almak boýunça 2-nji (ýylyna 800 mln. tonnadan artyk), nebiti gazyp almak boýunça 2–3-nji- (ýylyna 500 mln. tonnadan köp) orunlary eýeleýär. Nebit-gaz senagatynyň iň iri raýonlary Tehas, Kaliforniýa we Alýaska ştatlarynda şekillenen. Kömür iň köp mukdarda ýurduň günorta-gündogarynda ýerleşýän Appalaçi kömür basseýninden gazyp alynýar.

Maşyngurluşyk senagaty köp pudakly bolup, dürli ştatlarda dürliçe ýöriteleşen. Ýuwaş okeanboýy ştatlar (Kaliforniýa, Waşington) aerokosmik senagat we elekt-



92-nji surat. ABŞ-daky iri pagta plantasiýalarynda pagta ýygymy.

ronika, Beýik köllere utgaşýan ştatlar (Miçigan, Illinoýs) awtomobilgurluşyk, demirgazyk-gündogar Atlantikaboýy şatlary bolsa gämigurluşygyň ösenligi bilen aýratyn tapawutlanýar.

ABŞ-da birnäçe iri senagat regionlary şekillenen. Şeýle çäklerden iň güýçlisi Atlantik okeana we Beýik köllere utgaşýan şatlary öz içine alan Demirgazyk senagat regione hasaplanýar. Oňa ýurduň senagat önümçiliginiň ýarysy diýen ýaly dogry gelýär. Başga iri senagat regionlary hataryna Appalaçi daglary boýunça ýerleşýän Günorta-gündogar, esasan nebit we nebit-himiýa senagatyna ýöriteleşen Meksika aýlagy hem-de ýurduň günorta-günbataryndaky Kaliforniýa senagat regionlary girýär.

Oba hojalygy. Esasy oba hojalyk ekinleri – bugdaý, mekgejöwen, soýa, pagta, şekerçiňrik, gant şugundyry, dürli gök önüm we miweler. Mekgejöwen, soýa, temmäki we pagta eksporty boýunça ABŞ dünýäde 1-nji orunda durýar. Maldarçylygyň esasy pudaklary – iri şahly maldarçylyk, öý guşçulygy we doňuzdarçylyk. Et we süýt önümlerini eksport etmek boýunça ABŞ dünýädäki öňdebaryjy döwletlerden biri. ABŞ-da dürli pudaklara ýöriteleşen oba hojalyk regionlary emele gelen. Kordilýera daglarynyň etaklerini eýeleýän Beýik düzlüklerdäki bugdaý sebiti, Merkezi düzlükleriň demirgazygyndaky mekgejöwen sebiti, Missisipi basseýniniň günortasyndaky pagta sebiti (92-nji surat), Beýik köllere utgaşýan şatlaryndaky süýt sebiti şolara degişlidir.



93-nji surat. Niagara şaglawugy we Ýellouston milli bagyndaky yssy bulaklardan biri.

Turizmi. ABŞ gelýän daşary ýurtly syýahatçylaryň sany boýunça dünýäde öňdebaryjy bolmasa-da, turizmiň hasabyna iň uly girdeji alýan döwlet hasaplanýar. ABŞ-a köpräk Kanadadan we Ýewropadan syýahatçylar gelýär. Florida, Kaliforniýa we Gaway şatlarynda deňizýaka turizmi giň

ösen. Nýu-Ýork, Çikago, Los-Anželes we başga şäherlere her ýyl onlarça million syňahatçylar gelyärler. Ýurtda turizmiň ösmegi üçin örän baý tebigy resurslar hem bar (93-nji surat).

Ykdysady raýonlary. ABŞ-da tebigy we jemgyýetçilik-taryhy sebäplere görä dürli ykdysady kuwwata we ýöriteleşmä eýe bolan aşakdaky 4 iri ykdysady raýon (makroraýon) tapawutlanýar: Atlantik okeanyň boýunda ýerleşýän meýdany kiçi, emma ilat sany we gürlügi uly bolan, ýokary derejede senagatlaşan, iň iri maliýe merkezler eýe bolan şatlary öz içine alan *Demirgazyk-gündogar*; Beýik köllerden günortada we günbatarda ýerleşýän, köp pudakly senagat, däneçilik we süýt maldarçylygyna ýöriteleşen *Orta Günbatar*; pagtaçylyk, temmäkiçilik, bagdarçylyk, nebit-himiýa we dokmaçylyk senagaty, deňizýaka turizmiň ösüşi bilen tapawutlanýan, gara bedenli ilatyň ülşi beýlekilerden ýokary bolan *Günorta*; köpräk dagly relýefe we gurakçyl klimata eýe, reňkli metallurgiýa, aerokosmik, elektronika senagaty, bagdarçylyk we ýaýla maldarçylygyna ýöriteleşen, ispan dilli ilatynyň beýlekilerden ýokary ülşi bilen tapawutlanýan *Günbatar*.



1. ABŞ-nyň dünýä ykdysadyýetine täsiri nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?
2. ABŞ-nyň esasy senagat regionlaryny häsiýetlendiriş.
3. ABŞ-da nähili oba hojalyk regionlary şekillenen?
4. ABŞ-da nähili iri ykdysady raýonlar tapawutlanýar?

58-§. Kanada



Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy, tokaý resurslary, daşky migrasiýa, kanadaly iňlisler, kanadaly fransuzlar, Toronto, Monreal.

Çäginiň ululygy boýunça dünýäde 2-nji orunda durýan Kanada döwleti Demirgazyk Amerika materiginiň demirgazyk böleginde we oňa ýanaşyk adalarda ýerleşýär. Kanadanyň kenarlary demirgazykda Demirgazyk Buzly okeanyň, gündogarda Atlantik okeanyň, günorta-günbatarda Ýuwaş okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. Kanada gury ýerde diňe ABŞ bilen serhetdeş.



Meýdany – 9976 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 37,2 mln.
Paýtagty – Ottawa.



94-nji surat. Kanadanyň tebigaty.

Kanada Britaniýa Arkadaşlygy Koryllygy bolup, döwlet ýolbaşçysy resmi ýagdaýda Beýik Britaniýanyň hökümdery hasaplanýar. Amalda syýasy dolandyryşyň başynda ýurduň premýer ministri durýar. Kanada 10 prowinsiýadan we 3 çäkden ybarat federatiw döwlet.

Tebigy şerti we resurslary. Kanadanyň gündogar bölegi gadymky platformada ýerleşýän bolup, esasan düzlük we güýçli dilkawlanan ýasy daglyklardan ybarat bolsa, Ýuwaş okeana utgaşýan günbatar bölegini belent Kordilýera daglary eýeleýär. Kanadanyň çäginde uran, demir, nikel, mis, gurşun, sink, altyn, nebit we tebigy gazyň iri känleri bar.

Kanadanyň çäginin 75 % -i sowuk klimat zonasyna dogry gelýär. Esasy tebigy zolaklary – taýga, tundra we arktika çölleri. Günortada sähra landşafty giň ýaýran. Ýurt ýer, suw hem-de tokaý resurslaryna örän baý (94-nji surat). Demirgazyk ýarym şardaky tokaýlaryň 1/3 bölegi diýen ýaly Kanada dogry gelýär.

Ilaty. Kanadanyň ilatynyň tebigy köpeliş depginleri ýyllyk hasapda 0,5 %-den kem, mehaniki köpelişi bolsa ýylyna 1% çenli ýetýär. Şäher ilatynyň ülsi 80 %-den artyk. In iri şäherleri – Toronto (95-nji surat), Monreal, Wankuwer, Kwebek.

Kanadadaky iki in iri millet kanadaly inlisler we kanadaly fransuzlardyr. Şonuň üçin Kanadada hem inlis, hem fransuz dilleri resmi dil derejesine eýe. Fransuz dilinde gepleşýän ilatyň 85 %-i ýurduň gündogaryndaky Kwebek prowinsiýasynda ýaşaýar. Kanadadaky fransuz medeniýetiniň merkezi Monreal şäheri hasaplanýar. Ýurduň demirgazygynda ýerli ilat – eskimoslar we amerikaly indeýesler ýaşaýar.

Ilatyň gürlügi derejesi boýunça Kanada dünýädäki in soňky orunlardan birinde durýar (1 km² -a 4 adam). Ilatyň 4/5 bölegi ýurduň klimat şerti birneme amatlyrak bolan günorta çäklerinde jemlenen. Aýratynam günorta-gündogar araçakboýy çäklerinde ilatyň gürlügi ýokary.

Ykdysadyýeti. Kanada dünýäniň sosial-ykdysady ösenligi taýdan öndebaryjy döwletlerinden biri, «Uly ýedilik» toparynyň agzasy.

Kanada uran, nikel, sink, altyn, platina, molibden magdanlary, almaz, kaliý duz-lary, asbest, kükürt gazyp almakda dünýä boýunça öňdebaryjy orunlarda durýar. Kanadada nebit-gaz senagaty hem ýokary derejede ösen. Dag-magdan senagaty bilen bir hatarda Kanadada elektroenergetikasy, agajy gaýtadan işleýän, selluloza-kagyz, maşyngurluşyk, reňkli we gara metallurgiýa, himiýa, azyk senagaty hem ýokary derejede ösen.



95-nji surat. Dünýädäki iň beýik teleminara ýerleşýän Toronto şäheri.

Ekerançylyk ýurduň günortasyndaky hasylly gara toprakly sähralarda gowy ösen. Kanada dünýädäki iň iri bugdaý eksportýorlaryndan biri. Raps, soýa we günebakar ýaly ýagly ekinleri ýetişdirmek we dünýä bazaryna çykarmak boýunça hem Kanada öňdebaryjy döwletlerden biri.



1. Kanadanyň tebigy şertiniň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirin we olaryň ýurduň ykdysadyýetine täsirini düşündirin.
2. Nämе üçin Kanadanyň ilatynyň aglaba bölegi ýurduň günortasynda ýaşaýar?
3. Kanadanyň ilatynyň etnik we dil düzüminiň özboluşly aýratynlygyny düşündirin.
4. Kanadanyň oba hojalygy nähili pudaklara ýöriteleşen?

59-ş. Braziliýa



Amazoniýa, ekwatorial we subekwatorial klimat, tokaý resurslary, San-Paulu, Rio-de-Žaneyro, mulatlar, haryt oba hojalygy.

Braziliýa Federatiw Respublikasy Günorta Amerikadaky iň iri döwlet. Kenarlary gündogardan Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. Braziliýa Çili we Ekwadordan daşary Günorta Amerikadaky ähli döwletler bilen serhetdeş. Çäginin ululygy boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 5-nji orny eýeleýär. Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Braziliýa 26 ştatdan we 1 sany federal paýtagt okrugyndan ybarat.



Meýdany – 8515,7 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 209,4 mln.
Paýtagty – Brazilia.

Tebigy şerti we resurslary. Braziliýanyň çägi gadymky Günorta Amerika platformasynda ýerleşýär. Şonuň üçin relýefi pesliklerden we ýasydaglyklardan ybarat. Ýurduň demirgazygynda uly meýdany Amazoniýa pesligi eýeleýär. Ondan günortada güýçli dilkawlanan Braziliýa ýasy daglygy ýerleşýär.

Braziliýada nebit, kömür, demir magdany, boksit, nikel, uran, almaz we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň iri kânleri bar.

Braziliýanyň uly bölegi ekwatorial we subekwatorial klimat guşaklyklarynda ýerleşýänligi sebäpli klimat şertine ýokary derejedäki ygal we ýylylyk mahsusdyr.

Çygly klimat sebäpli Braziliýada gidrografik pudaklar gowy ösen. Braziliýanyň demirgazygyndan dünýäniň iň bol suwly derýasy – Amazonka geçýär. Amazonkanyň basseýninde dünýädäki iň iri we gür tokaý massiwlerinden biri şekillenen (96-njy surat).

Ilaty. Braziliýada 209 mln. adamdan artyk ilat ýaşaýar (2018-nji ý.). Ilatyň tebigy köpelişi ýokary däl, ýyllyk hasapda 0,7–0,8 % -e deň.

Braziliýa – ýokary urbanizasiýalaşan döwlet. Şäher ilatynyň üleşi 85 %-den ýokary. Braziliýada dünýä möçberinde iriligi bilen tapawutlanýan iki şäher – San-Paulu we Rio-de-Žaneýro ýerleşýär (97-nji surat).

Braziliýalylaryň jynsy düzümünde ýewropalylar we mulatlar köpçüligi düzýär. Döwlet dili we gündelik durmuşda iň köp ulanylýan dil – portugal dili. Ilatyň dini düzümünde katolikler öňdebaryjy.

Ýurduň Atlantik okeana utgaşýan günorta-gündogar bölegi dünýädäki ilat iň gür ýerleşýän çäklerden biri bolsa, Amazoniýa tokaýlarynda, tersine, ilat örän seýrek ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Braziliýa uly ykdysady kuwwaty we tiz ösüp barýan önümçilik bilen tapawutlanýan ýurt. JIÖ göwrümi boýunça Braziliýa dünýäde 7-nji orun eýeleýär (2018-nji ý.).

Braziliýanyň senagaty soňky ýyllarda durnukly ýagdaýda ösüp barýar. Senagatynyň iň möhüm pudaklaryndan biri metallurgiýa hasaplanýar. Dünýädäki iň iri demir magdany kânlerinden hasaplanýan Minas-Jeraýs we Karajas uly ykdysady ähmiýete eýe.



96-njy surat. Amazoniýa tokaýlary.

Maşyngurluşyk pudaklaryndan Braziliýada awtomobil gurluşygy, samolýot gurluşygy, gämi gurluşyk gowy ösen. Ýurtda mikroelektronika, radiotelemehanika, esbapgurluşyk ýaly pudaklar uly üstünliklere eýe.

Braziliýa elektrik energiýasyny öndürmek boýunça dünýäniň birinji onlugyna girýär. Ýurduň elektroenergetikasynda GES-leriň orny uly. Itaýpu, Tukurai, Ksindo dünýädäki iň iri GES-ler hataryna girýär.

Braziliýa bioýangyç öndürmek boýunça dünýäde ABŞ-dan soňky ikinji orunda durýar. Braziliýada bu önüm şekerçiňrigi gaýtadan işlemek esasynda öndürilýär. Awtotransport serişdeleriniň esasy bölegi hut bioýangyçdan (etanoldan) peýdalanyp işleýär.

Oba hojalygynda ekerançylyk we maldarçylyk haryt ähmiýetine eýeligi bilen tapawutlanýar. Ekerançylykda däneçilik, kofe, şekerçiňrik, pagta, soýa, temmäki, banan ýetişdirmek möhüm ähmiýete eýe. Braziliýa şekerini, kofeniň, soýanyň we temmäkiniň eksporty boýunça dünýäde birinji orunda durýar. Maldarçylykda et iri şahly maldarçylygy we öý guşçulygy ýokary derejede ösen. Braziliýa et öndürmek we eksport etmek boýunça dünýädäki öňdebaryjy döwletlerden biri hasaplanýar.



97-nji surat. San-Paulu şäheri.



1. Braziliýanyň klimaty ýurduň tebigy resurs kuwwatyna nähili täsir edýär?
2. Braziliýanyň haýsy böleklerinde ilat iň gür we iň seýrek ýerleşýän?
3. Braziliýanyň elektroenergetikasyna nähili aýratynlyk mahsus?
4. Ýurt senagaty we oba hojalygynyň ýöriteleşmesi we oňa täsir eden faktorlary häsiýetlendirin.

60-§. Jemleýji gaýtalamak

Okuw ýylynyň dowamynda geçilen temalaryň daýanç mazmunyny berkitmek we umumylaşdyrmak boýunça söhbet we sorag-jogap geçirilýär.

Dünyä ýurtlary barada maglumat (2018)

№	Döwlet	Çägi, müň km ²	Haty, mln. adam	Dolandyryş şekli	Paýtagty
Ýewropa					
1	Awstriýa	83,2	8,8	Respublika	Wena
2	Albaniýa	28,7	2,9	Respublika	Tirana
3	Andorra	0,45	0,08	Monarhiýa	Andorra-la-Weýa
4	Belarus	207,6	9,5	Respublika	Minsk
5	Belgiýa	30,5	11,4	Monarhiýa	Brýussel
6	Bolgariýa	111	7	Respublika	Sofiýa
7	Bosniýa we Gersegowina	51,1	3,5	Respublika	Sarayewo
8	Beýik Britaniýa	244,5	66,4	Monarhiýa	London
9	Daniýa	43	5,8	Monarhiýa	Kopengagen
10	Estoniýa	45,1	1,3	Respublika	Tallin
11	Finlandiýa	338	5,5	Respublika	Helsinki
12	Fransiýa	551,6	65,1	Respublika	Pariž
13	Germaniýa	357,4	82,8	Respublika	Berlin
14	Gresiýa	132	10,6	Respublika	Afina
15	Irlandiýa	70,3	4,9	Respublika	Dublin
16	Islandiýa	103	0,4	Respublika	Reykýawik
17	Ispaniýa	504,7	46,7	Monarhiýa	Madrid
18	Italiýa	301,3	60,6	Respublika	Rim
19	Latwiýa	64,6	1,9	Respublika	Riga
20	Litwa	65,3	2,8	Respublika	Wilnýus
21	Lihtenşteýn	0,16	0,04	Monarhiýa	Waduts
22	Lýuksemburg	2,6	0,6	Monarhiýa	Lýuksemburg
23	Malta	0,32	0,5	Respublika	La-Weletta
24	Moldowa	33,8	3,5	Respublika	Kişinýow
25	Monako	0,002	0,04	Monarhiýa	Monako
26	Niderlandiýa	41,2	17,2	Monarhiýa	Amsterdam

27	Norwegiya	324,2	5,3	Monarhiya	Oslo
28	Polşa	312,7	38,4	Respublika	Varşawa
29	Portugaliya	92,3	10,3	Respublika	Lissabon
30	Rusiya	17075	147,3	Respublika	Moskwa
31	Rumyniya	238,4	19,5	Respublika	Buharest
32	San-Marino	0,06	0,03	Respublika	San-Marino
33	Serbiya	88,3	7	Respublika	Belgrad
34	Slowakiya	49	5,4	Respublika	Bratislava
35	Sloweniya	20,3	2,1	Respublika	Ljubljana
36	Ukraina	603,7	42,3	Respublika	Kiyew
37	Watikan	0,0004	0,001	Monarhiya	Watikan
38	Wengriya	93	9,8	Respublika	Budapest
39	Horwatiya	56,6	4,1	Respublika	Zagreb
40	Demirgazyk Makedoniya	25,7	2,1	Respublika	Skopye
41	Şwesiya	450	10,2	Monarhiya	Stokgolm
42	Şweysariya	41,3	8,5	Respublika	Bern
43	Çernogoriya	13,8	0,6	Respublika	Podgorisa
44	Çehiya	78,9	10,6	Respublika	Praga
Aziya					
45	Owganystan	652,8	36,5	Respublika	Kabul
46	Ermenistan	29,7	3	Respublika	Yerewan
47	Bahreyn	0,7	1,5	Monarhiya	Manama
48	Bangladeş	144	166,4	Respublika	Dakka
49	Birleşen Arap Emirlikleri	83,6	9,5	Monarhiya	Abu-Dabi
50	Bruneý	5,7	0,4	Monarhiya	Bandar-Seri- Begawan
51	Butan	38,4	0,8	Monarhiya	Thimphu
52	Eýran	1648	81,6	Respublika	Tähran
53	Filippin	299,7	107	Respublika	Manila
54	Gruziya	69,7	3,9	Respublika	Tbilisi
55	Hindistan	3287,2	1371	Respublika	Deli
56	Indoneziya	1919,4	265	Respublika	Jakarta

57	Iordaniya	98,3	10,2	Monarhiya	Amman
58	Yrak	435,1	40,2	Respublika	Bagdat
59	Ysraýyl	22	8,5	Respublika	Tel-Awiw
60	Kambodja	181	16	Monarhiya	Pnompen
61	Kipr	9,3	1,2	Respublika	Nikosiya
62	Koreya Respublikasy	99,4	51,8	Respublika	Seul
63	Koreya Halk Demokratik Respublikasy	120,5	25,6	Respublika	Phenyan
64	Kuweyt	17,8	4,2	Monarhiya	Al-Kuweyt
65	Laos	236,8	7	Respublika	Wyentyan
66	Liwan	10,8	6,1	Respublika	Beýrut
67	Malaziya	329,7	32,5	Monarhiya	Kuala-Lumpur
68	Maldiw Respublikasy	0,3	0,4	Respublika	Male
69	Mongoliya	1566,6	3,2	Respublika	Ulan-Bator
70	Myanma	678,5	53,9	Respublika	Neypido
71	Nepal	140,8	29,7	Respublika	Katmandu
72	Azerbayjan	86,6	9,9	Respublika	Baku
73	Pakistan	803,9	200,6	Respublika	Yslamabat
74	Katar	11,4	2,7	Monarhiya	Doha
75	Gyryzstan	199,9	6,2	Respublika	Bişkek
76	Gazagystan	2724,9	18,4	Respublika	Nur-Sultan
77	Saud Arabystany	2150	33,4	Monarhiya	Ar-Riyod
78	Singapur	0,7	5,8	Respublika	Singapur
79	Suriya	185,2	18,3	Respublika	Damask
80	Tailand	514	66,2	Monarhiya	Bangkok
81	Tajigistan	142	9,1	Respublika	Duşenbe
82	Turkiye	780,6	81,3	Respublika	Ankara
83	Türkmenistan	491,2	5,9	Respublika	Aşgabat
84	Umman	309,5	4,7	Monarhiya	Maskat
85	Wyetnam	329,5	94,7	Respublika	Hanoý
86	Hytaý	9599	1394	Respublika	Pekin

87	Ýemen	528	28,9	Respublika	Sana
88	Ýaponiýa	377,9	126,5	Monarhiýa	Tokio
89	Özbeistan	448,9	32,9	Respublika	Daşkent
90	Gündogar Timor	14,8	1,2	Respublika	Dili
91	Şri-Lanka	65,6	21,7	Respublika	Kolombo
Afrika					
92	Angola	1246,7	30,4	Respublika	Luanda
93	Benin	112,6	11,5	Respublika	Porto-Nowo
94	Botswana	581,7	2,2	Respublika	Gaborone
95	Burkina-Faso	274,2	20,3	Respublika	Uagadugu
96	Burundi	27,8	11,8	Respublika	Bujumbura
97	Efiopiýa	1127,1	107,5	Respublika	Addis-Abeba
98	Ekwatorial Gwineýa	28	1,3	Respublika	Malabo
99	Eritreýa	121,3	6	Respublika	Asmera
100	Gabon	267,6	2,1	Respublika	Librewil
101	Gambiýa	11,3	2,2	Respublika	Banjul
102	Gana	238,5	29,5	Respublika	Akkra
103	Gwineýa	245,8	11,9	Respublika	Konakri
104	Gwineýa-Bisau	36,1	1,9	Respublika	Bisau
105	Alžir	2381,7	42,7	Respublika	Alžir
106	Günorta Afrika Respublikasy	1219,9	57,7	Respublika	Pretoriýa
107	Günorta Sudan	619,7	13	Respublika	Jubba
108	Jibuti	23,2	1	Respublika	Jibuti
109	Kabo-Werde	4	0,6	Respublika	Praýa
110	Kamerun	475,4	25,6	Respublika	Ýaunde
111	Keníya	582,6	51	Respublika	Naýrobi
112	Komor adalary	2,2	0,8	Respublika	Moroni
113	Kongo	342	5,4	Respublika	Brazzawil
114	Kongo Demokratik Respublikasy	2345,4	84,3	Respublika	Kinşasa
115	Kot-d'Iwuar	322,4	24,9	Respublika	Ýamasukro

116	Lesoto	30,3	2,3	Monarhiya	Maseru
117	Liberiya	111,3	4,9	Respublika	Monrowiya
118	Liwiya	1759,5	6,5	Respublika	Tripoli
119	Madagaskar	587	26,3	Respublika	Antananariwu
120	Malawi	118,4	19,1	Respublika	Lilongwe
121	Mali	1240	19,4	Respublika	Bamako
122	Merkezi Afrika Respublikasy	622,9	4,7	Respublika	Bangi
123	Marokko	446,5	35,2	Monarhiya	Rabot
124	Mawrikiy	2	1,3	Respublika	Port-Lui
125	Mawritaniya	1030,7	4,5	Respublika	Nuakşot
126	Müsür	1001,4	97	Respublika	Kair
127	Mozambik	801,6	30,5	Respublika	Maputu
128	Namibiya	825,4	2,5	Respublika	Windhuk
129	Niger	1267	22,2	Respublika	Niamey
130	Nigeriya	923,7	195,9	Respublika	Abuja
131	Ruanda	26,3	12,6	Respublika	Kigali
132	San-Tome we Prinsipi	1	0,2	Respublika	San-Tome
133	Senegal	196,2	16,3	Respublika	Dakar
134	Seysel adalary	0,45	0,1	Respublika	Wiktoriya
135	Somali	637,6	15,2	Respublika	Mogadişo
136	Sudan	1886	41,7	Respublika	Hartum
137	Swazilend (Eswatini)	17,3	1,4	Monarhiya	Mbabane
138	Syerra-Leone	71,7	7,7	Respublika	Fritaun
139	Tanzaniya	948	59,1	Respublika	Dodoma
140	Togo	56,7	8	Respublika	Lome
141	Tunis	163,6	11,6	Respublika	Tunis
142	Uganda	236	44,1	Respublika	Kampala
143	Zambiya	752,6	17,7	Respublika	Lusaka
144	Zimbabwe	390,5	16,6	Respublika	Harare
145	Çad	1284	15,4	Respublika	Njamena

Amerika					
146	Amerikanyň Birleşen Ştatlary	9519,4	328	Respublika	Waşington
147	Antigua we Barbuda	0,44	0,1	Monarhiýa	Sent-Jons
148	Argentina	2780,4	44,5	Respublika	Buenos-Aýres
149	Bagam adalary	13,9	0,4	Monarhiýa	Nassau
150	Barbados	0,43	0,3	Monarhiýa	Brijtaun
151	Beliz	22,9	0,4	Monarhiýa	Belmopan
152	Boliwiýa	1098,5	11,3	Respublika	La-Pas
153	Braziliýa	8515,7	209,4	Respublika	Brazilia
154	Dominika	0,75	0,07	Respublika	Rozo
155	Dominikan Respublikasy	48,7	10,8	Respublika	Santo-Domüño
156	Ekwador	283,5	17	Respublika	Kito
157	Gaiti	27,7	10,8	Respublika	Port-o-Prens
158	Gaýana	214,9	0,8	Respublika	Jorjtaun
159	Gonduras	112,1	9	Respublika	Tegusigalpa
160	Grenada	0,34	0,1	Monarhiýa	Sent-Jorjes
161	Gwatemala	108,9	17,2	Respublika	Gwatemala
162	Kanada	9976	37,2	Monarhiýa	Ottawa
163	Kolumbiýa	1138,9	49,8	Respublika	Bogota
164	Kosta-Rika	51,1	5	Respublika	San-Hose
165	Kuba	110,8	11,1	Respublika	Gawana
166	Meksika	1972,5	130,8	Respublika	Mehiko
167	Nikaragua	129,5	6,3	Respublika	Managua
168	Panama	78,2	4,2	Respublika	Panama
169	Paragwaý	406,7	6,9	Respublika	Asunson
170	Peru	1285,2	32,2	Respublika	Lima
171	Salwador	21	6,5	Respublika	San-Salwador
172	Sent-Kits we Newis	0,26	0,05	Monarhiýa	Baster
173	Sent-Lýusiýa	0,62	0,2	Monarhiýa	Kastri
174	Sent-Winsent we Grenadina	0,39	0,1	Monarhiýa	Kingstaun

175	Surinam	163,8	0,6	Respublika	Paramaribo
176	Trinidad we Tobago	5,1	1,4	Respublika	Port-of-Speýn
177	Urugwaý	176,2	3,5	Respublika	Montewideo
178	Wenesuela	921	31,8	Respublika	Karakas
179	Ýamaýka	11	2,9	Monarhiýa	Kingston
180	Çili	756,9	18,6	Respublika	Santýago
Awstraliýa we Okeaniýa					
181	Awstraliýa	7692,0	24,5	Monarhiýa	Kanberra
182	Fiji	18,3	0,9	Respublika	Suwa
183	Kiribati	0,71	0,1	Respublika	Bairiki
184	Marşall adalary	0,18	0,06	Respublika	Madjuro
185	Mikroneziýa Federatiw Ştatlary	0,7	0,1	Respublika	Palikir
186	Nauru	0,02	0,01	Respublika	Ýaren
187	Palau	0,45	0,02	Respublika	Ngerulmud
188	Papua-Täze Gwineýa	461,7	8,5	Monarhiýa	Port-Morsbi
189	Samoa	2,8	0,2	Respublika	Apia
190	Solomon adalary	29,8	0,7	Monarhiýa	Honiara
191	Tonga	0,74	0,1	Monarhiýa	Nukualofa
192	Tuwalu	0,02	0,01	Monarhiýa	Funafuti
193	Wanuatu	12,2	0,3	Respublika	Port-Wila
194	Täze Zelandiýa	268,6	4,9	Monarhiýa	Wellington

Düşündiriş: Dünýä ýurtlary ilatynyň sany 1.07.2018-nji ýyl ýagdaýyna görä BMG maglumatlary boýunça berlen. Jedwele diňe 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar halatyna görä garaşsyzlygy BMG tarapyndan resmi taýdan ykrar edilen döwletler baradaky maglumatlar girizilen.

Çeşme: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

MAZMUNY

GIRIŞ	3
I Bölüm. DÜNYÄNIŇ UMUMY HÄSIÝETNAMASY	4
1-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ SYÝASY KARTASY	4
1-§. Dünyäniň syýasy kartasy	4
2-§. Dünyä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi boýunça klassifikasiýasy	7
3-§. Ýurtlaryň dolandyryş şekli we döwlet gurluşy	9
2-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ TEBIGY RESURLARY	12
4-§. Dünyäniň tebigy resurslary	12
5-§. Mineral resurslaryň geografiýasy	14
6-§. Tükenmeýän we dikeldilýän tebigy resurslaryň geografiýasy	17
7-§. Häzirki zaman ekologik meseleler.....	20
3-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ ILATY	24
8-§. Dünyä ilatynyň sany, ösüşi we ýerleşşi	24
9-§. Dünyä ilatynyň jynsy, ýaş düzümi	28
10-§. Dünyä ilatynyň etnik we dini düzümi.....	32
11-§. Dünyä ýurtlarynyň urbanizasiýasy	35
12-§. Amaly sapak	39
4-NJI BAP. DÜNYÄ HOJALYGY	40
13-§. Dünyä hojalygy we halkara zähmet bölünişigi	40
14-§. Dünyä ykdysadyýeti merkezleri we halkara integrasiýa prosesleri	42
15-§. Ylmy-tehniki öwrülişik we önümçiligiň ösüşine innowasion tehnologiýalaryň täsiri.....	44
16-§. Dünyä energetikasy geografiýasy.....	46
17-§. Dünyä metallurgiýa we himiýa senagatynyň geografiýasy	50
18-§. Dünyä maşyngurluşyk we ýeňil senagatynyň geografiýasy	53
19-§. Dünyä ekerançylygy geografiýasy.....	55
20-§. Dünyä maldarçylygy we balykçylygy geografiýasy	59
21-§. Dünyä transporty geografiýasy	61
22-§. Halkara ykdysady aragatnaşyklar geografiýasy	64
II Bölüm. DÜNYÄNIŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY	67
5-NJI BAP. ÝEWROPA ÝURTLARY	67
23-§. Ýewropanyň geografik ýerleşşi, araçäkleri we syýasy kartasy.....	67
24-§. Ýewropanyň tebigy şerti we resurslary, ilaty.....	69
25-§. Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýeti.....	72
26-§. Germaniýa Federativ Respublikasy	74
27-§. Beýik Britaniýa we Demirgazyk Irlandiýa Birleşen Korollygy	77
28-§. Fransiýa Respublikasy	80

29-§. Italiýa Respublikasy	83
30-§. Russiýa Federasiýasy.....	86
31-§. Russiýa Federasiýasynyň hojalygy.....	89
6-NJY BAP. AZIÝA ÝURTLARY	92
32-§. Aziýa kontinentiniň geografik ýerleşşi, araçäkleri we syýasy kartasy	92
33-§. Aziýa ýurtlarynyň tebigy resurslary we ilaty	94
34-§. Aziýa ýurtlarynyň ykdysady ösenligi.....	96
35-§. Gazagystan Respublikasy	99
36-§. Gyryzystan Respublikasy	101
37-§. Türkmenistan Respublikasy.....	104
38-§. Täjigistan Respublikasy.....	106
39-§. Amaly sapak (Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirme geografik häsiýetnama).....	109
40-§. Türkiýe Respublikasy	110
41-§. Eýran, Owganystan, Pakistan Yslam Respublikalary	113
42-§. Hytaý Halk Respublikasy.....	118
43-§. Hytaý ykdysadyýeti we ykdysady raýonlary	120
44-§. Koreýa Respublikasy	123
45-§. Ýaponiýa.....	126
46-§. Hindistan Respublikasy	129
47-§. Pars aýlagynyň arap döwletleri.....	132
48-§. Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur döwletleri.....	135
7-NJI BAP. AFRIKA, AWSTRALIÝA WE OKEANIÝA, AMERIKA ÝURTLARY	140
49-§. Afrikanyň geografik ýerleşşi we syýasy kartasy.....	140
50-§. Afrika ýurtlarynyň ilaty we hojalygy	143
51-§. Günorta Afrika Respublikasy	146
52-§. Nigeriýa Federativ Respublikasy.....	148
53-§. Müsür Arap Respublikasy	150
54-§. Awstraliýa Soýuzu	152
55-§. Amerikanyň syýasy kartasy.....	155
56-§. Amerikanyň Birleşen Şatlary	156
57-§. Amerikanyň Birleşen Şatlarynyň hojalygy we ykdysady raýonlary	159
58-§. Kanada	161
59-§. Braziliýa.....	163
60-§. Jemleýji gaýtalamak	165
GOŞMAÇA	166

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik

Tarjime eden *Jumanazar Met'akubow*
Redaktor *Kamiljan Hally'ew*
Syratçy-dizaýnerlar: *Hasan Kutlukow, Umid Sulaýmanow*
Tehredaktorlar: *Lina Hijowa, Tatyana Xaritonowa*
Kiçi redaktor *Matluba Salimowa*
Korrektor *Kamiljan Hally'ew*
Kompýuterde sahaplaýjy *Saodat Aziztaýewa*

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.2009.
Çap etmäge 2019-njy ýylyň 14-nji iýunynda rugsat edildi. Ofset kagyzy.
Möçberi 70×90^{1/16}, «Times» garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.
Şertli çap listi 12,87. Neşir listi 14,86. 1030 nusgada çap edildi.
Buýurma № 19-224.

Özbekistan Respublikasynyň Prezidenti Administrasiýasynyň ýanyndaky
Habar we köpçülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanlyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütün, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanýjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedan ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütünleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O‘quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

(Turkman tilida)

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinf o‘quvchilari uchun darslik

Terjime eden *Jumanazar Met‘akubow*
Redaktor *Kamiljan Hally‘ew*
Syrat‘y-diza‘ynerlar: *Hasan Kutlukow, Umid Sula‘ymanow*
Tehredaktorlar: *Lina Hijowa, Tatyana Xaritonowa*
Ki‘i redaktor *Matluba Salimowa*
Korrektor *Kamiljan Hally‘ew*
Komp‘yuterde sahapla‘jy *Saodat Azizta‘yewa*

Ne‘shir‘yat lisenzi‘yasy AI № 158, 14.08.2009.

‘ap etma‘e 2019-njy ‘ylyñ 17-nji i‘yunynda rugsat edildi. Ofset kagyzy.
Mö‘‘beri 70×90^{1/16}. «Times» garniturasy. Ofset ‘ap edili‘ usuly.
‘ertli ‘ap listi 12,87. Ne‘shir listi 14,86. 154 nusgada ‘ap edildi.
Bu‘urma № 19-225.

Özbeqistan Respublikasynyñ Prezidenti Administrasi‘yasynyñ ‘anyndaky
Habar we köp‘ülikle‘yin kommunikasi‘yalar agentliginiñ
«O‘zbekiston» ne‘shir‘yat-‘aphana döredijilik öyünde ‘ap edildi.
100011, Da‘kent, Nowa‘y kö‘esi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz